

С.Н. ТАШНАЗАРОВ

БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

**I – ҚИСМ
(ТАННАРХ ҲИСОБИ)**

САМАРҚАНД - 2010

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

С.Н. ТАШНАЗАРОВ

БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

I –ҚИСМ (ТАННАРХ ҲИСОБИ)

САМАРҚАНД - 2010

С.Н. Ташназаров. Бошқарув ҳисоби. Маъруза матнлари. СамИСИ, 2010.

Ушбу маърузалар матнининг биринчи бўлимида бошқарув ҳисобининг мазмуни, унинг корхоналар бошқарув тизимида тутган ўрни ва аҳамияти, молиявий ҳисоб билан боғлиқлиги ва фарқли жиҳатлари ёритиб берилган. Иккинчи бўлимида бошқарув ҳисобининг муҳим объекти бўлган харажатларнинг тавсифи, таснифи масалалари, устама ишлаб чиқариш харажатларни ҳисобга олишнинг анъанавий ва функционал усуллари, маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг жараёнли ва буюртмали усулларининг моҳияти ва қўлланилиши баён қилинган.

Олий таълим муассасаларида 5340100 “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” таълим йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Ундан бошқа йўналишларда бакалавриятда ҳамда магистратурада таҳсил олаётган талабалар, малака ошириш факултети тингловчилари учун ўқув адабиёти сифатида тавсия этилади. Бундан ташқари корхона менежерлари ва бош бухгалтерлар корхонада бошқарув ҳисобини ташкил этишларида ҳамда амалиётчи бухгалтерлар ва аудиторлар САР сертификати имтиҳонларига тайёргарлик кўришларида фойдаланишлари мумкин.

Такризчилар:

К.Б. Уразов – и.ф.д., профессор (СамИСИ)

Б.А. Хасанов – и.ф.д., профессор (ТТЕСИ)

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2010 й.

КИРИШ

Иқтисодиётни эркинлаштириш бошқариш тизимини такомиллаштиришни тақозо қилади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда бошқарув тизимини ислоҳ қилиш корпоротив бошқарувни жорий қилиш, маъмурий бошқарувни оптималлаштириш, менежментлик санъатини пухта эгаллаш орқали амалга оширилмоқда. Бошқарув қарорларининг сифати кўп жиҳатдан менежерларни ўз вақтида, сифатли, объектив ва тезкор ахборотлар билан таъмин этиш даражасига боғлиқ бўлади. Бу масалани ҳал этишда бошқарув ҳисоби муҳим рол ўйнайди. Бу ўз навбатида ушбу соҳа мутахассислари олдида янги вазифалар қўймоқда. Шу боис, улар бошқарув ҳисоби масалаларини мутахассисликка оид бевосита фан сифатида мукамал билишлари талаб этилади.

Халқаро тажрибаларда бухгалтерия ҳисоби тизими молиявий ва бошқарув ҳисоби каби таркибий қисмлардан ташкил топган. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда бухгалтерия ҳисоби фани ҳам молиявий ва бошқарув ҳисобига бўлиб ўрганилмоқда. Олий ўқув юртларида таҳсил олаётган 5340900 “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” бакалавриат йўналиши учун ўқув режасида “Бошқарув ҳисоби” фанини ўрганиш кўзда тутилган.

Мазкур курснинг асосий мақсади бўлғуси мутахассисларда бошқарув ҳисобининг концепцияси билан яқиндан таништириш, менежерларни қабул қилаётган қарорларини асослаш мақсадида корхона харажатлари, бюджетлари, баҳоларини белгилаш ва корхонанинг келгусидаги ривожлантириш йўналишларини белгилаб олиш бўйича объектив, сифатли ва тезкор ахборотлар билан таъмин этишга доир назарий ва амалий билимларни шакллантиришдан иборат.

Фаннинг асосий вазифалари талабаларни бошқарув ҳисоби мақсадларида харажатлар моҳияти ва таснифи, устама харажатларни ҳисобга олиш ҳамда маҳсулотлар таннарини калькуляция қилишнинг усуллари, бюджетлаштириш ва назорат, харажатларнинг бошқарув таҳлили, бошқарув қарорларини асослашда харажатлар тўғрисидаги ахборотлардан фойдаланиш, баҳолаш асослари билан таништириш, уларда ушбу билимлар бўйича амалий кўникмаларни ҳосил қилишга қаратилган.

Ушбу фанни чуқур ўрганиш орқали талабалар менежмент қарорларини қабул қилишда бошқарув ҳисоби маълумотларини тайёрлаш, тақдим қилиш ва қўллаш бўйича зарур билимларга эга бўладилар.

Бакалаврлар даражасини олишга даъвогар бўлган «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналишлари талабалари “Бошқарув ҳисоби” фанидан куйидагиларни билишлари зарур:

- бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар бошқарув тизимида бошқарув ҳисобининг тутган ўрни ва аҳамиятини ўрганиш;

- Корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этилиши, унинг концепцияси ва таркибий қисмлари масалалари билан танишиш;
- Бошқарув ҳисоби мақсадларида харажатларнинг тавсифи, таснифи масалаларини, устама (накладной) харажатларни ҳисобга олишнинг анъанавий ва функционал усуллариининг қўлланилишини, маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллариини (бююртмали костинг, жараёдли костинг) ўрганиш;
- Комплекс ишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш, харажатларни тўлиқ тақсимлаш ва ўзгарувчан харажатлар усуллари бўйича ҳисобга олиш услубиёти билан танишиш;
- Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш ва харажатларни назорат қилиш масалаларини ўрганиш;
- Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули (стандарт костинг) билан танишиш ва харажатларнинг нормативлардан четланишларини таҳлил қилиш масалалари билан танишиш;
- Бошқарув қарорларини асослашда ва назорат қилишда бошқарув ҳисоби ахборотларидан фойдаланиш;
- Баҳолар ва баҳолаш бўйича қарорлар қабул қилиш асослари билан танишиш.
- Корхоналарнинг сегментар ҳисоботини тузиш ва тақдим қилиш тартибини ўрганиш

Мустақил фан сифатида «Бошқарув ҳисоби» фани қуйидаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқдир: «Фалсафа», «Иқтисодий назария», «Статистика», «Маркетинг», «Менежмент», «Макроиқтисодиёт», «Микроиқтисодиёт», «Молия», «Ахборот технологиялари», «Бухгалтерия ҳисоби назарияси», «Молиявий ҳисоб» ва бошқа фанлар.

Ўқув жараёнида «Бошқарув ҳисоби» фанини ўрганиш бевосита маърузаларда, амалий машғулотларда иштирок этиш, мавзулар бўйича тавсия этилган саволларни мустақил ўрганиш орқали амалга оширилади. Маъруза ва амалий машғулотларда суҳбатлар, долзарб масалаларда мунозаралар (дискуссиялар) ўтказилиб борилади, сўров-жавоблар, мавзулар бўйича кейслар бажарилади. Машғулотларда бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси, ҳисобга оид алоҳида бланкалар, жадваллар, чизмалар, слайдлар, компьютерлар фойдаланилади. Айрим мавзуларнинг мазмун-моҳияти интернет маълумотлари орқали ўрганилади.

Ушбу маъруза матни бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари, САР сертификатини олиш учун ўқитиладиган бошқарув ҳисоби-1, ривожланган мамлакатлар университетларида ўқитиладиган бошқарув ҳисоби, таннарх ҳисоби фанлари бўйича дарсликлар ҳамда мамлакатимизда ОТМлари талабалари учун бошқарув ҳисобидан чоп этирилган дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида ёзилди. Ҳар бир мавзу сўнигида мавзуга оид атамалар, тестлар, ўзини-ўзи текшириш учун саволлар ҳамда масалалар келитирилган.

Маъруза матнининг муҳим хусусияти унда масалаларнинг ҳам келтирилишидир. Бу эса маъруза матнида намуна шаклида келтирилган масалалар ечими асосида унга айнан ўхшаш бўлган масалаларни талабалар амалий дарсларда ўқитувчи раҳбарлигида ишлайдилар. Бу эса маъруза дарслари билан амалий дарсларни уйғунлаштириш имконини беради.

Маъруза матнида амалий мисоллар, чизмалар, жадваллар муаллиф томонидан ишлаб чиқилиши ёки қайта ишланиши билан бирқаторда бевосита инглиз тилидаги, жумладан:

1. Cost accounting: A Managiral Emphasis, 7 th edition Charles T. Horngren/George Foster 1991.
2. L. E. Heitger, S. Matulich. Cost accounting. Mc.Graw-Hill Book Company, 1991.

ҳамда рус тилидаги

3. Управленческий учет 1. Учебное пособие (Байрашек А.З. Ванина М.С. и др)- Ассоциация преподавателей бизнес дисциплин Узбекистана, 2003.

адабиётларидан ҳам олинган.

Ушбу маъруза матни бўйича фикр ва мулоҳазаларини муаллиф миннадорчилик билан қабул қилади.

1-БЎЛИМ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.

1-МАЪРУЗА. БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ.

Режа

1. Бошқарув ҳисобининг моҳияти ва унинг элементлари
2. Бошқарув ҳисобининг молиявий ҳисоб билан алоқалари ва фарқли жиҳатлари
3. Бошқарув ҳисобининг корхона менежмент тизимида тутган ўрни.

1-савол. Бошқарув ҳисобининг моҳияти ва унинг элементлари.

Замонавий бухгалтерия ҳисоби тизимининг таркибий қисмларига молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисоби киради.

Молиявий ҳисоб бу бухгалтерия ҳисобига оид Қонун ва ҳисоб тамойиллари асосида юритиладиган ва асосан корхонанинг молиявий ҳолати билан боғлиқ ахборотларни шакллантирадиган тизим ҳисобланади. Молиявий ҳисобнинг асосий хоридорлари ташқи ахборот фойдаланувчилар (мулкдорлар, сармоядорлар, кредиторлар, ҳукумат органлари ва бошқа фойдаланувчилар) ҳисобланади. Корхонани самарали бошқариш учун менежерларга объектив, сифатли ва ўз вақтида тақдим қилинадиган ахборотлар зарур. Молиявий ҳисоб ахборотлари бу талабни қондириш учун етарли эмас.

Менежерларни бажарилаётган жараёнлар тўғрисида тезкор ахборотларни олишда ва бошқариш қарорларини қабул қилишда зарур ахборотлар билан таъминлашда бошқарув ҳисоби муҳим рол ўйнайди.

Бошқарув ҳисоби – бу мавжуд объектларни бошқариш учун зарур бўлган ахборотларни идентификациялаш, ўлчаш, тўплаш, тизимлаштириш, таҳлил ва интерпритациялаш ҳамда узатишдир.

Хасанов Б.А. бошқарув ҳисобига оид адабиётларни таҳлил қилиш асосида қуйидаги таърифни келтирган: “**Бошқарув ҳисоби** – бу корхона ва унинг турли бўғинларидаги таркибий тузилмаларнинг фаолиятлари юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун харажатлар ва даромадлар тўғрисида ахборотларни тақдим қилувчи ички хўжалик ҳисобининг синтетик тизимидир”¹ (42-бет).

Буюк Британиядаги СИМА ташкилоти бошқарув ҳисоби бўйича профессионал ташкилот ҳисобланади. Ушбу институт томонидан тайёрланган менежментлик бухгалтерия ҳисоби бўйича луғатда менежментлик бухгалтерия ҳисобининг қуйидаги элементлари келтирилган: “1) стратегик режалаштириш; 2) молиявий менежмент; 3) операциялар назорати учун ахборотлар (таннарх бухгалтерия ҳисоби\бюджетлаштириш); 4) стюардесли ҳисобот (молиявий бухгалтерия ҳисоби) (stewardship reporting); 5) қарорлар таянчи; 6) ички аудит”² (1-бет).

¹ Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт. Т.: “Молия” нашриёти, 2003.,

² Management Accounting. Official terminology of the CIMA. The CIMA 63 Portland Place, London WIN 4AB, 1991.

Б.Хасанов бошқарув ҳисобининг элементларига ички сегментар ҳисоб, трансферт баҳосини шакллантириш, истеъмол бозорлари жараёнларини ҳам киритган.

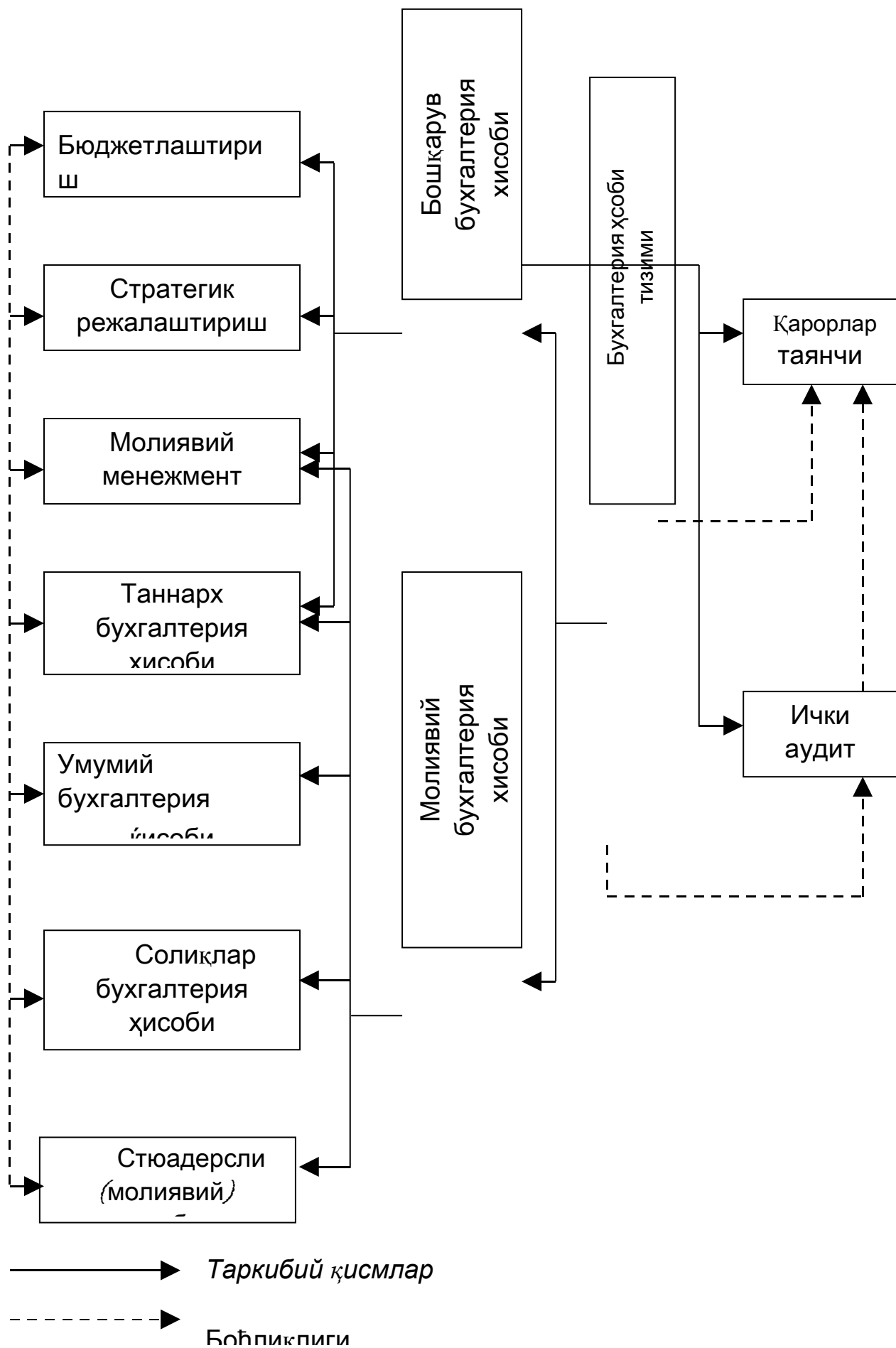
Яхлит бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкил этувчи бошқарув бухгалтерия ҳисоби ва молиявий бухгалтерия ҳисобининг таркибий элементлари ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни, бизнингча, маълум мазмунда акс эттириш мумкин (1.1-чизма).

Келтирилган чизмадан кўриниб турибдики, бизнингча, қуйидагилар бошқарув бухгалтерия ҳисобининг таркибий элементлари бўлиб, ҳисобланиши лозим: стратегик режалаштириш, бюджетлаштириш, ички аудит ва қарорларни қабул қилиш.

Молиявий бухгалтерия ҳисоби таркибига эса, умумий бухгалтерия, солиқлар ҳисоби ва стюардесли ҳисоботни киритиш лозим. 1.1-чизмада таннарх бухгалтерия ҳисоби ва молиявий менежментнинг иккаласига ҳам оидлиги кўрсатилган.

Бир бутун бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкил этувчи бошқарув бухгалтерия ҳисоби ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасида қатъий чегараларни белгилаш, бизнингча мақсадга мувофиқ эмас. Фақат, улар айрим белгилари бўйича бир-биридан фарқланиши мумкин. Чунки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам пировард натижада фойдаланувчиларнинг ахборотларга бўлган талабларини қондиришга хизмат қилади.

Бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобларининг ҳар бир элементи ўзининг моҳиятига эга ва маълум мақсадларга хизмат қилади. Жумладан, стратегик режалаштириш ва бюджетлаштириш қўйилган мақсадларга эришиш учун фаолиятнинг узоқ ва қисқа муддатли режаларини тайёрлашни қамраб олади. Таннарх ҳисоби маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархининг шаклланиши, молиявий менежмент эса оптимал молиялаштириш, асосий ва ишчи капиталини самарали бошқариш билан бевосита қизиқади. Стюардесли ҳисобот молиявий бухгалтерия ҳисобининг ташқи фойдаланувчилар учун асосий маҳсули ҳисобланган молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим қилиш воситаси сифатида намоён бўлади. Бошқарув бухгалтерия ҳисоби ахборотлари ички қарорлар таянчи ҳисобланади, ички аудит ёрдамида бирликнинг операциялари ва бошқарув фаолиятининг адекватлиги ва самарадорлиги назорат қилинади. Шунини таъкидлаш лозимки, бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобларининг элементлари бир-биридан ажралган ҳолда амал қилмайди, балким бир-бири билан узвий алоқада бўлади ва бир бирини тўлдириб туради. Таннарх ҳисоби (cost accounting) менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисоби учун ҳам база бўлиб хизмат қилади, стратегик режалаштириш ва молиявий менежмент бевосита таннарх ҳисоби ва стюардесли ҳисоботларнинг ахборотларига таянади. Стратегик режалаштириш, бюджетлаштириш, таннарх ҳисоби, солиқлар ҳисоби, молиявий менежмент, ички аудит ва умумий бухгалтериянинг бошқа маълумотлари қарорлар қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

1.1-Чизма. Бухгалтерия ҳисоби тизимининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги боғлиқлик

Демак, бухгалтерия ҳисоби шундай бир тизим бўлиб шаклланиши керакки, унинг таркибий қисмлари, ушбу қисмларга кирувчи элементлар бир-бири билан узвий боғланган бўлиши лозим деган хулосага келиш мумкин.

Бошқарув ҳисобининг ҳар бир элементи ўзининг моҳиятига эга ва маълум мақсадларга хизмат қилади. Жумладан, стратегик режалаштириш – бу мақсадларга эришиш учун фаолиятнинг узоқ муддатли режаларини тайёрлашни қамраб олади. Бюджетлаштириш фаолиятнинг қисқа муддатли режаларини тайёрлаш, тақдим қилиш ва назорат қилишни ўз ичига олади. Таннарх ҳисоби эса маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини шаклланиш жараёни ва калкуляциясига доир ахборотларни тўплайди, қайта ишлайди ва интерпритацияси билан шуғулланади. Менежмент маслаҳат хизмати эса, объектларни самарали бошқариш бўйича маслаҳатлар тақдим қилади. Молиявий менежмент эса оптимал молиялаштириш, асосий ва ишчи капиталидан самарали бошқариш билан қизиқади. Бошқарув ҳисобининг қарорлар таянчи ва ички аудит таркибий қисмлари юқорида қайд қилинган элементлар устига қўрилади. Қарорлар таянчи орқали менежмент қарорларига таянч бўладиган ахборотлар оқими тайёрланади. Ички аудит ёрдамида бирликнинг операциялар ва менежмент фаолиятининг адекватлиги ва самарадорлиги тўғрисида текшириш ва назорат ўтказилади. Шунинг таъкидлаш лозимки, бошқарув ҳисобининг элементлари бир-биридан ажралган ҳолда амал қилмайди, балким бир-бири билан узвий алоқада бўлади ва бир-бирини тўлдириб туради.

Бошқарув ҳисобининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради (Дарслик, 34-бет):

- 1) Раҳбарларни ишлаб чиқариш ва корхона фаолиятини бошқариш учун зарур фойдали маълумотлар билан таъминлаш;
- 2) корхонанинг келажаги ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўйича перспектив қарорлар қабул қилиш учун маълумотлар тизимини шакллантириш ва раҳбарларни шу маълумотлар билан таъминлаш;
- 3) ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини ҳисоблаш, белгиланган меъёр, мезон ва сметалардан четланишларни аниқлаш, уларни кўрсатиб бериш;
- 4) корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятини, молиявий қўйилмаларни, янги технологияларни жорий қилишни режалаштириш, режаларнинг бажарилишини назорат қилиш.

Ушбу вазифаларнинг ҳал қилиниши бошқарув ҳисобини тўғри ташкил қилинганлигига асос бўлади.

Бошқарув ҳисоби корхоналарда ташкил этиш зарурияти Қонун ва қонун ости ҳужжатлари талабларидан келиб чиқмайди. Ҳар қандай корхонада ушбу ҳисобни алоҳида бўлим сифатида ташкил этмаган ҳолларда ҳам бошқарув ҳисоби элементлари амал қилади. Чунки, корхонани бошқариш ва назорат қилиш тезкор, оператив ҳамда ишончли ахборотларга таянади. Бундан ахборотларга корхона фаолиятини қисқа муддатга

режалаштириш, режаларнинг бажарилишини кунлик назорати натижалари, таъминотчилардан олинадиган хом-ашё ва материаллар тўғрисида кунлик ахборот, машина-соатлар ва меҳнат соатлари тўғрисидаги ахборотлар, кунлик ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар, брак маҳсулотлар тўғрисида маълумот, маҳсулот бирлигининг таннархи, цех фаолиятининг самарадорлигига доир маълумотлар, асбоб-ускуналарнинг ҳолати ва бошқа бошқарув ҳисобининг объектларига доир ахборотларни киритиш мумкин. Демак, ҳар бир корхонада бошқарув ҳисоби мавжуд бўлади. Фақат уни тизимли ташкил этиш, бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг тамойилларини белгилаш, жавобгарлик марказларини белгилаш, таннарх ҳисобининг тизимларини (жараёнли костинг, буюртмали костинг, стандарт костинг) аниқлаш керак бўлади.

Оддий ҳолатда бошқарув ҳисобининг объектларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

2-савол. Бошқарув ҳисобининг молиявий ҳисоб билан алоқалари ва фарқли жиҳатлари.

Бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобининг бир-бири билан алоқалари амалий жиҳатдан қуйидагиларда ёрқин намоён бўлади.

Биринчидан, бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисоблари бошқарув тизимида ягона “контроллёр” департаменти таркибига кириб, топ (юқори пағонадаги) менежмент ҳисобланган молиявий менежер орқали бошқарилади.

Иккинчидан, бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисоби бир хил объектларни, яъни пулда ўлчаниладиган хўжалик операцияларини қайд қилади, тўплайди, таснифлайди ва ахборотларни тақдим этади.

Учинчидан, бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисоби таннарх бухгалтерия ҳисоби ахборот базасига таянади.

Тўртинчидан, улар ўртасида доимий ахборот коммуникацияси мавжуд.

Бешинчидан, молиявий бухгалтерия ҳисобининг тамойиллари бошқарув бухгалтерия ҳисобида самарали фойдаланиши мумкин бўлади.

Биринчи қарашда таннарх бухгалтерия ҳисоби бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобини бир-бирига боғловчи восита сифатида намоён бўлиб, у ҳам менежментлик бухгалтерия ҳисобининг, ҳам молиявий бухгалтерия ҳисобининг таркибий қисми сифатида қаралади. Бу тўғрисида Ч.Т.Ҳорнгрен ва Г.Фостерлар қуйидаги фикрни айтишганлар: “... таннарх бухгалтерия ҳисоби бу менежментлик бухгалтерия ҳисобининг бир қисми плус таннарх бухгалтерия ҳисобининг ташқи ҳисобот талабларини қониқтирадиган даражадаги молиявий бухгалтерия ҳисобининг бир қисмидир.”³ (4-бет).

Иккинчи қарашда, таннарх бухгалтерия ҳисоби менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисоблари таркибига кирмаган ҳолда алоҳида тизим

³ Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 7 th Edition Charles T. Horngren/George Foster. Prentice-Hall International, Inc., 1991.

сифатида қаралади. Бунда, таннарх бухгалтерия ҳисоби асосий икки тур ҳисоб (молиявий ва менежментлик бухгалтерия ҳисоби) учун ахборот базасига айланади. Бу борада Л.Е.Хейтгер ва С.Матулич қуйидаги аниқликни киритишади: “Таннарх бухгалтерия ҳисоби – бу таннархни аниқлаш жараёни бўлиб, бу молиявий ва менежмент ҳисоботлари учун ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Хусусиятли томони шундан иборотки, менежмент ҳисоботларидаги таннархга оид маълумотлар тўлиқ деталли бўлади. ... Молиявий ҳисоботда эса тааллуқли вақт давридаги фаолиятни акс эттирувчи таннарх бухгалтерия ҳисоби маълумотлари умумлаштирилган ҳолда бўлади.

1.2-чизма. Таннарх бухгалтерия ҳисоби молиявий бухгалтерия ҳисоби ва менежментлик бухгалтерия ҳисобининг маълумот базаси

...Ушбу чизмада таннарх бухгалтерия ҳисоби молиявий ҳамда менежментлик бухгалтерия ҳисоботи учун маълумотни таъмин этиш базаси эканлиги кўрсатилган, бироқ ҳисоботнинг икки тури турли мақсадларга қаратилган. Таннарх бухгалтерия ҳисоби маълумот базаси молиявий ва менежментлик бухгалтерия ҳисоби фаолиятини қўллаб қувватлайдиган маълумот фундаменти бўлиб ҳисобланади.”⁴ (6-7-бет).

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, таннарх бухгалтерия ҳисоби бошқарув бухгалтерия ҳисоби учун деталли ва молиявий бухгалтерия ҳисоби учун унинг ёндашишлари доирасида ахборот манбаи бўлиб хизмат қилар экан.

Бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобини маълум белгилари бўйича фарқлаш лозим бўлади. АҚШ Бухгалтерлар Миллий Ассоциацияси 1972 йилдан эътиборан менежмент ва молиявий бухгалтерларни (CPA ва CMA) сертификатлаш дастурларини амалга ошириш жараёнида менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги фарқларни белгиловчи мезонларни ишлаб чиқиш зарурияти туғилганлигини эътироф этди. Ушбу Ассоциация томонидан қуйидаги етти та белги бўйича менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги фарқлар очиқ берилган. Ушбу фарқлар **5-иловада** келтирилган. Албатта, ушбу иловадаги жадвалда келтирилган фарқлар жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган. Бугунги кунда ушбу таълимотларга ва мамлакатимиздаги корхоналарда бухгалтерия

⁴ Heitger, lester E. Cost Accounting/ Lester E. Heitger, Serge Matulich. McGraw-Hill, Inc. 1985

ҳисобининг ҳолатига уйғун бўлган фарқларини ишлаб чиқиш зарурияти мавжуд. Проф. А.Х. Пардаев томонидан очиб берилган бошқарув ва молиявий ҳисобларнинг фарқли хусусиятларига қўшилган ҳолда таъкидлаш лозимки, бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобларининг элементлари бир биридан ажралган ҳолда амал қилмайди, балким бир-бири билан узвий алоқада бўлади ва бир-бирини тўлдириб туради⁵ (4-5 б.)

Юқоридаги бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги фарқларни изоҳловчи фикрларни ўрганиш асосида, шунингдек, мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари, бухгалтерия ҳисобининг қонун ҳужжатлари талабларидан келиб чиққан ҳолда, биз бошқарув ва молиявий бухгалтерия ҳисобини қуйидаги белгилари бўйича фарқлашни тавсия қиламиз (1.1-жадвал).

Бошқарув бухгалтерия ҳисоби билан молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги муҳим фарқ – бу ҳисоб турларининг асосан кимга мўлжалланганлигидир. Бухгалтерия ҳисоби тизими, қуйи тизимлар ўртасидаги боғлиқлик ва уларнинг кимга мўлжалланганлиги қуйидаги **6-иловадаги** чизмада келтирилган. Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, менежмент бухгалтерия ҳисоби фақат ички қарор қабул қилувчилар (ички фойдаланувчилар)га тақдим қилинади ва бу менежерларнинг барча доирасини қамраб олади. Айрим турдаги менежмент бухгалтерия ҳисоби ахборотлари ҳамма доирадаги менежментлар учун мўлжалланмасдан, маълум тор доирадаги менежерларга мўлжалланган бўлиши ҳам мумкин.

1.1-жадвал

Бошқарув бухгалтерия ҳисоби ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги фарқлар

Фарқлаш Белгилари	Бошқарув бухгалтерия ҳисоби	Молиявий бухгалтерия ҳисоби
1. Кимга мўлжалланганлиги	Фақат ички қарор қабул қилувчилар	Ташқи ва ички қарор қабул қилувчилар
2. Ҳисобот даврийлиги	Соат, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик, ойлик, ўсиб боровчи ойлик, чораклик, ўсиб боровчи чораклик, йиллик, бир неча йиллик	Чораклик ва йиллик
3. Ҳисобот объекти	Маҳсулот (иш, хизмат) тури, участка (гуруҳ), ҳудуд, цех, ва бошқа қисмлар	Фақат бир бутун бухгалтерия ҳисоби бирлиги бўйича
4. Консолидацияси	Консолидацияланмайди	Консолидацияланиши мумкин
5. Вақт ориентацияси	Келгуси даврларга оид бюджетлар ва ҳақиқий бажарилишларга оид ҳисоботлар	Ўтган даврдаги ҳақиқий бажарилишлар

⁵ Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х. Бошқарув ҳисоби/-Т., Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008.

6. Аудит	Фақат ички аудит	Ички ва ташқи аудит томонидан
7. Нашр қилиниши	Оммавийлаштирилмайди	Оммавийлаштирилиши мумкин
8. Тамойил ва қоидаларга таяниши	Бизнесга самара келтирадиган ва қонунда тақиқланмаган ҳар қандай усул ва услублардан фойдаланишга йўл қўйилади	Умум қабул қилинган бухгалтерия ҳисоби тамойилларига таянади

Менежмент бухгалтерлар ахборотларнинг махфийлигига муҳим аҳамиятни қаратадилар. Менежмент бухгалтерлар компетентлик, махфийлик, тўғрилиқ ва объективлик бўйича қатор жавобгарликларга эгадирлар. Молиявий бухгалтерия ҳисоби оммавий ошкор этилган ахборотлар тизимини камраб олади ва асосан ўз харидорларини ташқи томондан топади. Менежерлар молиявий бухгалтерия ҳисоби ахборотларидан молиявий ҳолатни таҳлил қилишда ва йиллик натижаларга оид зарур қарорлар қабул қилишда унумли фойдаланадилар. Лекин, молиявий бухгалтерия ҳисобининг характерли томони шундан иборатки, унинг ахборотлари барча доирадаги менежерларни қизиқтирмайди. У фақат молиявий таҳлил ўтказувчилар ва юқори поғонадаги менежерларга керак бўлади. Шу сабабли, молиявий бухгалтерия ҳисоби менежерларнинг ахборотларга бўлган эҳтиёжини етарли даражада қондира олмайди. Молиявий бухгалтерия ҳисобининг муҳим хусусияти унинг асосан ташқи фойдаланувчиларга қаратилганлигидадир.

3-савол. Бошқарув ҳисобининг менежмент тизимида тутган ўрни.

Замонавий бухгалтерия ҳисоби корхонани бошқариш тизимида асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

Кўпчилик чет эл адабиётларида бухгалтерларнинг бошқарувида тутган ўрни уларнинг бошқарув жараёнида иштирок этишини ёритиш орқали очиқ берилган. Жумладан, Буюк Британиялик иқтисодчи олимлар Ч.Т.Хорнгрен, Г.Фостер компания ва фирмалар менежментида бухгалтерларнинг роли масаласини менежментнинг учта, яъни чизиқли, стаф ва функционал ваколатлари моҳиятини очиш орқали қуйидагича ёритиб беради: “*Чизиқли ваколат* – бу тўғридан-тўғри ваколатли бўйсиниш бўлиб, бунда бевосита пастки бўлимлар ваколатининг юқорида турган бўлимлар ваколатига бўйсинишидир. *Стаф ваколати* – бу ўзаро мулоқот бўлиб, буйруқли бошқаришга асосланмасдан, ходимларнинг пастки, ёнидаги ва юқоридаги ваколатлар билан иш алоқасида бўлишидир. *Функционал ваколат* – бу буйруқ асосида ёнидаги ёки пастки бўлимларга ўзаро ҳурмат асосида махсус функционал вазифаларни бажариш учун берилади.

....Стаф ваколоти берилган департаментларнинг принципиал вазифаси чизиқли департаментларга таянч бўлиш ва уларга хизмат кўрсатиш хисобланилади”⁶ (9-10-бетлар).

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлардаги кўпчилик ишлаб чиқариш ва қурилиш компаниялари учун характерли бўлган менежмент ваколатларининг ташкилий қисмий тузилиши ва алоқаларини Буюк Британиядаги “Laing Alarco JV” компаниясининг ЎзБАТ Самарқанд Сигарет фабрикаси қурилиш лойиҳасини амалга ошириш бўйича ташкил қилинган “Лэнг Аларко Ўзбекистан” шўъба корхонаси мисолида кўриб ўтайлик (*1-илова*).

Ушбу чизмада департаментлар томонидан чизиқли ва стаф ваколатларининг амалга ошиши кўрсатилган. Молиявий ишлар департаменти фаолияти давомидида “тришурешип” (treasureship) ва “контроллёршип” (controllership) функцияларини бажаради ва бошқа департаментлар билан стаф ваколотида алоқада бўлади. Уларнинг функцияларига қуйидаги киритилган.

Тришурешип

1. Капитал сармояси
2. Инвесторлар билан муносабатлар
3. Қисқа муддатли молиялаштириш
4. Банк билан боғлиқ масалалар
5. Кредит ва жамғармалар
6. Инвестициялар
7. Суғурта

Контроллёршип

1. Режалаштириш ва назорат
2. Ҳисобот ва тақдимот
3. Баҳолаш ва маслаҳат хизмати
4. Солиқ маъмуриги
5. Ҳукуматга ҳисобот
6. Активлар бутлигини таъминлаш
7. Иқтисодий баҳолаш

Манба: Cost accounting: A Managerial Emphasis, 7th edition. Charles T. Horngren. 11 p.

Тришурешип капитал сармояси, қисқа муддатли молиялаштириш, банк ва кредитлаш, суғурта ва пул маблағлари менежери билан боғлиқ ишларга жавобгар ҳисобланади. Тришурлар асосан операция жараёнидаги муаммолардан келиб чиқадиган молиявий масалалар билан қизиқади.

Контроллёр, французча “conptroller” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “ҳисобни юритиш” маъносини англатади. Контроллёр бу бевосита менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисобига жавобгар бўлган молиявий ижорачи бўлимдир. Бухгалтерия ҳисоби департаменти - бу бошқа менежерларни махсус хизматлар, жумладан, режалаштириш (бюджетлаштириш), вариантлар ва муқобилларни таҳлил қилиш, нархлаштириш ва қарорлар қабул қилишда маслаҳат ва ёрдам берувчи масъул бўлим ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисоби департаменти чизиқли департаментлардагидек тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш билан боғлиқ ваколатларни бажармайди. Бу департамент бухгалтерия ҳисобини

⁶Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 7th Edition Charles T. Horngren/George Foster. Prentice-Hall International, Inc., 1991.

унификациясини ва ҳисобот методларини жорий қилиш йўли билан контроллёр орқали топ (юкори поғанадаги) менежментга вакил бўлади. Амалиётда контроллёрларнинг кунлик иш фаолияти ва ишлаб чиқариш менежерлари билан бўладиган кунлик мулоқоти улардан ишлаб чиқариш ҳисоботларини тузиш, ўз вақтида тайёрлаш ва тақдим қилишни талаб этиш билан боғлиқ бўлади.

1-иловадани чизмада контроллёр департаментининг “Лэнг Аларко Ўзбекистан” шўъба корхонаси амалиётида ташкил этилганлиги кўрсатилган. Ушбу диаграммада бошқарув бухгалтерия ҳисобининг амалиётдаги элементлари таннарх бухгалтерия ҳисоби, бюджет ва бажарилишларни назорат қилиш, ички аудит таркиби келтирилган. Молиявий бухгалтерия ҳисоби эса «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун ва миллий стандартларда кўзда тутилган тамойиллар асосида ташкил қилинади. Компания таннарх бухгалтерия ҳисоби, персонал, таъминот ва қурилиш жараёни, бажарилган ишларни буюртмачига топшириш департаментлари билан штаф мулоқотида бўлади. Бошқа чизиқли ва штаф департаментлар бухгалтерия ҳисоби процедураси ва сиёсати мувофиқ ҳисобот берадилар. Масалан, *персонал департаменти* ишчи ва ходимлар, уларнинг иш соатлари ва иш ҳақларининг ҳисобини юритади ва бухгалтерия ҳисоби департаментига ҳисобот бериб туради. Персонал департаменти ходимлар билан боғлиқ барча ишларга масъул бўлим ҳисобланади. Бизнинг амалиётимизда иш ҳақини бухгалтерлар ҳисоблайдилар. Чет эл компаниялари амалиётида эса персонал билан боғлиқ барча жараёнларни, шу жумладан, иш ҳақини ҳисоблашни мутахассислашган персонал департаменти бажаради. Бу эса унинг нуфузини янада оширади.

Бухгалтерия ҳисобининг ХИИКлар менежментида тутган ўрни уларнинг менежмент жараёнида бевосита иштирок этишида ёрқин намоён бўлади (2-илова).

Буюк Британиялик олимлар Ч.Т.Хорнгрен ва Г.Фостерлар менежерлар режалаштириш ва назорат функцияларини бажаришда бухгалтерия ҳисобининг иккита муҳим қуролига, яъни 1) бюджет ва 2) бажарилиш ҳисоботларига таянишини таъкидлашади: “*Бюджет* - бу ҳаракатларга оид режаларнинг микдорий ифодаланиши, координациялашуви ва амалга ошириш воситаларини мужассамлаштиради. Бошланғич ҳужжатлар ва регистрлар ҳаракатлари натижаларини умумлаштиради. *Бажарилишга оид ҳисоботлар* фаолият натижаларининг ўлчови демакдир. Ушбу ҳисоботлар бюджет билан ҳақиқий маълумотлар билан таққослашни ҳам ўз ичига олади. Ҳақиқий натижаларнинг бюджетга нисбатан фарқи *тебраниш* деб аталади.”⁷ (5-бет)

⁷ Cost Accounting: A Managerial Emphasis, 7 th Edition Charles T. Horngren/George Foster. Prentice-Hall International, Inc., 1991.

Ушбу фикрлардан кўриниб турибдики, олимлар “ҳаракат” ва “бажарилишларни ўлчаш (баҳолаш)”ни менежментнинг назорат функцияси таркибига киритадилар. Бунда муаллифлар бухгалтерия ҳисоби орқали “ҳаракатлар” бошланғич ҳужжатлар ёрдамида расмийлаштирилиши, бош ва ёрдамчи регистрлар орқали “ҳаракатлар” таснифланиши, бажарилишларига оид ҳисоботлар тузилиши ва шу асосда “бажарилишларни ўлчаш (баҳолаш)”нинг қуйи тизими вужудга келишини эътироф этадилар. Ушбу қуйи тизим “режалаштириш” қуйи тизими билан “тескари боғлиқликда” бўлишини уқтирадилар **(3-илова)**.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, бухгалтерия ҳисобига бошқарувдаги алоҳида функцияларни бириктириш мақсадга мувофиқ эмас. Бухгалтерия ҳисоби бошқарув фаолиятида режалаштириш воситаси сифатида «бюджет»ларни тайёрлашда бевосита иштирок этиш, назорат қилиш воситаси сифатида эса ҳаракатлар натижаларини ўлчаб “бажарилишлар ҳисоботлари”ни тузиш ва ҳақиқий натижалар билан режани таққослаш асосида мавжуд фарқларни аниқлаш, шунингдек, бошқарув тизимида “тескари боғлиқлик»ни ўрнатиш тизимидан иборатдир.

Бизнингча, бошқарувда бухгалтерия ҳисоби иштирокини менежментнинг қуйидаги умумэътироф этилган тўртта ўзаро боғлиқ ва кетма-кет амалга ошириладиган босқичларида аниқлаш лозим **(2-илова, 4-илова)**:

1. Ташкилотнинг энг умумий ва махсус мақсадларини белгилаш;
2. Мақсадларга эришиш учун режалар ишлаб чиқиш (бюджетлар);
3. Ҳаракат (амалга ошириш);
4. Бажарилишларни баҳолаш.

Ташкилотнинг умумий ва махсус мақсадлари менежерлар томонидан белгилангандан сўнг, мақсадларга эришиш учун режалар ишлаб чиқилади. Бизнес режалари у ёки бу турдаги товар (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш (бажариш, кўрсатиш) учун талаб этиладиган моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларига бўлган эҳтиёжлар, ишлаб чиқариш, сотиш ва кутилаётган молиявий натижаларни акс эттирувчи бюджет лойиҳаларини ўз ичига олади. Ушбу лойиҳалар тузилаётганида бухгалтерия ҳисоби ахборотларидан фойдаланилади ва бухгалтер-менежерлар иштироки талаб қилинади. Лекин, молиявий ахборотларни мужассамлантирувчи кўпгина лойиҳалар, жумладан, пул оқимлари бюджети, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот лойиҳаси, бухгалтерия баланси лойиҳалари бевосита бухгалтерлар томонидан тузилади. Демак, бизнес фаолияти режалаштирилаётганда бухгалтерларнинг уч кўринишдаги иштирокини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир: 1) бизнес режалари тузишда бухгалтерия ахборотлари таъмин этилади; 2) бухгалтер-менежерлар бизнес-режаларини ишлаб чиқишда бошқа менежерлар қатори иштирок этади; 3) айрим молиявий ахборотларга тааллуқли лойиҳалар бевосита бухгалтерлар томонидан тайёрланади.

Мукаммал режалар ишлаб чиқилгандан сўнг, фаолиятга жалб қилинган маблағларнинг ҳаракати амалга оширилади. Режадаги маҳсулотни ишлаб чиқариш (ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш) учун моддий, молиявий ва меҳнат сарфлари юз беради ва натижада ишлаб чиқариш, сотиш ва молиявий натижалар шакллана боради. Ҳаракат жараёнининг юз бериши эришилган бажарилишларни ўлчаш ва баҳолаш заруриятини келтириб чиқаради. Ҳақиқатдаги ҳаракат (амалга оширилиш) ва бажарилишларни баҳолаш натижалари бошқарув (менежментлик) ва молиявий бухгалтерия ҳисоби учун объект сифатида хизмат қилади. Ушбу жараёнлар бошланғич ҳужжатлар билан расмийлаштирилади, бухгалтерия ҳисоби счётлари ва регистрларида қайд этилади, бажарилишлар ҳисоботи тузилади ва менежерларга тақдим этилади. Менежерлар ҳақиқатда эришилган натижаларнинг бюджетларга мувофиқлигини назорат қилиб боради. Агарда жиддий фарқ вужудга келса, бюджетларга ўзгартиришлар киритиш масаласи ўртага қўйилади ва бу ўзгартиришлар менежерлар томонидан қабул қилинса, кейинги назорат фаолиятида ушбу ўзгартиришлар асосидаги бюджет лойиҳаларидан фойдаланилади. Ҳаракатлар (амалга оширилиш) ва бажарилишни баҳолаш жараёнидаги ҳисобга олинган маълумотларни менежерларга етказилиши “тескари боғлиқлик” ни юзага келтиради.

Бухгалтерия ҳисоби ахборотларидан бошқарув қарорларини қабул қилишда ва уларнинг бажарилишини назорат қилишда фойдаланиши **3-иловада** келтирилган. Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, бошқарув қарорларини қабул қилишда бухгалтерия ахборотлари муҳим манба сифатида намаён бўлмоқда.

Таянч атамалар:

- 1. Молиявий ҳисоб** - бу бухгалтерия ҳисобига оид Қонун ва ҳисоб принциплари асосида юритиладиган ва асосан корхонанинг молиявий ҳолати билан боғлиқ ахборотларни шакллантирадиган тизимидир.
- 2. Бошқарув ҳисоби** – бу мавжуд объектларни бошқариш учун зарур бўлган ахборотларни идентификациялаш, ўлчаш, тўплаш, тизимлаштириш, таҳлил ва интерпретациялаш ҳамда узатиш тизимидир.
- 3. Таннарх ҳисоби** - маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини шаклланиш жараёни ва калкуляциясига доир ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва интерпретацияси билан шуғулланувчи тизимдир.
- 4. Стаф ваколати** – бу ўзаро мулоқот бўлиб, буйруқли бошқаришга асосланмасдан, ходимларнинг пастки, ёнидаги ва юқоридаги ваколатлар билан иш алоқасида бўлишидир.
- 5. Функционал ваколат** – бу буйруқ асосида ёнидаги ёки пастки бўлимларга ўзаро ҳурмат асосида махсус функционал вазифаларни бажариш учун берилади.

6. Тришурешиш - бу капитал сармояси, қисқа муддатли молиялаштириш, банк, кредитлаш, суғурта ва пул маблағлари менежери билан боғлиқ ишларга жавобгар бўлимдир.

7. Контроллёр - бу бевосита менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисобига жавобгар бўлган молиявий ижорачи бўлимдир.

8. Бюджет - бу ҳаракатларга оид режаларнинг миқдорий ифодаланиши, координациялашуви ва амалга ошириш воситаларини мужассамлантирувчи лойиҳадир.

9. Бухгалтерия ҳисоби - бошқарув фаолиятида режалаштириш воситаси сифатида «бюджет»ларни тайёрлашда бевосита иштирок этиш, назорат қилиш воситаси сифатида эса ҳаракатлар натижаларини ўлчаб “*бажарилишлар ҳисоботлари*”ни тузиш ва ҳақиқий натижалар билан режани таққослаш асосида мавжуд фарқларни аниқлаш, шунингдек бошқарув тизимида “*тесқари боғлиқлик*»ни ўрнатиш тизимидир

Ўзини ўзи текшириш учун саволлар:

1. Молиявий ва бошқарув ҳисобига таъриф беринг?
2. Бошқарув ҳисобининг объектлари ва асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Бошқарув ҳисоби тизими қандан таркибий элементлардан иборат?
4. Таннарх бухгалтерия ҳисоби бошқарув ҳисобида қандай рол ўйнайди?
5. “Таннарх бухгалтерия ҳисоби менежмент бухгалтерия ҳисобининг бир қисми плус молиявий бухгалтерия ҳисобининг ҳам бир қисми” тушунчасини тавсифланг?
6. Корхонада бошқарув ҳисобини ким юритади?
7. Молиявий ва бошқарув ҳисобининг алоқалари нималарда намоён бўлади?
8. Молиявий ва бошқарув ҳисобининг фарқли белгилари нималардан иборат?
9. Бошқарув ҳисоби корхоналар менежмент тизимида қандай рол ўйнайди?
10. Стаф ваколати деганда нимани тушунасиш?
11. Компаниялар контроллер департаментининг асосий функция ва вазифалари нималардан иборат?
12. Бошқарув ҳисоби қарорлар қабул қилиш жараёнида қандай иштирок этади?

1..Бухгалтерия ҳисоби қайси турларга бўлинади:

- А. *Молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисоби.
- Б. Оператив ва статистик ҳисоб.
- С. Бошқарув ҳисоби ва синтетик ҳисоб.
- Д. Синтетик ва аналитик ҳисоб.

2. Бошқарув ҳисобининг тамойилларини белгилаб беринг:

- А. *Бошқарувчиларга фойдали бўлган метод ва усуллар.
- Б. Холислик ва таққосланувчанлик.
- С. Иккиёқлама ёзув ва эҳтиёткорлик.

Д. Оддийлик ва тезкорлик.

3. Бошқарув ҳисобининг объектларини аниқланг:

А. *Бўлимлар, цехлар, участкалар.

Б. Ягоналик, яхлитлик.

С. Цехлар.

Д. Участкалар.

4. Бошқарув ҳисобининг ахборотлари қандай ўлчанади:

А. Моддий, меҳнат ва қиймат.

Б. Моддий.

С. Меҳнат.

В. Қиймат.

5. Бошқарув ҳисобининг ахборотларини ақс эттириш усулларини аниқланг:

А. *Эконометрика, статистика, иқтисодий таҳлил.

Б. Хужжатлаштириш ва инвентаризация.

С. Калькуляция ва баҳолаш.

Д. Иккиёклама ёзув ва сўтлар режаси.

6. Бошқарув ҳисобининг элементларини қайси қаторда тўлиқ келтирилган:

А. *Режалаштириш, тахминлаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш, сегментар ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш.

Б. Режалаштириш (бюджетлаштириш), ички аудит, молиявий менежмент, молиявий ҳисоб ва ҳисобот.

С. Тахминлаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш.

Д. Сегментар ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш.

7. Бошқарув ҳисоби ахборот етказиб беради:

А. *Ички ахборот фойдаланувчилар учун.

Б. Ташқи ахборот фойдаланувчилар учун.

С. Ташқи ва ички фойдаланувчилар учун .

Д. Корхона таъсисчилари учун.

8. Қайси қаторда бошқарув ҳисоби (БХ) ва молиявий ҳисоб (МХ) ўртасида бағлиқлик очиб берилган :

А. Молиявий менежер орқали бошқарилади.

Б. Таннарх ҳисоби ахборот базасига таянади.

С. МХ тамойиллари БХда ҳам фойдаланилади.

Д. А, Б ва С лар.

9. Бошқарув ҳисоби даврийлигига кўра:

А. Фақат ойлик, чораклик ва йиллик.

Б. Соат, кун, ой, чорак, йиллик ва бир неча йиллик.

С. Фақат зарурият туғилган вақт оралиғида.

Д. Фақат ҳар кунлик.

10. Бошқарув ҳисоби бўлимиваколати доирасида иш юритади:

А. Функционал.

Б. Махсус.

С. Стаф.

Д. А ва Б

11. Бошқарув ҳисоби ахборотлари қандай мақсадда фойдаланилади:

А. Корхонада ижтимоий –иқтисодий муҳитни барқарорлаштириш

Б. Корхонанинг ташкилий харажатларини тузиш учун

С. Корхонада ходимлар ўртасида муҳитни яхшилаш учун

Д. Менеджерлар қарорлар қабул қилиш ҳамда режалаштириш учун

Мавзуни ўрганиш учун адабиётлар (1, 2, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22)

2-МАЪРУЗА. ХАРАЖАТЛАР ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ.

Режа:

1. Харажатлар моҳияти ва унинг ҳисоби вазифалари.
2. Харажатларни турли белгилар бўйича таснифланиши.
3. Маҳсулот таннархи ва давр (операцион) харажатлари.
4. Ўзгарувчан ва доимий харажатлар.

1-савол. Харажатлар моҳияти ва унинг ҳисоби вазифалари.

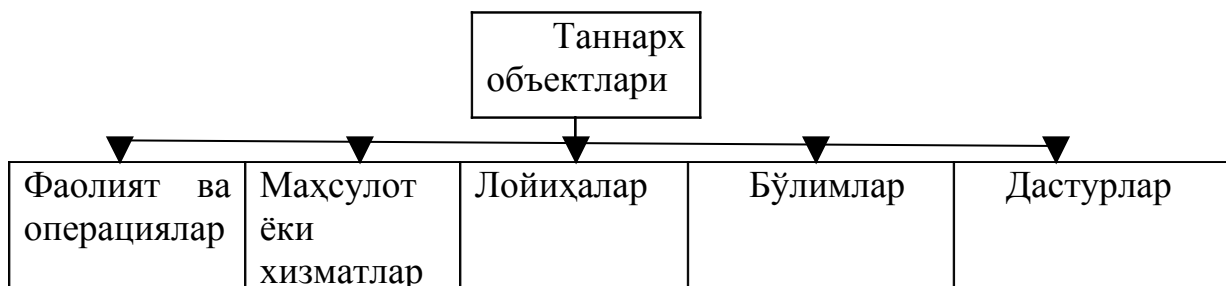
Харажатлар бошқарув ҳисобининг асосий объекти ҳисобланади. Харажатлар деганда, кўзланган мақсадларга эришиш учун (маҳсулот ишлаб чиқариш, товар хариди, хизматлар) сарфланган ресурслар қийматининг пулдаги ифодасидир. Ушбу атама жуда кўп маънога эга бўлиб ва турли хил вазиятларда турли хил типдаги харажатлар қўлланилади.

Бошқариш учун менежерларга фақат умумий харажатлар тўғрисидаги маълумотлар етарли бўлмасдан, балки у ёки бу объект бўйича амалга оширилган харажатлар тўғрисида деталли маълумотлар талаб қилинади (маҳсулот ёки унинг партияси, миқдорларга банкда ёки поликлиникада кўрсатилаётган хизмат таннархи, машина соат, иш соати ва унинг қиймати, бошқарув харажатлари ва бошқалар).

Харажатлар тушунчаси таннарх тушунчасидан кенгроқдир. Харажатлар корхона ўз мақсадларига эришиш учун ва олдига қўйган вазифаларни ҳал қилиш учун амалга оширган сарф ва чиқимларнинг пулдаги ифодасидир. Таннарх эса маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш орқали маҳсулот қийматини яратиш билан боғлиқ харажатлардир. Бундай харажатларни ишлаб чиқариш харажатлари ҳам деб аташади.

Аслида, ниманингдир таннархи аниқланса у таннарх объектига айланади. Таннарх объекти бўлиб маҳсулот ёки хизматлар (ишлаб чиқарилган маҳсулот, масалан персонал компьютерни ишлаб чиқариш,

хонани ижара олиш, Тошкентдан – Самарқандга учиб) ёки лойиҳалар бўлиши мумкин (уй қуриш, завод қуриш, асбоб-ускуналарни ўрнатиш). Бундан ташқари таннарх объекти сифатида бўлимлар ҳам қаралиши мумкин (хукукий бўлим, лойиҳалаштириш бўлими, савдо бўлими). Уларни қуйидаги чизмада келтиришимиз мумкин (**1.3-чизма**):

1.3-чизма. Таннарх объектлари турлари

Таннарх тизимидаги счётлар икки босқичдаги тармоқларни қамраб олади:

(1) Харажатларни маълум таснифлаш белгилари бўйича *аккумуляциялаш (тўплаш)*, масалан, фойдаланилган хом-ашё ва материаллар, ишлатилган ёқилғи, жойлаштирилган реклама, иш ҳақи ва харажатларнинг бошқа элементлари бўйича;

(2) *Таннархни тақсимлаш* - бу тўпланган харажатларни маълум мезонлар бўйича таннарх объектига идентификациялашдир. Харажатлар ҳисобини ташкил қилишнинг иқтисодий мақсадларга энг мувофиқ тизими – бу қарорларни маълум турдаги гуруҳларга ажратиш (масалан, меҳнат ресурслари устидан назорат ёки материалларни ишлатиш) ва уларга монант харажатлар ҳисобининг таллуқли объектига танлаш ҳисобланади (масалан, маҳсулот ёки бўлимлар).

Акумуляциялашган объектининг таннарх объектига боғлиқлигини қуйидаги чизмада кўришимиз мумкин (1.4-чизма):

Таннархнинг аккумуляцияси		Таннарх объекти
Хом-ашё ва материаллар бўйича ҳақиқий харажатлар	Ишлаб чиқариш бўлими	A Маҳсулот
		B Маҳсулот
		C Маҳсулот

1.4-чизма. Таннарх аккумуляцияси ва таннарх объекти

Бўлимнинг самардорлиги маҳсулот таннархини аниқлаш, маҳсулотнинг нархини белгилаш ва маҳсулотга доир қарорлар қабул қилишда ва менежмент мақсадларида фойдаланилади.

Харажатлар ҳисобининг асосий мақсади захираларни баҳолаш учун калкуляция қилиш ва фойдани аниқлашга қаратилган. Ҳозирги замон бошқарув ҳисобида унинг анъанавий бошқарувда қуйидаги масалаларни ҳал қилишда ишончли ахборот базасини таъмин этишга қаратилган (21-бет).

1. Қайси маҳсулотни ишлаб чиқаришни давом эттириш? ёки тўхтатиш?
2. Комплектловчи (бутловчи) буюмларни ўзимизда ишлаб чиқариш керакми ёки харид қилиб олиш?
3. Қандай нарх белгилаш керак?
4. Таклиф қилинган асбоб-ускуналарни харид қилиб олиш керакми?
5. Ишлаб чиқариш технологияси ва ташкил этилишини алмаштириш керакми?
6. Менежерни хизмат вазифаси бўйича кўтариш керакми?
7. Ушбу цехни ёпиш керакми ёки давом эттириш?

Ҳозирги кунда харажатлар (таннарх) ҳисоби тизим сифатида юзага келмоқда. **Таннарх ҳисоби тизими** - бу таннарх объектига доир бўлган ахборотларни ўлчаш, ёзувини амалга ошириш, таҳлил ва интерпритация қилиш ҳамда таннарх ҳисоботини тузишда қўлланиладиган мунтазам-даврий жараёнлар ва процедуралар мажмуасидан иборатдир. Таннарх ҳисобига доир адабиётларда таннарх ҳисоби тизимининг қуйидаги тўртта бир-биридан фарқ қиладиган фаолиятларини қайд қилишган:

1. Таннархни ўлчаш
2. Таннархнинг ёзувини амалга ошириш
3. Таннархни таҳлил қилиш
4. Таннарх ҳисоботи

Таннарх ҳисоби тизими комплекс ишлаб туриши ва қанча ҳажмда ахборотлар қайта ишланиши жараёнига бир қанча омиллар таъсир кўрсатиб туради. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Фирма фаолиятининг миқдорий ҳажми
2. Ишлаб чиқариш жараёнининг тури
3. Фирма томонидан ишлаб чиқарилаётган турли маҳсулотларнинг сони
4. Таннарх ахборотларига нисбатан менежментнинг муносабати
5. Ташқи ўзгарувчи омиллар, жумладан қонунлар ва тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий база.

2-савол. Харажатларни турли белгилар бўйича таснифланиши.

Харажатларнинг таснифига оид қуйидаги концепциялар амал қилади⁸ (20-б):

- Бевосита (тўғридан тўғри) ва билвосита (тўғридан-тўғри бўлмаган) харажатлар.

⁸ Управленческий учет // Учебное пособие. (Байрашек А.З. Ванина М.С. и др.). Ассоциация преподавателей бизнес дисциплин Узбекистана, 2003.

- Ўртача ва умумий харажатлар.
- Маҳсулот таннархи ва давр харажатлари
- Ўзгарувчан ва доимий харажатлар
- Релевант ва норелевант харажатлар
- Сақланиш мумкин бўлган ва сақланиб бўлмайдиган харажатлар
- Назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган харажатлар
- Қайтарилмайдиган харажатлар
- Алтернатив харажатлар
- Ўсиш (инкремент) ва маржинал харажатлар

Харажатлар бир қанча белгилар бўйича таснифланади.

Таннарх объектларига олиб бориш усулига қараб: бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади.

Бевосита (тўғридан-тўғри) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан тўғри идентификацияланадиган (олиб бориш мумкин бўлган) харажатлардир. Масалан, стол ишлаб чиқаришда ишлатиладиган тахтани аниқ стол турига олиб борилиши мумкин. Худди шунингдек, агар у ёки бу столни ишлашда аниқ ишчиларнинг сарфлаган иш соатлари аниқ бўлса, иш ҳақи харажатларини ҳам стол турларига тўғридан-тўғри идентификациялаш мумкин. Шу боис, бу харажатларни бевосита (тўғридан-тўғри)харажатларга киритишимиз мумкин.

Билвосита харажатлар (тўғридан тўғри бўлмаган) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан-тўғри идентификацияланмайдиган (олиб бориш мумкин бўлмаган) харажатлардир. Масалан, маҳсулот сифати бўйича инспекторнинг иш ҳақи, ишлаб чиқариш биносининг ижара харажатларини у ёки бу маҳсулот турига тўғридан тўғри олиб бориш имкони йўқ ва шу боис, бундай харажатлар билвосита харажат сифатида тан олиниши керак. Баъзи ҳолларда айрим турдаги харажатларни у ёки бу турдаги маҳсулотларга олиб бориш имкони бўлсада, уларнинг иқтисодий салмоқчилиги ва ҳисоб харажатларини камайтириш мақсадида улар билвосита харажат сифатида ҳисобга олинади. Масалан, стол ишлаб чиқаришда ишлатилган миқ ва бошқа ёрдамчи материалларнинг қийматини у ёки бу стол тури таннархига тўғридан-тўғри олиб бориш имконияти бўлсада, ушбу харажатларнинг салмоқчилиги ва ҳисоб-китобларни қийинлаштирмаслик мақсадида бу турдаги харажатлар билвосита харажатларга олиб борилади.

Бевосита ва билвосита харажатларни фарқлаш таннарх объектига боғлиқ бўлади. Масалан, ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарига хизмат кўрсатувчи устонинг иш ҳақи агар таннарх объекти ишлаб чиқариш цехи бўлса, у бевосита харажат бўлиши мумкин, агар таннарх объекти маҳсулотлар бўлса, у ҳолда устонинг иш ҳақи билвосита харажат бўлади.

Ўртача ва умумий харажатлар, маҳсулот таннархи ва давр (операцион) харажатлари, ўзгарувчан ва доимий харажатларнинг моҳияти ва мазмунини алоҳида саволларда кўриб ўтамиз.

Қабул қилинаётган қарорларда аҳамиятлилигига қараб: релевант ва нореlevant харажатларга бўлинади.

Релевант ва нореlevant харажатлар. Амалиётга кўп ҳолларда харажатларни қабул қилинаётган қарорларда аҳамиятлилигига қараб, таснифлаш ҳам маълум аҳамият касб этади.

Релевант харажатлар – бу қарорлар қабул қилиш натижасида ўзгариб турадиган келгуси харажатлар ҳисобланади. Қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлмаган харажатлар **нореlevant харажатлар** деб аталади.

Масалан, автомобилларга тўланадиган солиқ ва унинг суғуртаси бўйича харажатлар ходимнинг хизмат машинасида келиши, ёки жамоат транспортида келиши борасида қабул қиладиган қарорига боғлиқ эмас. Демак, бу нореlevant харажатга мисол бўла олади. Лекин, бензин харажатлари ушбу қарорга бевосита боғлиқ ҳисобланади. Бундай ҳолда ушбу харажат релевант харажат ҳисобланади.

Бошқа бир мисол келтирамиз. Компания бир неча йил олдин 100 п.б.га хом-ашё сотиб олган. Ҳозирги кунда ушбу материални амалдаги буюртмаларни бажаришда ишлатиш ёки уни сотиш имконияти йўқ. Олдинги истеъмолчилардан бири ушбу материалдан фойдаланса бўладиган буюртма таклиф этмоқда ва буюртма учун 250 п.б.ни тўлашга рози эканлигин билдирмоқда. Ушбу материални буюрмачи талаб қилгандек қайта ишлаш учун компания 200 п.б. миқдорида қўшимча қайта ишлаш харажатларини амалга оширади. Ушбу лойиҳани таҳлил қиладиган бўлсак, харажатларнинг релевант ва нореlevant эканлигини аниқлаб олиш зарур ҳисобланади. 200 п.б.даги материал харажатлар буюртмани қабул қилиш ёки қилмасликдан қатъий назар юз беради, чунки буюртмани қабул қилмаганда ҳам ушбу материаллардан фойдаланиш имкони йўқ, фақат уларни ҳисобдан чиқариб ташлаш керак бўлади, яъни бу нореlevant харажат ҳисобланади. 300 п.б қайта ишлаш харажатлари фақат лойиҳани қабул қилган тақдирдагина юз беради. Демак бу харажат релевант харажат ҳисобланади. Энди ушбу буюртмани қабул қилиш керакми ёки йўқми деган саволга жавоб топиш учун умумий тушумдан фақат релевант харажатларни айириш керак, яъни $400\text{ п.б.} - 300\text{ п.б.} = 100\text{ п.б.}$ Бундан кўриниб турибдики мавжуд материалларга бундан ортиқ наф олиш имконияти бўлмаганлиги учун буюртмани қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу буюртманинг қабул қилиниши 200 п.б. муқаррар нореlevant харажатни 100 п.б. тушириш имкониятини беради.

Ҳисоб-китоблар натижаларини қуйидаги 1.2-жадвалда расмийлаштирамиз:

1.2-жадвал

Релевант ва нореlevant харажатлар гуруҳларига ажратиш

	Буюртмани	Буюртмани қабул	Харажат
--	-----------	-----------------	---------

	қабул қилмаган ҳолда	қилган ҳолда	тоифаси
Материаллар	200	200	<i>Норелевант</i>
Иш бўйича харажатлар	-	300	<i>Релевант</i>
Тушум	-	(400)	
Соф харажат	200	100	

Управленческий учет 1. Ташкент 2003 г. 24-бетдаги мисол қайта ишланган.

Харажатларни бошқарув қарорларига боғлиқ ёки боғлиқ эмаслигига ажратиш қарорлар қабул қилишда катта аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқариш ва менежментни бошқариш даражасига боғлиқлигига қараб: сақланиш мумкин бўлган ва сақланиш мумкин бўлмаган харажатларга бўлинади.

Сақланиш мумкин бўлган ва сақланиш мумкин бўлмаган харажатлар. Сақланадиган харажатлар бу фаолиятни нормал ташкил қилган ҳолларда сақланиш мумкин бўлган харажатлар ҳисобланади. Масалан, жарима ва пеня харажатлари, нормадан ортиқча қилинган харажатлар. Сақланиш мумкин бўлмаган харажатларга ҳар қандай ҳолатда юз бериши муқаррар бўлган харажатлар киради. Масалан, товарларнинг меъёрдаги камайишини киритишимиз мумкин.

Қайтариб бўлмайдиган харажатлар. Бу олдин харид қилиб олинган ресурслар бўйича харажатлар бўлиб уларнинг мавжудлиги келгусида улардан фойдаланиш турли хил альтернатив вариантларига боғлиқ бўлмайди. Юқоридаги мисолда олдин харид қилинган ва ишлатиш ёки сотиш имконияти бўлмаган 200.0 п.б. материал бўйича харажатлар қайтариб бўлмайдиган харажатларга типик мисол қилиб олишимиз мумкин. Харид қилинган материаллар ва молк-мулклар бўйича йўқотишларни қайтариб бўлмайдиган харажатларга киритиш мумкин.

Альтернатив (муқобил) харажатлар. Бир қанча харажатлар бошқариш қарорларини қабул қилиш нуқтаи назаридан одатдаги бухгалтерия тизимида ҳисобга олиниши мумкин бўлмай қолади. Ушбу тизимда ҳисобга олинадиган харажатлар ўтган тўловларга ёки аниқ вақтда келгусида тўланадиган мажбуриятларга асосланади. Бироқ қарорлар қабул қилишда шундай харажатларни ҳам ҳисобга олиш зарурияти туғиладики, қайсики ушбу харажатлар реал пул тўловларини талаб этмайди. Бундай харажатлар альтернатив харажатлар деб аталади. *Альтернатив харажатлар* – бу бошқа вариантлардан воз кечилиб битта вариант танлаш натижасида йўқотилиши мумкин бўлган имкониятларни ўлчовчи харажатлардир.

Масалан, компанияда махсус компонентларни ишлаб чиқариш бўйича контракт тузиш имконияти туғилди. Ушбу буюмни тайёрлаш учун Х асбоб-ускуналарда 100 машина соат ишлаш талаб этилади. Ушбу Х асбоб-ускуна А турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун тўлиқ қувват билан ишлайди.

Янги контрактни бажаришнинг ягона йўли А маҳсулот ишлаб чиқаришни қисқартириш ҳисобланади. Натижада компания 350 п.б. миқдорида тушумдан маҳрум бўлади. Контрактни амалга ошириш 1500,0 п.б. қўшимча ўзгарувчан харажатларни амалга оширишига тўғри келади. Агар компания ушбу шартномани имзолаган тақдирда А турдаги маҳсулотни ишлаб чиқишни қисқартириш натижасида 350.0 минг сўмлик тушумдан маҳрум бўлади. Бу *альтернатив харажат* ҳисобланиб, янги контракт тузилаётганда ҳисобга олиниши лозим. Ушбу мисолда $350+1500=1850.0$ минг сўмдан кам бўлмаган суммага контракт суммасини тузиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган харажатлар. Барча харажатлар маълум бошқарув даражасида назорат қилинади. Жавобгарлик марказлари бўйича харажатлар тўғрисида ҳисобот тайёрланаётганда бухгалтерлар қуйи бошқарув поғоналарида харажатларни назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган харажатларга ажратилади.

Барча харажатлар юқори пағонадаги менеджерлар томонидан назорат қилинади, лекин барча харажатлар ўрта ёки қуйи бўғин бошқарувчилари томонидан ҳам назорат қилинавермайди. Масалан, цех бошқарувчиси томонидан хом-ашё сарфи, электр энергия сарфи, меҳнат сарфи назорат қилинсада, ижара харажатлари ва ташқи ташкилотларнинг хизматлари назорат қилинмайди. Шу боис, ташкилотда харажатларни бошқарувчилар ваколатларидан келиб чиқиб улар томонидан назорат қилинадиган харажатлар таснифланиб чиқилиши харажатларни бошқаришда катта аҳамият касб этади.

Ўсувчи (инкремент) ва маржинал (чегараланган) харажатлар. *Ўсувчи (баъзан қўшимча, инкремент ёки дифференциалланган) харажатлар ва тушумлар* – бу кўриб ўтилаётган маҳсулот тури учун тахлилининг ҳар бир вариантыда амалга оширилаётган харажатлар ва даромадлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Масалан, ушбу ҳафта ичида корхона маҳсулот ҳажмини 2000 тадан 2200 бирликга оширганда қўшимча харажатлар, ушбу 200 бирликни ишлаб чиқариш учун ўсувчи харажатлар тушунилади. Ўсувчи харажатлар ўз таркибига доимий харажатлари олиши ёки олмаслиги мумкин. Агар қарор қабул қилиниши натижасида доимий харажатлар ўзгарган тақдирда улар қўшимча харажатлар бўлиб ҳисобланади. Агар қарор қабул қилиниши натижасида доимий харажатлар ўзгаришсиз қолса, у ҳолда ўсувчи доимий харажатлар нолга тенг бўлади.

Ўсувчи даромадлар/харажатлар бўйича қарор қабул қилиш қонидаси қуйидагича: *Агар қўшимча даромадлар қўшимча харажатлардан ошса, у ҳолда қарор қабул қилиш мумкин. Акс ҳолда-бош тортиш керак.*

Маржинал харажатлар ва маржинал тушумлар – бу фақат қўшимча бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган қўшимча харажатлар/тушумлар тушунилади.

Бошқарув ҳисоби бўйича ўқув қўлланмасида қуйидаги мисол келтирилган.

Сотишдан олинган тушум (даромад):

50 000 бирлик ҳар бири 20 п.б сотилди. 1000 000

Муомала харажатлари:

Реклама харажатлари. 100 000
 Товарлар сбити билан машғул персоналнинг иш ҳақи. 80 000
 Сотувчиларнинг йўл (командировка) харажатлари. 50 000
 Савдо биносини ижара тўловлари. 10 000

Компания раҳбарияти келгуси йили Ўзбекистоннинг шимолида сбит бўйича янги ҳудуд очиш масаласини кўриб чиқмоқда. Реклама харажатларини 30%га ошириш ва янги бозорда товарларни сотиш билан шуғулланадиган сотувчи лавозими киритилиб, унинг йиллик иш ҳақи 15 000 п.б. мўлжалланмоқда. Бундан ташқари командировка харажатларини 10%га ошириш кутилмоқда. Сбитнинг янги ҳудуди учун сотишнинг йиллик режаси амалдаги нархларда 10 000 бирлик маҳсулотни ташкил этмоқда. Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатларининг мўлжалдаги қиймати маҳсулот бирлигига 5 п.б.ни ташкил этади. Ушбу қарорни асослаш учун инкремент даромадлар ва харажатлар солиштирилиб кўрилади.

Инкремент даромадлар (10 000 бирлик х 20 п.б.). 200 000

Инкремент харажатлар:

Реклама харажатлари (100 000 п.б. х 30%). 30 000
 Иш ҳақи. 15 000
 Йўл ҳақи (командировка) (50 000 п.б. х 10%). 5 000
 Ишлаб чиқариш харажатлари (10 000 п.б. х 5 п.б.). . . 50 000 (100 000)
 Инкремент фойда. 100 000

Ушбу ҳисоб-китоблардан кўриниб турибдики, компаниянинг сбит бўйича янги ҳудудни очиш ҳисоб-китоблари шуни кўрсатмоқдаки ушбу лойиҳа компанияга 100 000 п.б.да қўшимча (инкремент) фойдани таъмин этиш имкониятини бермоқда.

3-савол. Маҳсулот таннархи ва давр харажатлари.

Харажатларни фойдани ҳаракатлантириш даврига олиб борилишига қараб: маҳсулот таннархи ва давр харажатлари.

Маҳсулот таннархи – бу савдо корхоналарида товарларни харид қилиш, ишлаб чиқариш корхоналарида эса маҳсулотни ишлаб чиқиш харажатларидир. Ушбу таърифга асосланиб қуйидаги тенгликни келтириб чиқариш мумкин:

$$\text{Маҳсулот таннархи} = \text{Ишлаб чиқариш харажатлари} (1.1)$$

Ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулот таннархи учта таннарх элементидан ташкил топади:

- (1) Бевосита (тўғридан-тўғри) материал
- (2) Бевосита (тўғридан-тўғри) меҳнат
- (3) Устама ишлаб чиқариш харажатлари (Билвосита харажатлар)

Демак, маҳсулот таннархи учта категориядаги таннарх элементларининг йиғиндисидан иборат:

Маҳсулот таннархи = бевосита материал + бевосита меҳнат + устама ишлаб чиқариш харажатлари (1.2)

Бевосита (тўғридан-тўғри) материал бу ишлаб чиқаришда унинг асосини ташкил этадиган, яъни тайёр маҳсулот шу материалдан яратиладиган хом-ашё ва захирадир. Масалан, чўян ишлаб чиқаришда асосий бевосита материал бўлиб темир ҳисобланади. Чўян эса пўлат ишлаб чиқариш учун бевосита материал бўлиб ҳисобланса, пўлат ўз навбатида автомобил ва бошқа оғир саноат учун тўғридан-тўғри материал бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқаришда ёрдамчи ёки иккиламчи аҳамиятга эга бўлган материаллар ҳам ишлатилади. Бундай материаллар билвосита харажатлар бўлиб уларни *ишлаб чиқариш устама харажатларига* олиб бориш қабул қилинган.

Бевосита (тўғридан-тўғри) меҳнат бу ишлаб чиқаришга жалб қилинган материалларни тайёр маҳсулотга айлантириш ва маҳсулот турларига тўғридан-тўғри идентификациялаш мумкин бўлган харажатдир. Масалан, бевосита меҳнатга фақат А маҳсулот турини ишлаб чиқариш билан, яъни бошқа турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш билан аралашмайдиган ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи харажатлари киради. Бевосита меҳнат харажатларини топиш учун таннарх объекти бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита машғул бўлган ишчиларнинг меҳнат соатларини меҳнат соати ставкасига кўпайтириш орқали топилади. Ишлаб чиқариш билан билвосита алоқадор бўлган ва уларнинг меҳнати бир қанча таннарх объекларига таллуқли бўлган ҳолларда ишчиларнинг меҳнати билвосита харажат сифатини эътироф этилиб *ишлаб чиқариш устама харажатларига* олиб борилади.

Устама ишлаб чиқариш харажатлари (manufacturing overhead МОН) - бу маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида қатнашадиган тўғридан-тўғри материал ва тўғридан-тўғри меҳнат харажатларидан ташқари барча амалга оширилган билвосита ишлаб чиқариш харажатларидир. Ушбу харажатларни *завод устама харажатлари, завод билвосита харажатлари* ёки сервис корхоналарида *сервис устама харажатлари*, қурилиш корхоналарида *қурилиш устамаси* ҳам деб аталади. Айрим кишилар устама ишлаб чиқариш харажатларини сотиш ва маъмурий харажатлар билан чалкаштиришади. Шунини таъкидлаш лозимки, устама ишлаб чиқариш харажатлари бу ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий

қисми ҳисобланади. Устама ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулот таннархининг таркибий қисми бўлиб, бошқа тўғридан-тўғри харажатлардан фарқловчи энг муҳим хусусияти унинг у ёки бу маҳсулот турига, яъни таннарх объектига тўғридан-тўғри йўл билан идентификация қилиш (олиб бориш) имконияти бўлмаслигидир. Устама ишлаб чиқариш харажатларининг иккита энг катта моддаси қайд қилиш лозим. Бу билвосита материал ва билвосита меҳнат харажатларидан ҳисобланади. Қолган устама ишлаб чиқариш харажатларини оккупенси ёки қувватли харажатлар ҳам деб аталади. Уларга қуйидагилар киритиш мумкин:

1. Бино ва асбоб-ускуналар лизинг тўловлари ва ижара харажатлари
2. Бино ва асбоб-ускуналар амортизацияси
3. Иситиш, ёритиш ва энергия харажатлари
4. Машина ва асбоб-ускуналарга техник хизмат кўрсатиш
5. Ишлаб чиқариш персоналини овқатлантириш, чой (кофе) ва сув
6. Ишлаб чиқариш жиҳозларининг суғуртаси ва мол-мулк солиғи
7. Башқа харажатлар

Бошқа устама ишлаб чиқариш харажатларига ишчиларнинг соғлиқ суғуртаси, чиқиш нафақалари, корхона ҳисобидан тўланадиган пенсия тўловлари, супервайзорлар иш ҳақи ва бошқа умумзавад харажатларини киритиш мумкин. Мамлакатимиз амалиётида счётлар режасида устама ишлаб чиқариш харажатларини *умумзавад ва умумишлаб чиқариш харажатлари* счётлари орқали ҳисобга олиш мўлжалланган.

Савдо корхоналарида товарлар қайта сотиш учун харид қилинади. Савдо жараёнида улар қайта ишланмайди. Натижада, ушбу жараёнда уларнинг харид қиймати ўзгармайди ёки кам даражада ўзгаради. Товарларни харид қилиш билан боғлиқ харажатлар уларнинг таннархига киритилади.

Маҳсулот таннархи қуйидаги кўрсаткичларда ўз ифодасини топади. Ҳар бир кўрсаткич босқичларда шаклланганлиги боис маҳсулот таннархи кўрсаткичларини тўртта босқичга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) Ишлаб чиқаришга чиқарилган материал таннархи (Биринчи босқич)
- 2) Маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи (Иккинчи босқич)
- 3) Тайёр маҳсулот таннархи (Учинчи босқич)
- 4) Маҳсулотни сотиш таннархи (сотилган маҳсулот таннархи) (Тўрттинчи босқич)

Маҳсулот таннархининг шаклланишини босқичларга бўлишдан мақсад, *биринчидан*, заҳиралар ҳаракатининг молиявий натижалар шаклланишига таъсирини аниқ акс эттириш ва *иккинчидан*, бутун бухгалтерия ҳисоби тизимининг ҳар бир босқичида заҳиралар таннархи шаклланиши ва ўсишини аниқлашга устувор аҳамиятни қаратишга эришиш ҳисобланади.

Биринчи босқичда ишлаб чиқаришга чиқарилган материалларнинг таннархи кўрсаткичи қуйидаги тартибда аниқланади:

(н.б.)

Материалларнинг бошланғич қолдиги. 1500.0

Қўйилади: Харид қилинган материалларнинг қиймати 6750.0

Жами ишлаб чиқаришга мўлжалланган захиралар 8250.0

Айирилади: Материалларнинг охирги қолдиги 4875.0

Ишлаб чиқаришга чиқарилган бевосита материаллари қиймати..3375.0

Изоҳ: Ушбу ҳисоб-китобларда МЧЖ “American Oilseeds and grains” корхонасининг маълумотлари олинди.

Иккинчи босқичда аниқланадиган маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқаришга сарфланган таннарх элементларини жамлаш орқали аниқланади:

(н.б.)

Ишлаб чиқаришга чиқарилган бевосита материалларнинг қиймати . . 3375.0

Қўйилади: Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бевосита меҳнат. 1100.0

Қўйилади: Устама ишлаб чиқариш харажатлари (билвосита) 1563.0

Маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи. 6038.0

Учинчи босқичда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотнинг таннаrxини аниқлаш жараёни амалга оширилади. Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотнинг таннархи қуйидаги тартибда ҳисобланади:

(н.б.)

Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг бошланғич қолдиги. 250.0

Қўйилади: Ишлаб чиқариш таннархи. 6038.0

Ҳисобот даврида жами жамланган таннарх 6288.0

Айирилади: Тугалланмаган ишлаб чиқариш охирги қолдиги. 150.0

Ҳисобот даврида ишлаб чиқилган тайёр маҳсулот таннархи.. . 6138.0

Сўнги, тўртинчи босқичда тайёр маҳсулотларнинг сотиш таннархи аниқланади. Бу кўрсаткични аниқлаш тартибини қуйидаги кўринишда келтиришимиз мумкин:

(н.б.)

Тайёр маҳсулотларнинг бошланғич қолдиги. 55.0

Қўйилади: Ишлаб чиқилган тайёр маҳсулот таннархи. 6138.0

Ҳисобот даврида жами жамланган тайёр маҳсулот 6193.0

Айирилади: Тайёр маҳсулотларнинг охирги қолдиги 65.0

Ҳисоб даврида тайёр маҳсулотларнинг сотиш таннархи 6128.0

Юқоридаги маълумотлар асосида корхонанинг тайёр маҳсулотлар таннархи тўғрисидаги ҳисоботини бошқарув ҳисоби мақсадларида тузиш мумкин бўлади (1.3-жадвал).

1.3-жадвал

**Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот таннархи тўғрисидаги ҳисобот
31 декабр билан якунланадиган 2008 йил учун**

Бевосита материал

1 январ ҳолатига материал қолдиғи.	1500.0
Материал хариди.	<u>6750.0</u>
Фойдаланишга мўлжалланган материал.	8250.0
Айирилади: 31 декабр ҳолатига материал қолдиғи. .	<u>4875.0</u>
Фойдаланилган материал қиймати.	3375.0

Бевосита меҳнат.1100.0

Устама ишлаб чиқариш харажатлари

Билвосита материал.	250.0
Билвосита меҳнат.	275.0
Техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш.	125.0
Электр-энергия.	350.0
Амортизация (завод биноси ва асбоб-ускуналар). . .	375.0
Бошқа харажатлар.	<u>188.0</u>
Жами завод устама харажатлари.	<u>1563.0</u>

Жами ишлаб чиқариш харажатлари. **6038.0**

Қўшилади: 1 январда тугалланмаган ишлаб чиқариш. 250.0

Айирилади: 31 декабрдаги тугалланмаган ишлаб чиқариш. 150.0

Тайёр маҳсулот таннархи. **6138.0**

Ушбу ҳисобот маҳсулот таннархига оид кўрсаткичлар асосида корхона фаолиятини таҳлил қилиш имконини беради. Корхона харажатларида салмоқли ҳиссани давр харажатлари ташкил этади.

Маҳсулот таннархи, унинг шаклланиши ва молиявий натижаларда ўз аксини топиши савдо-тижорат корхоналарида **9-иловада**, ишлаб чиқариш корхоналарида **10-иловада** ўз аксини топган. Босқичларга бўлинган ҳолда эса **11-иловада** акс эттирилган. Ундан, захираларнинг ҳаракати уларнинг таннархининг ошиб бориши жараёни билан узвий боғлиқликда эканлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Ушбу чизмаларда заҳира ва таннарх ҳаракати ҳамда уларнинг молиявий ҳисобот (бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботларда) қай тарзида ўз аксини топиши ёрқин ифодаланган.

Давр харажатлари – бу захиралар таннархига олиб борилмайдиган ва юз бериш вақти қайси даврга оидлигига қараб ўша ҳисобот даврига олиб бориладиган харажатлардир. Давр харажатлари *сотиш харажатлари* ва *маъмурий-бошқарув харажатларидан* ташкил топади.

Сотиш харажатларига тайёр маҳсулотларни сақлаш ва уларни харидорларга етказиш билан боғлиқ харажатлар киради. Буларга реклама, бозорни тадқиқ қилиш, сотишга доир иш ҳақи ва комиссиялар, тайёр маҳсулотларни жўнатиш ва сақлаш харажат моддаларини киритиш мумкин.

Ушбу харажатларни сотиш харажатлари деб тан олишнинг сабаби ушбу харажатлар маҳсулот ишлаб чиқарилиб бўлгандан кейин юз беради ва шу боис айрим моддаларини маҳсулот таннархига қўшиш имконияти бўлмайди. Масалан, тайёр маҳсулотларни омборда сақлаш, уларни упаковкалаш, омбор ишловларини бериш тайёр маҳсулот омборга кирим қилингандан кейин юзага келади. Ушбу харажатлар маҳсулот қийматига таъсир этсада, уларни маҳсулот таннархига киритиб бўлмайди, чунки маҳсулот таннархини калкуляция қилиш жараёни якунланган ҳисобланади. Шу боис, таъкидлаш лозимки сотиш харажатлари бу тайёр маҳсулот ишлаб чиқарилгандан кейин уни харидорларга етказиб бергунга қадар юз берган харажатлар сифатида тан олинади.

Маъмурий-бошқарув харажатлари юз бериш вақтидан (тайёр маҳсулот ишлаб чиқишгача ёки ундан кейин) қатъий назар давр харажатлари деб эътироф этилади. Уларга топ менеджерлар ва маъмурий-бошқарув ходимлари ҳисобланган стаф бўлимлар, жумладан молиявий департамент, персонал департаментларни сақлаб туриш харажатларини киритиш мумкин. Харажат моддаларига маъмурий-бошқарув аппарати иш ҳақи, офис харажатлари, офис ижараси, тадқиқотлар ва таррақий этиш харажатлари ва бошқа маъмурият билан боғлиқ харажатларни қайд қилиш мумкин.

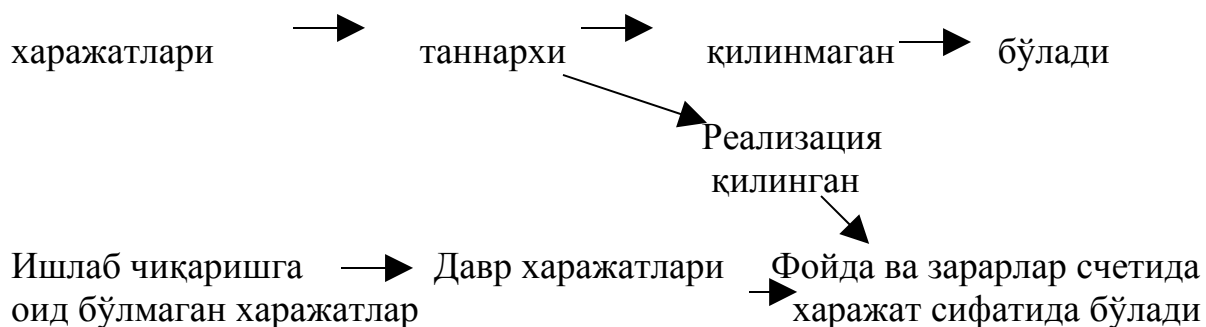
Нима учун ишлаб чиқаришга оид бўлмаган харажатлар давр харажатлари деб тан олиниб улар ТМЗлар таннархига киритилмайди. Бунинг умумэътироф этилган иккита сабаби мавжуд.

Биринчидан, ТМЗлар актив ҳисобланади, қайсики ўз вақтида ва келгусидаги тушумларни ҳаракатга келтириш учун харид қилиб олинган. Маҳсулотларни тайёрлаш билан боғлиқ харажатларни маҳсулотлар таннархини қоплаш учун зарур бўлган келгусидаги тушумларни ҳаракатга келтирувчи восита сифатида қаралиши мумкин. Бироқ, ишлаб чиқаришга оид бўлмаган харажатларнинг келгусидаги тушумларни ҳаракатга келтиришда иштирок этишига кафолат амал қилмайди, чунки улар маҳсулот қийматининг ошишини таъмин этмайди.

Иккинчидан, кўпгина ишлаб чиқаришга оид бўлмаган харажатлар (масалан, реализация бўйича харажатлар) ишлаб чиқарилган маҳсулот захираларда бўлган даврда юз бермайди. Шу боис, ушбу харажатларни ТМЗларни баҳолашда ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланмайди.

Ишлаб чиқариш корхоналарида материаллар меҳнат ва асбоб-ускуналар ёрдамида янгидан маҳсулотга айлантирилади. Ишлаб чиқариш жараёнида тайёр маҳсулот таннархи шаклланади ва у реализация қилинган ва реализация қилинмаган маҳсулотга тақсимланади. Давр харажатлари эса реализация қилинмаган тайёр маҳсулотга тақсимланмасдан тўғридан-тўғри ушбу даврнинг даромадлари ҳисобидан қопланилади. Ушбу боғлиқликни қуйидаги 1.5-чизмада кўрсатишимиз мумкин бўлади:

Ишлаб чиқариш	Маҳсулот	Реализация	Балансда актив
---------------	----------	------------	----------------

1.5-чизма. Маҳсулот таннархи ва давр харажатлари ҳисоби.

Тайёр маҳсулотнинг сотиш таннархи (Реализация қилинган маҳсулот таннархи) ва давр харажатлари тўғрисидаги маълумотлар корхонанинг молиявий натижалари тўғрисидаги ҳисоботида акс эттирилади (1.4-жадвал).

1.4-жадвал

“American Oilseeds and Grains” МЧЖ

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот

31 декабр билан якунланадиган 2008 йил учун

Реализация	9850.0
<u>Тайёр маҳсулотнинг сотиш таннархи:</u>	
1 январда тайёр маҳсулот қолдиғи.	55.0
Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот таннархи.	<u>6138.0</u>
Сотишга мўлжалланган маҳсулот таннархи.	6193.0
Айирилади: 31 декабрда тайёр маҳсулотлар қолдиғи. ..	<u>65.0</u>
Тайёр маҳсулотнинг сотиш таннархи.	<u>6128.0</u>
Ялпи фойда (ялпи маржа).	3722.0
<u>Давр (операцион) харажатлар:</u>	
Сотиш харажатлари.	1150.0
Маъмурий-бошқарув харажатлар.	<u>1450.0</u>
Жами операцион харажатлар.	<u>2600.0</u>
Операцион фойда.	1122.0

Ушбу ҳисоботда сотиш ва маъмурий-бошқарув харажатларини уларнинг моддалар гуруҳлари бўйича ҳам бериш мумкин. Бу ўз навбатида унинг аналитиклигини оширади.

Маҳсулот таннархи кўрсаткичларини бухгалтерия счётларида акс эттириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳисобот учун маълумотлар бухгалтерия счётларидан олинади. Бухгалтерия счётларини юритиш тартиби корхона таннархи ҳисобини юритишнинг тизимларига боғлиқ бўлади. *Маҳсулот ишлаб чиқариш тип*, *қўлланиладиган тизими* ва *маҳсулот тип* боғлиқлигини қуйидаги жадвалда келтириш мумкин (1.5-жадвал).

1.5-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш фаолияти ва таннарх ҳисоби тизими

<i>Ишлаб чиқариш тип</i>	<i>Таннарх</i>	<i>ҳисоби</i>	<i>Маҳсулот</i>
--------------------------	----------------	---------------	-----------------

	<i>тизими</i>	<i>типи</i>
<i>Ишларни амалга ошириш</i> Касалхоналар, уй жой қурилиши, консалтинг фирмалари	Буюртмали (иш) костинг	Оддий
<i>Комплект ишлаб чиқариш</i> Мебел ишлаб чиқариш	Асосан буюртмали (иш) костинг	Турли хил маҳсулотлар
<i>Давом этувчи (такрорий) ишлаб чиқариш</i> Компьютер терминали, вилосипед, кийим-бош	Асосан жараёнли костинг (операцион)	Кўп бўлмаган янги маҳсулот
<i>Жараёнли давом этувчи оқим</i> Нефтни қайта ишлаш, краска, химия	Жараёнли костинг	Стандартлашган

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, турли компаниялар ишлаб чиқаришнинг хусусиятларидан келиб чиқиб бошқа бошқа таннарх ҳисоби тизимини танлайди. Биринчи типдаги корхоналар бу ҳар бир миқдорга индивидуал ёндашган ҳолда унинг буюртмасидан келиб чиқиб иш бажаради. Ҳар бир индивидуал иши бошқа бажарган ишларидан фарқ қилади. Ҳар бир бажарилган иш индивидуал маҳсулот деб қаралади. Ушбу типдаги ишлаб чиқаришларга консалтинг фирмалари ишлари, қурилиш шартномалари бўйича бажарилган ишлар, наشريёт хизматлари, тиббиёт хизматларига доир ишларни мисол келтириш мумкин. Бундан ишларни бажарувчи фирмалар *буюртмали (иш) костинг* тизимини қўллайди. Ҳар бир буюртма (иш)нинг таннархи алоҳида ҳисобланади.

Иккинчи типдаги ишлаб чиқариш бу бир комплект маҳсулот учун зарур компонентларни ишлаб чиқарувчи корхоналар бўлиб, турли хил қисмлар йиғилиб битта комплект маҳсулотни ташкил этади. Мисол учун мебел ишлаб чиқарувчи корхоналарда турли хил қисмлар йиғилиб стол, стул ва гарнитур ишлаб чиқилади. Бунда барча компонентлар таннархи йиғилиб комплектнинг таннархи чиқарилади. Ушбу корхоналар асосан *буюртмали (иш) костинг* тизимини қўллашади. Буюртмали костингда ҳар бир буюртма ёки ишлар бўйича харажатлар алоҳида ҳисобга олиб борилади. Устама ишлаб чиқариш харажатлари буюртмалар бўйича тақсимланади.

Давом этувчи (такрорий) ишлаб чиқаришга одатдаги кўпчилик бир турдаги ёки бир неча турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни киритиш мумкин. Масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак, автомобил ёки компьютер ишлаб чиқарувчиларда битта ёки бир неча маҳсулот доимий равишда ишлаб чиқилади, яъни маҳсулот буюртма олгандан сўнг ишлаб чиқариш бошланмайди. Ишлаб чиқилган маҳсулот шартнома бўйича харидорларга сотилади. Ушбу типдаги ишлаб чиқаришда маҳсулотга бир ишлаб чиқариш жараёндан кейинги жараёнга ўтиш орқали технологик ишлов амалга оширилади ва охириги босқичда тайёр маҳсулот юзага келади. Натижада ҳар

бир технологик жараёнда харажатларни алоҳида юритишга имконият ва зарурият туғилади. Таннархни ҳисобга олишнинг бу тизими *жараёнли костинг* деб аталади. Юқоридаги қайд қилинган ишлаб чиқаришларда асосан жараёнли костинг қўлланилади.

Кейинги типдаги ишлаб чиқариш жараёнли давом этувчи оқим деб аталади. Бу типдаги ишлаб чиқариш буюртмали ишлаб чиқаришга оппозит ҳисобланади. Бу битта ёки бир хил турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларни киритиш мумкин. Бу типдаги корхоналар жараёнли костинг тизимини қўллайди. Буларга мисол қилиб бўёқ ишлаб чиқариш, ун чиқариш, ёғ рафинатини киритиш мумкин.

Буюртмали (иш) костинг ва жараёнли костинг таннарх ҳисоби тизимларнинг мазмуни ва қўлланилишини алоҳида мавзуларда кўриб ўтамиз.

4-савол. Ўзгарувчан ва доимий харажатлар.

Харажатлар *таннарх драйвери*, яъни маҳсулот ҳажми (фаоллик даражаси) ошиши ва камайишига қараб ўзгариши бўйича “ўзгарувчан” (доимий бўлмаган), “доимий”, “яримўзгарувчан” ва “яримдоимий” харажатларга таснифланади.

Таннарх драйвери (омили) бу ҳар қандай омил бўлиб, қайсики унинг ўзгариши таннарх объектига боғлиқ ҳолда жами харажатларнинг ўзгариши сабаб бўлади. Таннарх драйверига кўплаб мисол келтириш мумкин. Масалан, фабрика соҳасида материал таннархи фақатгина ишлаб чиқаришнинг ҳажмига боғлиқ бўлмасдан, балки бошқа омиллар масалан, фойдаланилаётган материалларнинг сифати, ишчиларнинг малакаси, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришдаги қисмлар сонига ҳам боғлиқ бўлади. Таннарх драйвери сифатида саёҳат мейили, ишлаб чиқариш ҳажми, ишланган соатлар, мижозлар билан мулоқат, иш ҳақи тўловларидаги кечикишлар, линия типи, пул бирлигида сотиш ҳажми ва бошқа таннарх объекти билан боғлиқ бўлган омилларни санаб ўтиш мумкин. Корхоналар таннархи суммаси ва уларнинг қайси таннарх драйверларига боғлиқлигини қуйидаги 1.6-жадвалда келтиришимиз мумкин:

1.6-жадвал

Таннарх драйвери(омиллари)га мисоллар

Фаолиятнинг жами таннархи	Таннарх драйвери (омили)
Маҳсулот дизайни	Маҳсулот сони, қисмларнинг сони
Мухандислик иши	Қисмлар сони, мухандислик иши ўзгариши буюртмалар сони
Материаллар хариди	Харид буюртмалари сони, таъминотчиларнинг сони, мулоқатлар вақти, экспедиция вақти
Ишлаб чиқариш	Ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги миқдори, сетап сони,

	қисмлар сони
Дистрибьютор	Транспортировка тури, тарозига тортиш, тўхташлар сони, трафикдаги ҳолатлар, тезлик

Таннарх драйверлари масаласини чуқурроқ кейинги мавзуларда тўхталиб ўтамиз. Лекин ҳозирги мавзуларда таннарх драйвери сифатида энг асосий омиллар бўлган ишлаб чиқариш бирлиги ҳажми, ишлаган иш соатлари, сотиш ҳажми олинади.

Ўзгарувчан харажатлар. *Ўзгарувчан харажатлар* таннарх драйверига, яъни маҳсулот ҳажми ёки фаолият даражасига тўғридан-тўғри мутонасиб (пропорционал) равишда ўзгаради, яъни маҳсулот ҳажми икки карра кўпайса, ўзгарувчи харажатлар ҳам икки карра кўпаяди. Демак, умумий ўзгарувчан харажатлар чизикли функция бўлса, ушбу турдаги харажатларнинг маҳсулот бирлигидаги миқдори - доимий миқдор ҳисобланади. Ўзгарувчан харажатларга мисол қилиб *ишлаб чиқаришга оид бўлган* асосий ишлаб чиқариш материал харажатлари, ишбай иш ҳақи, асбоб-ускуналарнинг ишлаши учун энергия харажатларини келтиришимиз мумкин. Ишлаб чиқаришга оид бўлмаган ўзгарувчан харажатларга сотишдан комиссия тўловлари, сотиш ҳажмига боғлиқ тўланадиган иш ҳақи, харидорларга етказиб бериш бўйича транспорт харажатлари ва бошқа моддаларни киритиш мумкин. Ўзгарувчан харажатларни чизма кўринишда қуйидагича акс эттириш мумкин (**1.6-чизма**). Ушбу чизмадан кўриниб турибдики ўзгарувчан харажатлар графикда ўсиб боровчи тўғри чизик шаклида акс эттирилган. Маҳсулот бирлигига нисбатан графигида эса тўғри чизик фаоллик ўқига параллел жойлашган, яъни маҳсулот бирлигига нисбатан ўзгарувчан харажатлар доимий характерга эга бўлган. Ушбу мисолда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар 10.0 минг сўмни ташкил этади.

Доимий харажатлар. *Доимий харажатлар* ўрганилаётган даврда таннарх драйвери, яъни маҳсулот ҳажми ва фаолият даражасининг катта ўзгариши диапазонида миқдор жиҳатдан ўзгаришсиз қолади. Ушбу харажатларга мисол қилиб амортизация харажатлари, назоратчилар, усталар иш ҳақи, ижара тўловларини олиш мумкин. Доимий харажатларни чизма кўринишида қуйидагича акс эттириш мумкин (**1.7-чизма**). Чизмадан кўриниб турибдики, умумий доимий харажатлар фаолият активлигининг барча даражаларида бир хил даражасини сақлаб қолади. Бир вақтнинг ўзида маҳсулот бирлигига тўғри келадиган доимий харажатлар активлик даражасига мутоносиб равишда камайади. Масалан, фикслаган харажатларнинг ой мабойнидаги суммаси 5000.0 минг сум бўлса, у ҳолда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган доимий харажатлар қуйидагича ўзгаради (1.7-жадвал):

1.7-жадвал

Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган доимий харажатлар

Ишлаб чиқилган маҳсулот бирлиги микдори, бирлик	Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган доимий харажатлар, минг сўм
1	5000
10	500
100	50
1000	5

Қарорлар қабул қилишда доимий харажатларнинг умумий суммаси тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланиш, маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатларга нисбатан афзалроқ ҳисобланади.

Ўзгарувчан ва доимий харажатларнинг муҳим хусусиятли жиҳатини қуйидаги жадвалда келтириш мумкин (1.8-жадвал):

1.8-жадвал

Ўзгарувчан ва доимий харажатларнинг хусусиятлари

Харажатлар	Умумий харажатлар	Маҳсулот бирлигига (ўртача харажатлар)
Ўзгарувчан	Ўзгаради	Ўзгармайди
Доимий	Ўзгармайди	Ўзгаради

Яримдоимий харажатлар. Доимий харажатлар ишлаб чиқаришнинг аниқ бир релевант диапозонида ўзгармас ҳисобланади. **Релевант диапозон** бу таннарх драйверининг маълум оралиғи бўлиб, қайсики унда таннарх (тушум) билан таннарх (тушум) драйвери ўртасида амал қилувчи махсус боғлиқлик акс эттирилади. Масалан, ишлаб чиқариш фаоллиги тез пасайган пайтларда, корхона раҳбариятида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга бўлган эҳтиёжнинг тушиши вақтинчалик ҳолат эканлигига ишонч бўлса, ишлаб чиқариш ишчилари ва мастерлар ишни давом эттиришлари мумкин, лекин талабнинг тикланиши юз бермаса, у ҳолда ушбу персонал ортиқча бўлиб қолиши ва ишдан чиқарилиши мумкин. Ёки бошқа бир мисол, корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати маълум бир критик даражага кўтарилгандан кейин корхона кўшимча равишда ходимларни ишга жалб қилиши мумкин, лекин бу жараён бир неча ойга чўзилиши мумкин. Шундай қилиб, бир йил давомида ишлаб чиқариш ходимлари харажатлари маҳсулотга бўлган талаб ўзгариши билан ўзгариши мумкин. Бундай харажатлар **яримдоимий ёки зинали ўсувчи доимий харажатлар** ҳам деб аталади. Ушбу харажатларнинг ўзгаришини қуйидаги **1.8-чизмада** акс эттиришимиз мумкин. Ушбу мисолда ҳисобот йили учун таннарх драйвери машина-соат олинганда 30.000 м.с. дан 95.000 м.с.гача релевант диапозонда харажатларнинг даражаси 600.000 п.б. ни ташкил этмоқда. Шу билан бир қаторда ушбу чизмада релевант диапозоннинг бошқа оралиғида акс

этириладиган доимий харажатлар ҳам ўз аксини топган. Мисол учун, агар хажм кўрсаткичининг даражаси 30.000 м.с.дан паст бўлса, доимий харажатлар кескин тушуши кузатилади. Бу шу билан изоҳланадики, агар ушбу мисолда ишлаб чиқаришдаги вазиятдан келиб чиқиб таннарх драйвери ҳисобланган машина соат нол даражадан 30.000 м.с.гача бўлган ораликда хизмат кўрсатувчи ва ижрочи персоналларни қисқартириш натижасида ишдан чиқариши оқибатида юз берган бўлиши мумкин. Бошқа ҳолатда 95.000 м.с. дан юқори хажм кўрсаткичига эришилганда доимий харажатларнинг кескин ошишига олиб келади. Бу операцияларни кўпайтиришга ёрдам бериш учун қўшимча персонални жалб қилиш билан боғлиқ бўлади. Доимий харажатларнинг бир йиллик учун аниқланган даражаси кейинги йил учун ўзгариши мумкин. Чунки, таннарх драйверидан унга мос келувчи харажатларнинг даражаси ўзгариши мумкин, хусусан ижара суммаси, иш ҳақи даражаси, мол-мулк солиғи даражаси ва бошқалар.

Нисбатан қисқа вақт мабойнида харажатлар доимий бўлиши мумкин. Ушбу вақт қанчалик қисқа бўлса, аниқ турдаги харажатларни доимий харажат деб эътироф этиш эҳтимоли юқори бўлади. Масалан, оралик вақт бир йил. Менежерларнинг иш ҳақи, асбоб-ускуналар ёки бинолар амортизацияси йил давомида эҳтимол ўзгармайди. Лекин, кейинги йилларда қўшимча менежерлар жалб қилиниши, амортизация меъёрлари ва усуллари ўзгариши мумкин.

Аралаш харажатлар. Харажатлар динамикаси кўриладиганда аралаш харажатларга алоҳида аҳамият қаратиш керак. Аралаш харажатлар ўз таркибига ўзгарувчан ва доимий компонентдаги харажатларни олади. Ушбу харажатларга мисол қилиб асбоб-ускуналарга хизмат кўрсатиш харажатларини келтириш мумкин. Ушбу харажатлар таркибига фаолликнинг ҳар қандай даражасида режадаги хизмат кўрсатиш харажатлари ўзгарувчан, яъни фаоллик даражасига бевосита боғлиқ бўлган харажатлар ҳам киритилади. Ушбу харажатлар ҳатто ишлаб чиқариш амалга оширилмаган тақдирда ҳам мавжуд бўлади. Ушбу қисми эса доимий компонент ҳисобланади (**1.9-чизма**). Бошқа бир мисол қилиб компания вакилларига сотиш учун тўланадиган компенсацион харажатларининг бир қисми ҳисобланган *базали иш* ҳақи доимий бўлса, *комиссион тўловлар* эса ўзгарувчан қисми деб баҳолаш мумкин.

Аралаш харажатлар суммаси бу доимий компонент суммаси ҳамда ўзгарувчи компонент суммаси йиғиндисидан иборат бўлганлиги боис уларнинг математик йиғиндисини қуйидагича ифодалаш мумкин:

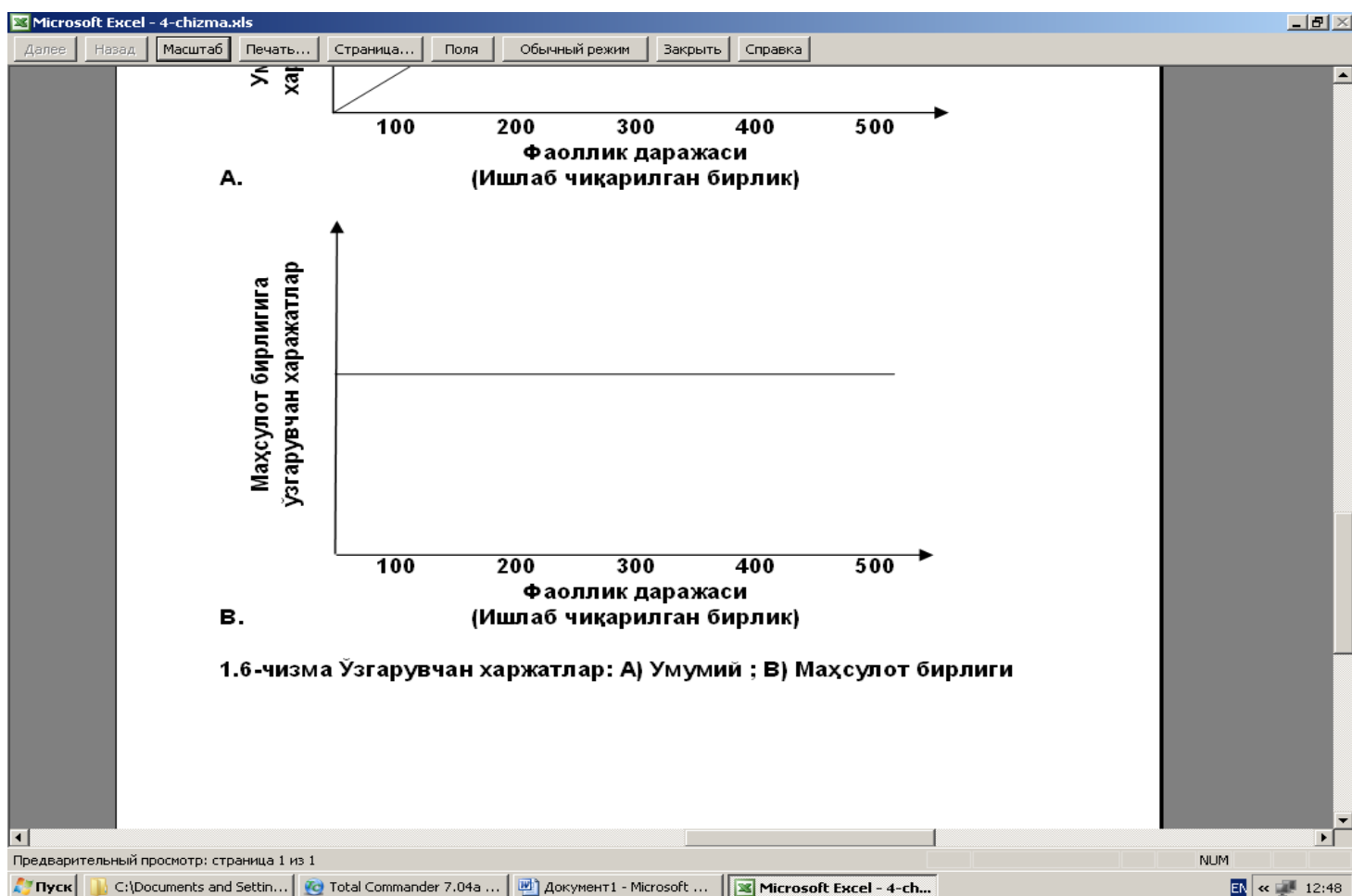
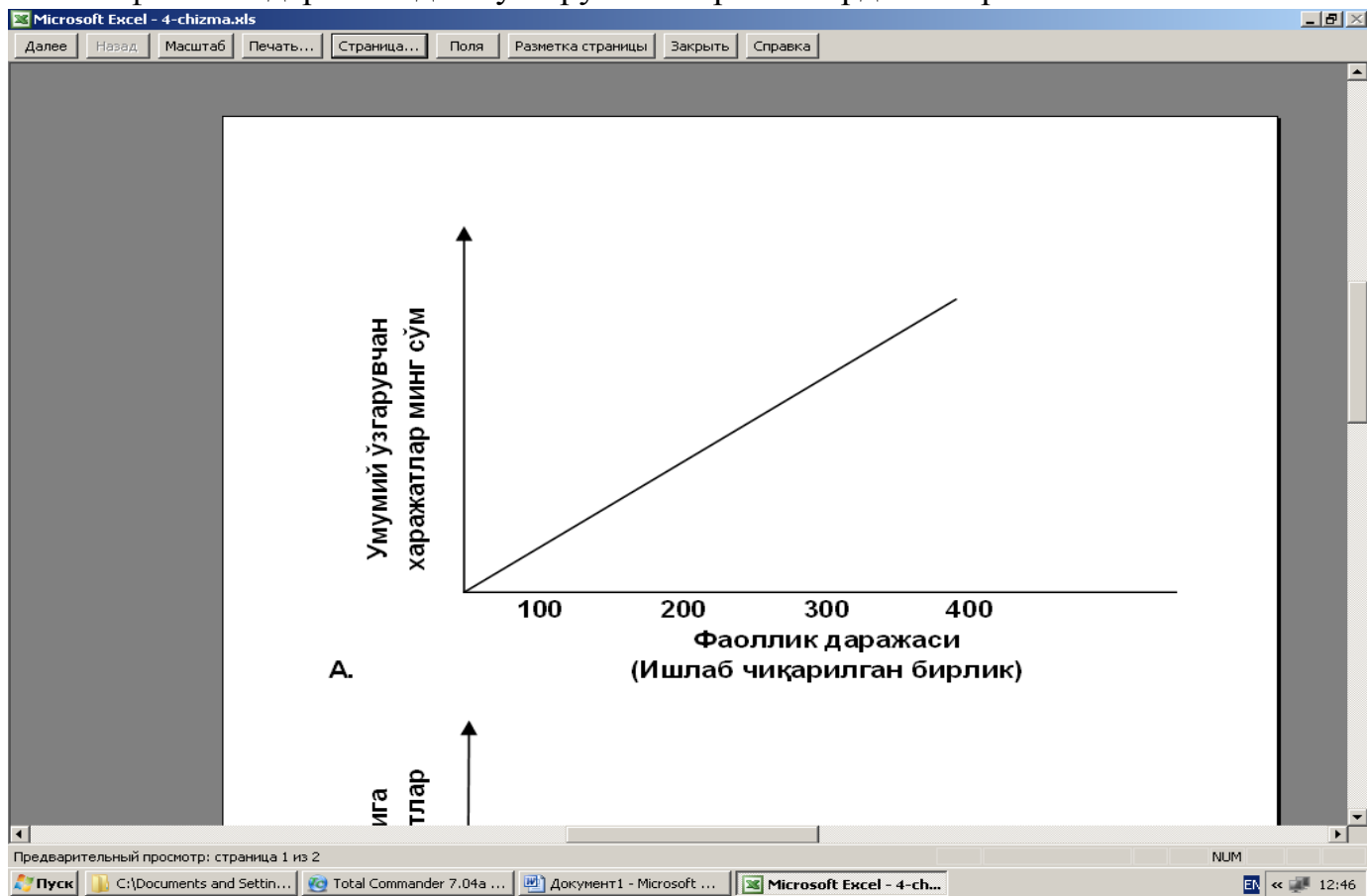
Доимий харажатлар: $Y = a$

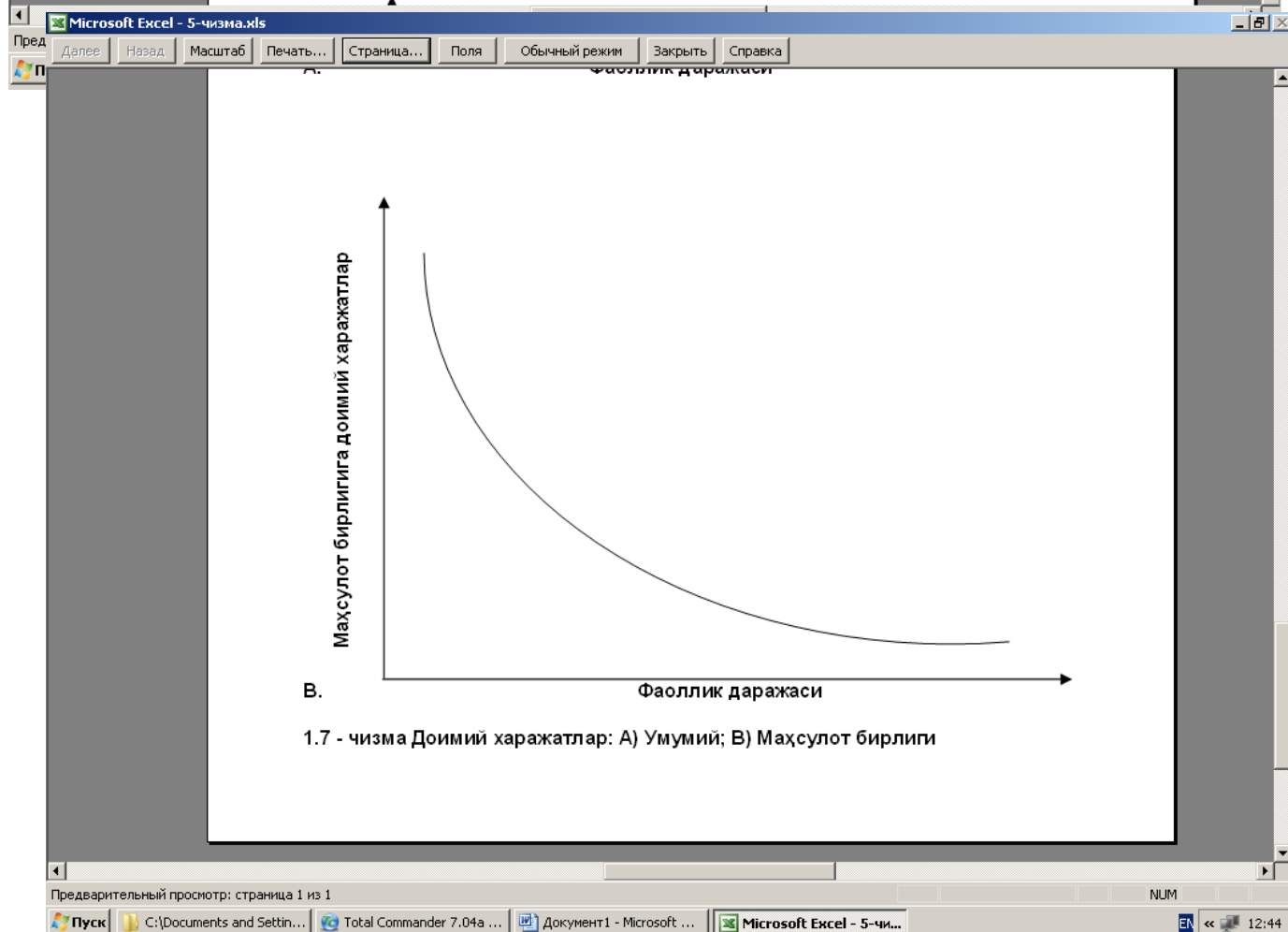
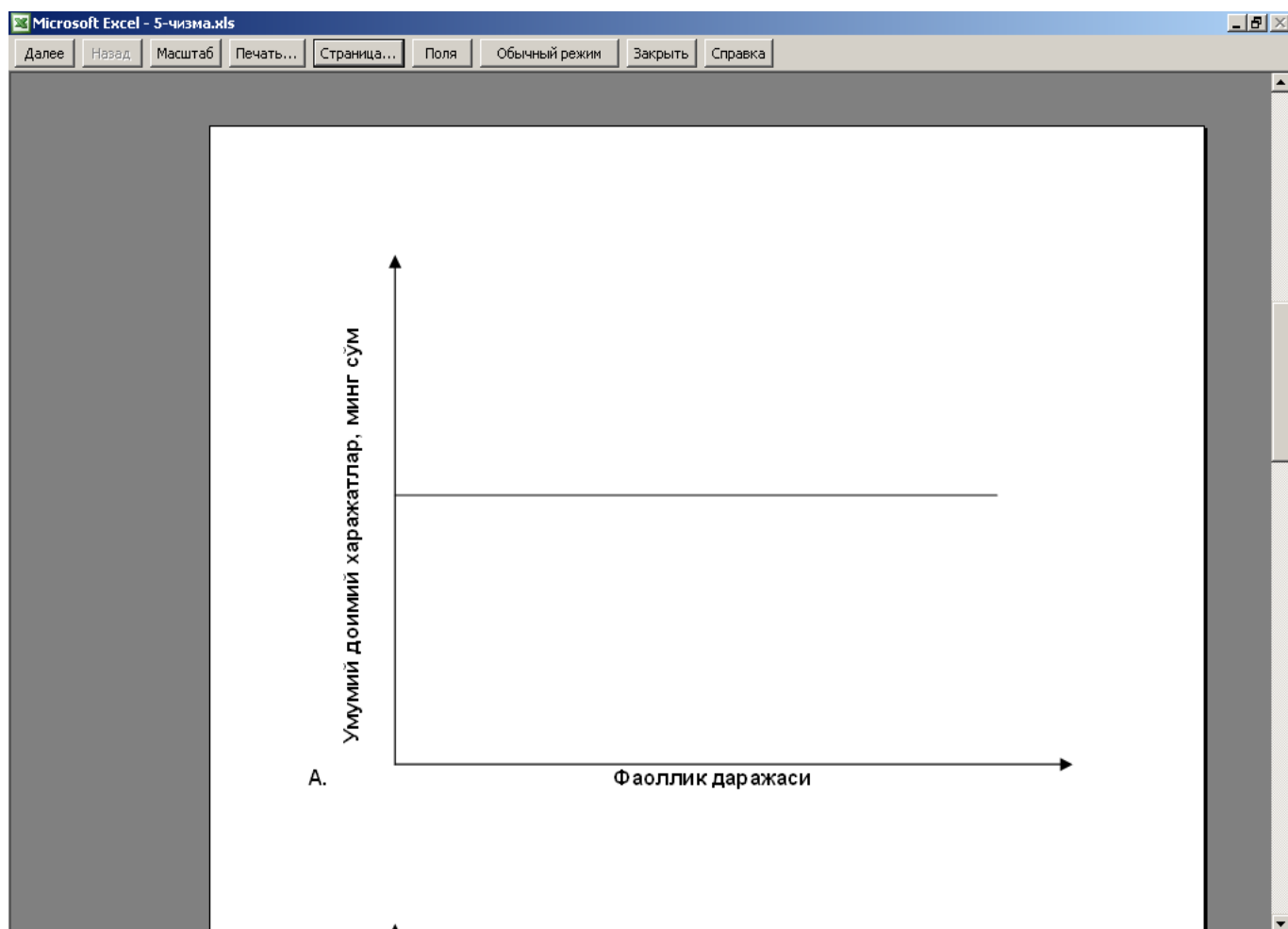
Ўзгарувчан харажатлар $Y = bX$

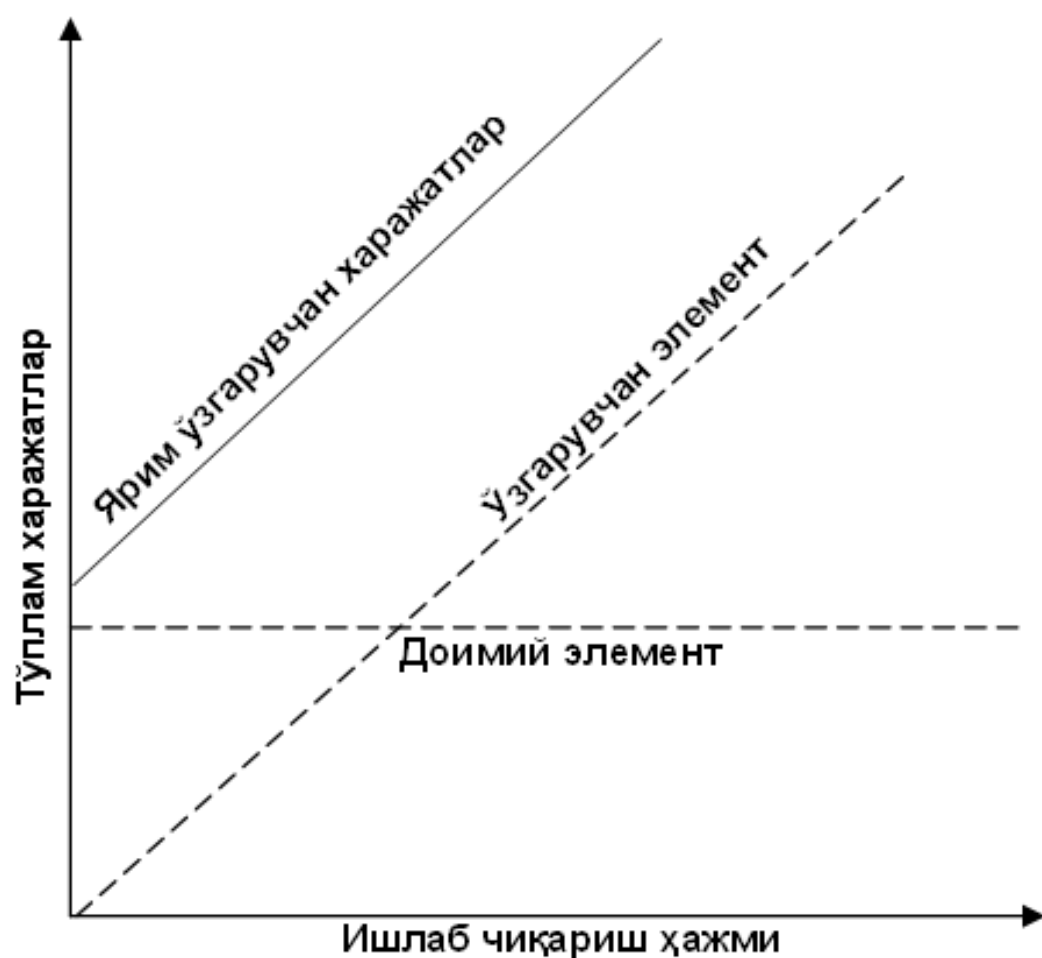
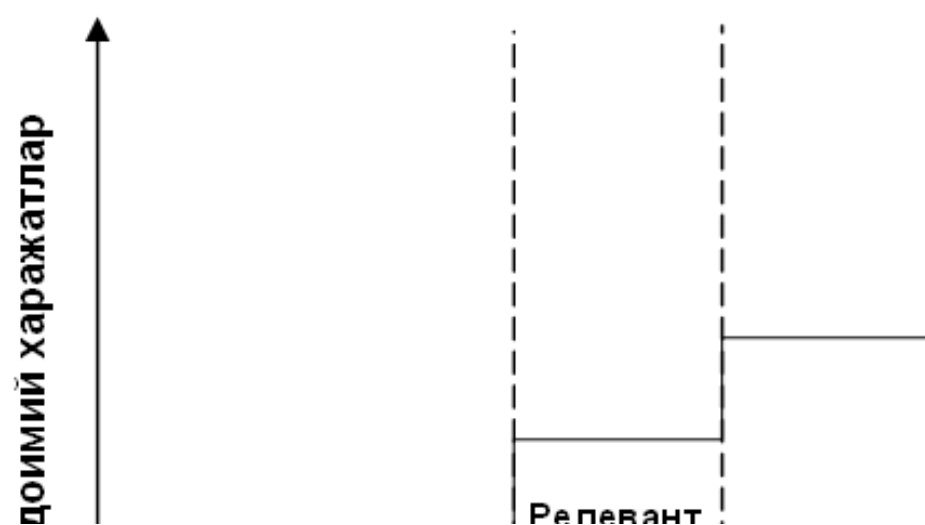
Яримўзгарувчан харажатлар* $Y = a + bX$

*Ушбу тенглама тўғри чизикли функциянинг тенгласидир.

Ушбу тенгламада Y жами аралаш харажатлар фаолликнинг ҳар қандай даражасида бир хил бўлган доимий харажатлар плус bX ташкил топган X фаоллик даражасидаги ўзгарувчан харажатлардан иборат.

1.9-чизма. Ярим ўзгарувчан (аралаш) харажатлар

Таянч атамалар:

1. Харажатлар - бу кўзланган мақсадларга эришиш учун (маҳсулот ишлаб чиқариш, товар хариди, хизматлар) сарфланган ресурслар қийматининг пулдаги ифодасидир.

2. Таннарх объекти – бу таннархи аниқланадиган базадир. Таннарх объекти бўлиб фаолият турлари, тармоқлар, ишлаб чиқарилган маҳсулот, иш ва хизматлар, лойиҳалар, дастурлар ҳамда бўлимлар (хукукий бўлим, лойиҳалаштириш бўлими, савдо бўлими) бўлиши мумкин.

3. Бевосита (тўғридан-тўғри) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан тўғри идентификацияланадиган (олиб бориш мумкин бўлган) харажатлардир.

4. Билвосита харажатлар (тўғридан тўғри бўлмаган) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан-тўғри идентификацияланмайдиган (олиб бориш мумкин бўлмаган) харажатлардир.

5. Релевант ва нореlevant харажатлар. Релевант харажатлар – бу қарорлар қабул қилиш натижасида ўзгариб турадиган келгуси харажатлар ҳисобланади. Қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлмаган харажатлар нореlevant харажатлар деб аталади.

6. Альтернатив харажатлар – бу бошқа вариантлардан воз кечилиб битта вариант танлаш натижасида йўқотилиши мумкин бўлган имкониятларнинг баҳолаб ўлчанган суммасидир.

7. Ўсувчи (баъзан қўшимча, инкримент ёки дифференциаллашган) харажатлар ва тушумлар – бу кўриб ўтилаётган маҳсулот тури учун таҳлилининг ҳар бир вариантыда амалга оширилаётган харажатлар ва даромадлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади.

8. Маҳсулот таннархи – бу савдо корхоналарида товарларни харид қилиш, ишлаб чиқариш корхоналарида эса маҳсулотни ишлаб чиқиш харажатларидир. Ушбу таърифга асосланиб қуйидаги тенгликни келтириб чиқариш мумкин: **Маҳсулот таннархи = Ишлаб чиқариш харажатлари**

9. Устама ишлаб чиқариш харажатлари - бу маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида қатнашадиган тўғридан-тўғри материал ва тўғридан-тўғри меҳнат харажатларидан ташқари барча амалга оширилган билвосита ишлаб чиқариш харажатларидир.

10. Давр харажатлари – бу заҳиралар таннархига олиб борилмайдиган ва юз бериш вақти қайси даврга оидлигига қараб ўша ҳисобот даврига олиб бориладиган харажатлардир. Давр харажатлари *сотиш харажатлари* ва *маъмурий-бошқарув харажатларидан* ташкил топади.

11. Ўзгарувчан харажатлар - бу маҳсулот ҳажми ёки фаолият даражасига тўғридан-тўғри мутоносиб (пропорционал) равишда ўзгаради, яъни маҳсулот ҳажми икки карра кўпайса, ўзгарувчи харажатлар ҳам икки карра кўпаяди.

12. Доимий харажатлар – бу ўрганилаётган даврда маҳсулот ҳажми ва фаолият даражасининг катта ўзгариши диапазонида миқдор жиҳатдан ўзгаришсиз қолади.

Тестлар:

1. Ҳисобот даврида жами ишлаб чиқариш харажатлари 2000000 п.б. Тақсимланган устама ишлаб чиқариш харажатлари жами ишлаб

чиқариш харажатларининг 30%ни ташиқил этади. Устама Ишлаб чиқариш харажатлари асосий ишчиларнинг меҳнат ҳақи харажатларининг 60% ни ташиқил этади. Ушбу маълумотлар асосида ишлаб чиқаришда қўлланилган асосий материалларнинг қийматини аниқланг.

- А. 600000 п.б.
- Б. 400000 п.б.
- С. 1000000 п.б.
- Д. 1200000 п.б.

2. Ўзгарувчан харажатлар – бу

- А. Маҳсулот ҳажмига нисбатан тескари пропорционал равишда ўзгарувчи харажатлар
- Б. Корхонанинг фаолият активлиги даражасига боғлиқ бўлмаган харажатлар
- С. Маҳсулот ҳажмига нисбатан тўғри пропорционал равишда ўзгарувчи харажатлар
- Д. Менежерларнинг қабул қиладиган қарорларига боғлиқ равишда ўзгарувчи харажатлар
- Е. Жавобгарлик марказлари бўйича менежерлар томонидан регулировка қилинадиган харажатлар

3. Ярим ўзгарувчи харажатлар – бу

- А. Маҳсулот ҳажми ўсиши билан тўғри пропорционал равишда ошадиган харажатлар
- Б. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмаган харажатлар
- С. Корхона томонидан назорат қилинмайдиган харажатлар
- Д. Ўз таркибига ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажатлар компонентларини олган харажатлар
- Е. Ўз таркибига барча ҳолларда 50% ўзгарувчан ва 50 %доимий харажатлар компонентини олган харажатлар

4. Яримдоимий харажатлар – бу

- А. Маҳсулот ҳажми ўсиши билан тўғри пропорционал равишда ошадиган харажатлар
- Б. Релевант диапозонида ўзгармас ва поғанали ўсиб боровчи харажатлар
- С. Корхона томонидан назорат қилинмайдиган харажатлар
- Д. Ўз таркибига ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажатлар компонентларини олган харажатлар
- Е. Ўз таркибига барча ҳолларда 50% ўзгарувчан ва 50 %доимий харажатлар компонентини олган харажатлар

5. Қуйидагилардан қайси бири маъмурий харажатларда ҳисобга олинади:

- А. Бошқарув ходимларига ҳисобланган иш ҳақи

- Б. Тўланган фоизлар
- С. Салбий курс фарқлари
- Д. Маҳсулотни сотишдан қурилган фойда

6. Доимий харажат моддасини аниқланг:

- А. Амортизация
- Б. Асосий материал
- С. Ишлаб чиқариш ходимлари иш ҳақи
- Д. Қадоклаш харажатлари

7. Ўзгарувчан харажатлар моддасини аниқланг:

- А. Ишбай иш ҳақи
- Б. Реклама
- С. мамурий иш ҳақи
- Д. ижара

8. Қабул қилинган қарорларга боғлиқ бўлмаган харажатлар бу:

- А. Нерелевант харажатлар
- Б. Релевант харажатлар
- С. Алтернатив харажатлар
- Д. Назорат қилинадиган харажатлар

9. Бошқа вариантлардан воз кечиб битта вариант танлаш натижасида йўқотилиши мумкин бўлган имкониятларни ўлчовчи харажатлар бу:

- А. Муқобил (алтернатив) харажатлар
- Б. Релевант харажатлар
- С. Нерелевант харажатлар
- Д. Доимий харажатлар

10. Тўғридан-тўғри харажатлар бу:

- А. Маҳсулот ҳажмига нисбатан ўзгармайдиган доимий харажатлар
- Б. Аниқ таннарх объектига билвосита идентификацияланадиган харажатлар
- С. Аниқ таннарх объектига бевосита идентификацияланадиган харажатлар
- Д. Маҳсулот ҳажми ёки фаолият даражасига боғлиқ бўлмайди

11. Билвосита харажатлар бу:

- А. Аниқ таннарх объектига тўғридан-тўғри идентификацияланмайдиган харажатлар
- Б. Маҳсулот таннархига олиб бориладиган доимий харажатлардан ташкил топади
- С. Маҳсулот ҳажми ёки фаолият даражасига боғлиқ бўлмайди
- Д. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва бошқа харажатлар

12. Маҳсулот таннархи бу:

- А. Капитал ва инвестицион харажатлар йиғиндиси
- Б. Бошқарув, сотиш ва операцион харажатлари йиғиндиси
- С. Ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари йиғиндиси
- Д. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажат йиғиндиси

13. Ишлаб чиқариш бўлими бошлиғи томонидан назорат қилинадиган харажат:

- А. Материаллар учун тўлов
- Б. Хом-ашёнинг сарфланиши
- С. Машиналар амортизацияси
- Д. Машиналарнинг суғурта харажатлари

14. Тўғридан-тўғри материал харажатлар бу:

- А. Ишлаб чиқаришда қўлланилган барча асосий ва ёрдамчи материаллар харажатлари йиғиндисидан иборат
- Б. Бу ёғлаш материаллари, гайка, винт ва бошқа хўжаликни юритишда ишлатиладиган ёрдамчи материаллар
- С. Устама ишлаб чиқариш харажатлари бўлиб асосий ишлаб чиқаришга тақсимланади
- Д. Асосий хом-ашё ва материал бўлиб, қайсики ундан маҳсулот ишлаб чиқилади

15. Ишлаб чиқариш (и.ч.) харажатлари категориялари қайси қаторда тўғри кўрсатилган:

- А. Бевосита материал харажатлари, устама и. ч. харажатлари
- Б. Меҳнат харажатлари, устама и.ч. харажатлари
- С. Асосий материаллар, и.ч. меҳнат харажатлари, и.ч. устама харажатлари
- Д. Асосий ва ёрдамчи материаллар, иш ҳақи, билвосита харажатлар

Ўзини ўзи текшириш учун саволлар:

1. Харажатларга таъриф беринг?
2. Харажатлар ва таннарх тушунчалари?
3. Таннарх объекти нима?
4. Таннарх омили (драйвери) нима ва унга учта мисол келтиринг?
5. Харажатларни аккумуляциялаш ва тақсимлаш?
6. Бевосита ва билвосита харажатлар нима?
7. Маҳсулот таннархи ва давр харажатлари?
8. Ўзгарувчан ва доимий харажатлар?
9. Релевант ва нореlevant харажатлар?
10. Алтернатив харажатлар қандай харажатлар?
11. Маҳсулот таннархи қандай харажатлар элементларидан ташкил топади?

12. Маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи қандай аниқланади?
13. Устама ишлаб чиқариш харажатларига учта мисол келтиринг?
14. Қуйидагиларнинг бир-биридан фарқини тушунтириб беринг: *бевосита материал харажатлар, билвосита материал харажатлар, билвосита меҳнат харажатлари, фабрика устама харажатлари ва қайта ишлаш харажатлари*
15. Тайёр маҳсулотлар таннархи ва тайёр маҳсулотларни сотиш таннархи қандай аниқланади?
16. Тайёр маҳсулот таннархи тўғрисидаги ҳисобот ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботларда кўрсаткичларни аниқлаш тартиби?
17. Сотиш ва маъмурий-бошқарув харажатлар?
18. Маҳсулотни ишлаб чиқариш фаолияти ва таннарх ҳисоби тизими?
19. Буюртмали (иш) костинг ва жараёнли костинг тизимларининг моҳияти?
20. Ўзгарувчан ва доимий харажатларнинг x ва y ўқидаги графиги?
21. Аралаш ва яримдоимий харажатлар?
22. Аралаш ва яримдоимий харажатларнинг x ва y ўқидаги графиги?
23. Жами таннарх ва маҳсулот бирлигининг таннархи?

Мавзу бўйича масалалар (Амалий машғулотлар):

1. Ушбу жадвалда келтирилган харажатларнинг қайси категориядаги, яъни доимий ёки ўзгарувчан, ёхуд билвосита ёки бевосита харажатларга таллуқли эканлигини аниқланг.

Харажатларнинг моддалари	Доимий	Ўзгарувчан	Билвосита	Бевосита
Асосий хом-ашё ва материаллар Ёрдамчи материаллар Инвентар қиймати Ёқилғи Электр энергияси Ишлаб чиқариш ишчилари меҳнат ҳақи Завод маъмурияти меҳнат ҳақи Асбоб-ускуналарга техник хизмат кўрсатиш Ишчи ва ходимларни овқатланиши Ишчи ва хизматчиларга тиббий хизмат харажатлари Ишлаб чиқариш биноси ижараси Ишлаб чиқариш асосий воситалари амортизацияси Бино суғурта харажатлари				

2. Савдо-тижорат корхонаси 01 январ ҳолати бўйича товар заҳиралари қолдиғи 25 000 п.б., соф харид қиймати 165 000 п.б., 31 декабрдаги товар заҳиралари 30 000 п.б.ни ташкил этади.

Аниқлаш талаб этилади:

1. Сотишга мўлжалланган товар заҳиралари суммаси
2. Реализация қилинган товарлар (сотиш) таннархи суммаси

3. Ишлаб чиқариш корхонаси бўйича 1 январ ҳолатида тайёр маҳсулотлар заҳираси 50 000 п.б., ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот таннархи 1 100 000 п.б., 31 декабр ҳолати бўйича тайёр маҳсулотлар таннархи 60 000 п.б.ни ташкил этади.

Аниқлаш талаб этилади:

1. Сотишга мўлжалланган тайёр маҳсулотлар суммаси
2. Реализация қилинган тайёр маҳсулотлар суммаси
3. 2-мисолдаги савдо-тижорат корхонаси таннарх кўрсаткичлари билан солиштиринг.

4. Компаниянинг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (**x**) ва ўзгарувчан харажатлар (**y**) тўғрисида маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотлар асосида ўзгарувчан харажатларнинг графигини чизинг:

x	50	70	90	100	115	125	150	200
y	150	210	270	300	345	375	450	600

5. “AMIR SRAT” компаниясининг 2007 йил фаолиятига оид ҳисоб журналларидан қуйидаги ёзувлар танлаб олинган.

(п.б.)

Сотиш ҳажми	1500 000
1 январдаги бевосита материал қолдиғи	55 000
Билвосита меҳнат	125 000
Завод биноси амортизацияси	22 000
1 январ ҳолатида тугалланмаган ишлаб чиқариш	35 000
1 январ ҳолатида тайёр маҳсулот қолдиғи	55 000
Сотиш харажатлари	310 000
Бевосита меҳнат харажатлари	375 000
Завод асбоб-ускуналари амортизацияси	25 000
Маъмурий мақсадлардаги номоддий активлар амортизацияси	5 000
Завод ишчи ва ходимлари овқатланиши	15 000

31 декабр ҳолатида тайёр маҳсулотлар қолдиғи	62 000
Маъмурий-бошқарув ходимлари меҳнат ҳақи	100 000
Бошқа маъмурий харажатлар	95 000
Бевосита материал хариди	510 000
Техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш харажатлари	50 000
Завод инвентарлари бўйича харажатлар	10 000
31 декабрда бевосита материал қолдиғи	35 000
31 декабр ҳолатида тугалланмаган ишлаб чиқариш	45 000
Бошқа умумзавод харажатлари	23 000

Юқорида танлаб олинган маълумотлар бўйича қуйидагилар талаб этилади:

1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи тўғрисида ҳисоботни қуйидаги таннарх элементлари бўйича тайёрланг:

- Бевосита материал харажатлари
- Бевосита меҳнат харажатлари
- Устама ишлаб чиқариш харажатлари

2. Тайёр маҳсулотларнинг сотиш таннархи

3. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни тузинг.

6. Лаймон Компанияси 20__1 йил учун қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Тошли қоғоз	2.000	Асбоб-ускуналар амортизацияси	40.000
Ёрдамчи материаллар	40.000	Фабрикаси ижараси	50.000
Ёғлаш ва совутиш	5.000	Асбоб-ускуналар мол-мулк солиғи	4.000
Овертайм иш ҳақи	20.000	Асбоб-ускуналар ёнғин суғуртаси	3.000
Бўш туриб қолишлар	10.000	Бевосита материаллар хариди	460.000
Билвосита меҳнат	40.000	Бевосита метериаллар 31/12/20_1	50.000
Бевосита ишчи	300.000	Сотиш	1.260.000
Бевосита материал 31/12/20_0	40.000	Сотиш комисиони	60.000
Тайёр маҳсулот 31/12/20_1	150.000	Сотувчилар иш ҳақи	100.000
Тайёр маҳсулот 31/12/20_0	100.000	Юклаш харажатлари	70.000
Тугалланмаган ишлаб чиқариш 31/12/20_0	10.000	Маъмурий харажатлар	100.000
Тугалланмаган ишлаб чиқариш 31/12/20_1	14.000		

Талаб этилади:

1. Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ҳисоботи ҳамда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботини тузинг. Ҳар бир моддага (сотиш, бевосита материаллар хариди, захиралардан ташқари) “Ў” (Ўзгарувчан) ва “Д” (Доимий) белгиларини қўйиб чиқинг. Таннарх объекти бўлиб маҳсулот бирлиги ҳисобланади.
2. Агар бевосита (тўғридан-тўғри) материал ҳамда фабрика ижараси 900.000 бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлса, у ҳолда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган материал харажатлар ва фабрика ижара харажатларини аниқланг? Ижара харажатлари доимий харажат эканлигини ҳисобга олинг.
3. 2-пунктда аниқлаш талаб этиладиган рақамлар асосида агар компания келгуси йили 1.000.000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш кўзда тутилган бўлса, у ҳолда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган бевосита материал харажатлари ва маҳсулот бирлигига тўғри келадиган фабрика ижара харажатлари суммасини аниқланг?
4. 2 ва 3-пунктларда аниқланган ҳолатлар, яъни нима учун маҳсулот бирлигига тўғри келадиган материал харажатлари ўзгармасдан қолди, маҳсулот бирлигига ижара харажатлари ўзгарганлиги бўйича менежмент консалтинг хизматини кўрсатинг?

7. Қуйидаги маълумотлар асосида ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ва сотилган тайёр маҳсулотлар таннархини ҳисобланг. 2002 йил учун (минг п.б. ҳисобида):

Завод биноси учун мол-мулк солиғи.....	3.000
Маркетинг харажатлари.....	37.000
31.12.2001 тайёр маҳсулотлар қолдиғи.....	27.000
Фабрика инвентарлари.....	17.000
31.12.2002 даги тугалланмаган ишлаб чиқариш... ..	26.000
Завод биносининг амортизацияси.....	9.000
Заводга оид бўлмаган маъмурий харажатлар.....	43.000
Ишлатилган тўғридан-тўғри материаллар.....	87.000
31.12.2002 тайёр маҳсулотлар қолдиғи.....	34.000
Завод асбоб-ускуналари амортизацияси.....	11.000
Завод жорий таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш.....	16.000
31.12.2001 даги тугалланмаган ишлаб чиқариш.....	20.000
Тўғридан тўғри меҳнат ҳақи.....	34.000
Билвосита меҳнат харажатлари.....	23.000
Ишлатилган билвосита материал харажатлари.....	11.000
Бошқа завод умумишлаб чиқариш харажатлари.....	4.000

8. Surbonia LTD электрик сувда иситиш воситасини ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Қуйида компаниянинг трайл баланси ва молиявий-хўжалик фаолиятига оид бўлган маълумотлар келтирилган.

Surbonia LTD
Трайл баланси
31 декабр 2005 йил

	Дебет	Кредит
Пул маблағлари	146.000	
Олинадиган счётлар	145.000	
Хом-ашё ва материаллар	115.000	
Тугалланмаган ишлаб чиқариш	144.000	
Тайёр маҳсулотлар захираси	154.000	
Бинолар	1.450.000	
Жамғарилган амортизация, бинолар		510.000
Машина ва асбоб-ускуналар	210.000	
Жамғарилган амортизация, машина ва асбоб-ускуналар		50.000
Инвестициялар	62.000	
Тўланадиган счётлар		700.000
Тўланадиган нотлар		280.000
Капитал		390.000
Тақсимланмаган фойда		430.000
Акцияларга дивидендлар	25.000	
Сотиш		1.440.000
Қайтарилган сотиш ва чегирмалар	22.000	
Сотилган маҳсулот таннари	760.000	
Реклама	25.500	
Сотиш комисиони	84.000	
Амортизация, бинолар	70.000	
Амортизация, машина ва асбоб-ускуналар	45.000	
Асбоб-ускуналар ижараси	12.500	
Маъмурий меҳнат ҳақи	256.000	
Инвентарлар	74.000	
Жами	3800.000	3800.000

Surbonia LTD
Устама ишлаб чиқариш харажатлари
31 декабр 2005 йил

Билвосита материал.....	24.000
Билвосита меҳнат.....	32.000
Супервайзор меҳнат ҳақи.....	103.000
Техник хизмат кўрсатиш.....	39.000
Амортизация, завод.....	66.000
Амортизация, машина ва асбоб-ускуналар.....	58.000
Завод инвентарлари.....	47.000
Мол-мулк солиғи.....	16.000
Завод суғуртаси.....	11.000

2005 йил 1 январ ҳолатида хом-ашё ва материалларнинг қолдиғи 97.500 п.б., тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи 119.000 п.б., тайёр маҳсулотларнинг қолдиғи 96.000 п.б.ни ташкил этган. 2005 йил давомида тўғридан-тўғри материал харажатлари 256.000 п.б., тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи харажатлари 191.000 п.б.ни ташкил этган. Компания 2005 йилда 25.500 бирликда маҳсулот ишлаб чиқарган ва 24.000 бирликда маҳсулот сотишини амалга оширган.

Аниқлаш талаб этилади:

1. Компаниянинг ҳисобот йили учун маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳисоблаш бўйича жадвал тузинг.
2. Компаниянинг молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботини тузинг.
3. Компания бухгалтерия китоблари ёпилгандан сўнг тақсимланмаган фойда счётининг қолдиғини аниқланг.
4. 2005 йилда сотилган маҳсулот бирлигининг ўртача сотиш баҳосини аниқланг.
5. 2005 йилда сотилган маҳсулот бирлигининг ўртача таннархини аниқланг.
6. 2005 йилда ишлаб чиқариш жараёнидан тайёр маҳсулотга ўтказилган маҳсулот бирлигининг ўртача таннархини аниқланг.
7. Ҳисобот даврида харид қилинган хом-ашё ва материалларнинг суммасини ҳисобланг.
8. Компания жами тўплаш харажатларида маҳсулот харажатлари қанча фоизни ташкил этади?
9. Нима учун тўғридан-тўғри материал харажатлари, тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи ва устама ишлаб чиқариш харажатлари компаниянинг трайл балансида ўз аксини топмаганлигини тушунтириб беринг. Бунда бухгалтер хатога йўл қуйганми?

Адабиётлар (6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 22)

3-МАЪРУЗА. ХАРАЖАТЛАРНИНГ ЧИЗИҚЛИ ФУНКЦИЯЛАРИ

Режа:

1. Харажатлар чизиқли функциялари тенгламаси
2. Харажатлар функцияларини баҳолаш усуллари
3. Жами харажатлар ва маҳсулот бирлигининг таннарни

1-савол. Харажатлар чизиқли функциялари тенгламаси.

Хўжалик юритувчи субъектлар қаттиқ рақобат шароитида харажатлар динамикасини баҳолашга зурурият борлигини ҳис қилишади. Бунинг учун эса харажатларнинг боғлиқ ўзгарувчан ва боғлиқ бўлмаган омиллари ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш зарур. Харажатлар омиллари бу умумий харажатларнинг ўзгаришига сабаб бўлувчи ҳар қандай омиллар мажмуасини ташкил этади. Ушбу омилларга меҳнат соатлари, машина соатлари, ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги ва бошқа омилларни санаб ўтиш мумкин. Омиллар боғлиқлигини ўрнатиш учун одатда регрессия тенгламасидан фойдаланилади. Регрессия тенгламаси боғлиқ ўзгарувчан (бизнинг ҳолатда бу харажатлар) ва битта ёки ундан ортиқ миқдордаги боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан (ишлаб чиқаришнинг фаоллик кўрсаткичлари ёки харажатлар омиллари) ўртасида боғлиқликни акс эттиради. Ушбу боғлиқлик чизиқли ҳисобланади. Иккита регрессия тенгламаси турлари фарқланади:

1. Оддий регрессия, қайсики тенгламага битта боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан киради;
2. Кўплик регрессия, қайсики тенгламага икки ва ундан ортиқ боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан киради.

Агар, битта боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан ва боғланиш чизиқли бўлса, регрессия тенгламаси тўғри чизиқ тенгламаси кўринишига эга бўлади:

$$Y = a + bX$$

Бунда, y - x активлик даражасида умумий харажатлар;

a – даврда умумий доимий харажатлар;

b – маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар.

x - маҳсулот ҳажми ёки харажат омили.

2-савол. Харажатлар функцияларини баҳолаш усуллари

Амалиётда яримўзгарувчан харажатларни доимий ва ўзгарувчан харажатларга ажратиш анча мураккаб жараён ҳисобланади. Ушбу масалаларни ҳал қилишда умумэтироф этилган бешта ёндашишни ажратишимиз мумкин бўлади:

1. Муҳандислик усули;
2. Счётлар таҳлили;
3. Энг катта ва энг кичик қиймат;
4. Диаграммада ифодалаш усули (График метод);
5. Регрессия.

Муҳандислик усулида харажатлар динамикасининг таҳлили ишлаб чиқаришга кираётган ресурслар билан олинаётган маҳсулотлар ўртасидаги технологик боғлиқликнинг муҳандислик таҳлили натижаларига асосланади. Масалан, техник таҳлилга ишларнинг бажарилиши ва унга боғлиқ ҳолда харажатларнинг сарфланиши кузатувини киритишимиз мумкин. Ушбу ёндашиш агар харажатлар ва харажат омиллари ўртасида жисмоний боғлиқлик мавжуд бўлган ҳоллардагина қўлланилиши самара беради.

Счётларни таҳлил қилиш усули. Бу усулда бўлим менежери ва бухгалтер маълум бир даврга таллуқли бўлган ҳар бир счётлардаги харажатларни текшириб, кейин уларни доимий, ўзгарувчан ва ярим ўзгарувчан харажатларга ажратади. Ўзгарувчи харажатлар категориясига оид бўлган моддалар учун маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар ҳисобланади. Доимий харажатлар категориясига кирувчи моддалар учун ҳисобот давридаги умумий харажатлар олинади. Ярим ўзгарувчан харажатлар категориясига кирувчи моддалар учун харажатлар динамикасини энг ёрқин ифодалаб берувчи харажатлар функцияси танланади, яъни ўзгарувчан қисми учун маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар, доимий қисми учун эса умумий суммаси олинади.

1-Мисол. Кейинги ойда 10 000 бирликда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар тўғрисида қуйидаги маълумотлар берилган.

Асосий ишлаб чиқариш материаллари	120000
Асосий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнати	160000
Ёрдамчи ходимларнинг	50000
Амортизация	20000
Таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш	<u>15000</u>
Жами харажатлар	365000

Бўлим менежери ва бухгалтер харажатнинг ҳар бир моддасини ўрганиб, уларни ўзгарувчан ва доимий харажатларга ажратади. Ушбу таҳлил натижаларини қуйидагича расмийлаштиришимиз мумкин бўлади (1.9-жадвал):

1.9-жадвал

Счётларни таҳлил қилиш натижалари

	Ўзгарувчан харажатлар (маҳсулот бирлигига нисбатан)	Умумий доимий харажатлар
Асосий ишлаб чиқариш материаллари	12.0	
Асосий ходимлар меҳнати	16.0	
Ёрдамчи ходимлар меҳнати		50000
Амортизация		20000
Таъмирот ва техник хизмат кўрсатиш	0.50	10000
	28.5	80000

Ушбу жадвалга аҳамият қаратадиган бўлсак, таъмирот ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари ярим ўзгарувчан харажатлар категорияси сифатида таснифланган ва бунда ўзгарувчан харажатлар маҳсулот бирлигига нисбатан 0.50 ва плюс 10.000 доимий харажатларга киритилган. Ҳисоблаш натижалари бўйича қарайдиган бўлсак, маҳсулот бирлигига ўзгарувчан харажатлар 28.5 сўмни ташкил этган ҳолда, 10.000 маҳсулот бирлиги ишлаб чиқаришда 285.000 минг сўм ўзгарувчан харажатларни ташкил этмоқда. Ушбу суммага 80.000 минг сўм доимий харажатлар қўшилади. Натижада умумий харажатлар 365.000 минг сўм (285.000 + 80.000)ни ташкил этмоқда. Харажатлар функцияси қуйидаги кўринишга эга бўлади

$$Y = 80.000 + 28.5 \times X = 80.000 + 28.5 \times 10.000 = 365.000 \text{ минг сўм}$$

Ушбу функция ишлаб чиқариш ҳажмининг маълум бир диапазонидаги исталган бирлигида умумий харажатлар суммасини аниқлаш имконини беради. Харажатларнинг бу функцияси харажатларнинг ҳар бир алоҳида моддасига ишлаб чиқаришнинг бошқа даражаларида қўлланилади. Лекин келтирилган мисол ва унинг ечимидан кўриниб турибдики харажатларни ўзгарувчан ва доимий ташкил этувчи қисмларининг таҳлили етарли даражада субъектив ҳисобланади. Бундан ташқари таҳлил янги маълумотларга таянмай, қайсики унинг олдинги таҳлил натижалари ёки келгусидаги таҳлил натижаларига мос келмай қолиши ҳам мумкин.

Энг катта ва кичик қиймат методи. Ушбу методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда энг катта ва энг кичик фаоллик даври танланиб, унда ушбу даврга харажатларнинг ўзгариши фаоллик даражасининг ўзгаришига таққосланади.

Мисол учун ўтган олти ой мабойнида ноябр ойи учун энг катта таннарх суммаси 21.500 п.б. ни ташкил этди, қайсики бунда 3.000 меҳнат соати сарфланган. Энг кам таннарх август ойида 13.500 п.б. га тенг бўлиб, бу 1.400 меҳнати соати учун ҳисобланган. Биз b нинг қийматини таннархнинг энг катта қиймати ва энг кичик қиймати ўртасидаги фаркни ушбу харажатларни юзага келишига омил бўлган меҳнат соатларининг энг катта ва энг кичик қийматига бўлиш орқали топишимиз мумкин бўлади.

Ҳар бир меҳнат соатига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар (b) қуйидагича аниқланади:

$$b = \frac{\text{Харажатлар ўртасидаги фарк}}{\text{Фаоллик даражаси ўртасидаги фарк}} =$$

$$= \frac{21.500 \text{ п.б.} - 13.500 \text{ п.б.}}{3.000 \text{ м.с.} - 1.400 \text{ м.с.}} = \frac{8.000 \text{ п.б.}}{1.600 \text{ м.с.}} = 5 \text{ п.б. /м.с.}$$

Бу кўрсаткич шуни англатадики, демак корхонада ҳар бир меҳнат соатининг таннархи 5 п.б га тенг бўлади. Агар аралаш харажатларнинг формуласида ($y = a + bx$) ўзгармас миқдорлар ўрнига тегишли қийматларини қўйиб чиқилса ушбу ҳолатдаги мисол учун чизикли тенглама формуласини яратиш мумкин. Бунинг учун юқоридаги мисол маълумотлари асосида a нинг қийматини аниқлаб оламиз. Август ойида 1.400 меҳнат соатида 13.500 п.б. таннарх шаклланган. Ушбу маълумотларни формулага қўямиз:

$$Y = a + bX$$

$$13.500 \text{ п.б.} = a + 5 \text{ п.б./м.с.} \cdot 1.400 \text{ меҳнат соати}$$

$$13.500 \text{ п.б.} = a + 7.000 \text{ п.б.}$$

$$A = 13.500 \text{ п.б.} - 7.000 \text{ п.б.}$$

$$A = 6.500 \text{ п.б.}$$

У ҳолда чизикли формула тенгламаси қуйидаги кўринишга эга бўлади.

$$Y = 6500 \text{ п.б.} + 5 \text{ п.б./м.с.} \cdot X$$

Ушбу формула фаоллик даражасининг энг катта ва энг кичик даражаси ўртасидаги фарқ оралиғидаги ҳар қандай нуқтада умумий харажатлар суммасини аниқлаш имконини беради. Демак, биз формула ёрдамида 3.000 меҳнат соатлари билан 1.400 меҳнат соатлари ўртасидаги ҳар қандай сарфланган меҳнат соатларида умумий таннархни аниқлашимиз мумкин бўлади. Масалан, корхона менеждери 2.500 м.с.да умумий харажатлар қанча бўлишини билишни ҳоҳласа қуйидаги ҳисоб-китоблар ушбу саволга жавоб бериши мумкин бўлади.

$$Y = a + bX$$

$$Y = 6.500 \text{ п.б.} + 5 \text{ п.б.} (2.500)$$

$$= 6.500 \text{ п.б.} + 12.500 \text{ п.б.}$$

$$= 19.000 \text{ п.б.}$$

Бошқа бир мисолда кўриб ўтамиз, корхонада 12 ой мабойнида техник хизмат кўрсатиш харажати бўйича энг катта ва энг кичик фаоллик даражасида ишлаб чиқариш фаоллиги ва харажатларнинг ўзгариши тўғрисида маълумотлар олинди (1.10-жадвал):

1.10-жадвал

Ишлаб чиқариш фаоллиги ва харажатларнинг ўзгариши

	Ишлаб чиқариш фаоллиги	Харажатлар
Энг кичик фаоллик даражаси	5000	32000
Энг катта фаоллик даражаси	10000	52000
Фарқи	5000	20000

Доимий харажатлар бу тўплам харажатлар ва ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. (Тасаввур қиламиз: маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар ўзгармас). 5000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришда тўплам харажатлар 32000 минг сумни ташкил этмоқда.

Юқоридаги формула бўйича маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатларни аниқлаймиз: $20000/5000=4$. Демак, 5000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришда ўзгарувчан харажатлар 20000 минг сумни ташкил этади (5000×4). Доимий харажатлар эса, 12000 минг сумни ташкил этади (32000-20000).

Бунда харажатлар функцияси қуйидаги кўринишга эга бўлади :

$$Y = 12000 + 4X$$

Ушбу харажатлар функциясини график кўринишида акс эттириш мумкин.

Диаграмма тузиш усули. Бунда ҳар бир фаолият тури бўйича тўпلام харажатлар графикка жойлаштирилади. Умумий харажатлар вертикал Y ўқига, ишлаб чиқариш ҳажми горизантал X ўқига жойлаштирилади. Олинган натижалар қиймати қуйиб чиқилади ва тўғри чизиқ юзага келади (**7-илова**). Масалан, график тузиш учун кузатув натижасида қуйидаги маълумотлар олинган (1.11-жадвал):

1.11-жадвал

Даврларда асбоб-ускуналарнинг иш вақти ва техник хизмат кўрсатиш харажатлари ўртасидаги боғлиқлик

Даврлар	Асбоб-ускуналар иш вақти, X	Техник хизмат кўрсатиш харажатлари, Y
1	100	1400
2	450	1700
3	400	1800
4	600	2200
5	700	1850
6	350	1550
7	250	1450
8	750	2500
9	150	1500
10	1000	2200
11	300	1750
12	900	1850

Чизмадаги графикдан кўришиб турибдики, техник хизмат кўрсатиш бўйича харажатлар ишлаб чиқариш фаоллигининг ҳар бир даражасида алоҳида жойлаштирилган. Харажатларнинг тўғри чизиғи шундай ўтказилганки, бунда чизиқ юқорида жойлашган нуқта билан пастки қисмда жойлашган нуқта оралиғи ўртасидан ўтказилган. Тўғри чизиқнинг вертикал Y ўқини кесиб ўтган нуқтаси аслида доимий харажатларни беради. Бу ўз навбатида $Y = a + bX$ тўғри чизиқ тенгламасидаги a нинг қийматини беради. Бизнинг мисолда чизма орқали бу қиймат 1300.0 п.б. га тенг эканлигини

аниқлаймиз. Формуладаги b нинг қиймати энг катта қиймат ва энг кичик қиймат усулидаги каби ишлаб чиқаришнинг маълум оралиқларидаги, масалан бизнинг мисолда 500 соат билан 200 соат даражалари ўртасидаги фарқ ҳамда ушбу даражаларда техник хизмат кўрсатиш харажатларининг мос қийматлари, мисолда 1800 п.б. билан 1500 п.б. ўртасидаги фарқларнинг нисбати сифатида аниқланади.

Харажатларнинг катта ва кичик қийматлари ўртасидаги фарқ **=**
Ишлаб чиқариш фаоллигининг катта ва кичик даражалари ўртасидаги фарқ

$$= (1800 - 1500) / (500 - 300) = 1.5 \text{ п.б.}$$

Демак, ушбу мисолда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар 2 п.б. га тенг экан. У ҳолда ушбу мисолга оид бўлган тўғри чизик тенгламаси қуйидаги кўринишга эга бўлади.

$$Y = 1300 + 1.5 X$$

Агар мисол учун активлик даражаси 300 соат бўлганда техник хизмат кўрсатиш харажатлари тенг бўлади:

$$Y = 1300 + 1.5 \times 300 = 1300 + 450 = 1750 \text{ п.б.}$$

График методнинг қўлайлик томони шундан иборатки, агар аралаш харажатларнинг графиги чизилган бўлса у ҳолда исталган фаоллик даражасида формуладан фойдаланмаган ҳолда ҳам график орқали харажатларнинг қийматини аниқлаб олиш имконини беради.

Кўп ҳолларда таннарх ва унинг омиллари ўртасида аниқ чизиқли боғланишни ўрнатиш қийин вазият ҳисобланади. 3.10-чизмада турли хил диаграммалар кўрсатилган. (а) диаграммада таннарх ва фаоллик даражаси ўртасида боғлиқликни ифода этиш мумкин эмаслиги кўрсатилган. Бунда боғлиқликни тўғри чизик ёки эгри ёйсимон чизик орқали тасвирлаб бўлмайди. (б) диаграммада эса таннарх ва фаоллик даражаси ўртасида кучли боғлиқ мавжуд, лекин ушбу боғлиқлик туғри чизиқли эмас, балки эгри чизиқли деб боҳолаш мумкин. (с) диаграммада эса боғлиқлик чизиқли бўлсада, лекин ҳаммавақт ҳам юқори фаоллик даражасига энг катта таннарх даражаси мос келавермайди. Бундай пайтларда менежер боғлиқликни аниқлашда энг катта ва энг кичик қиймат усулини ёки бошқа усулларни куллашни ҳал қилиши лозим бўлади.

3-савол. Умумий таннарх ва маҳсулот бирлигининг таннархи.

Умумий таннарх бу маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча харажатларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Маҳсулот бирлигининг таннархи ёки ўртача таннарх эса жами таннарх (бўлинувчи)ни маълум бўлувчига тақсимлаш орқали аниқланади. Кўп ҳолларда бўлувчи ҳажми ифодаловчи миқдор бўлиб у жами таннарх билан чамбарчас алоқада бўлади. Бўлувчига мисол қилиб ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, кўрсатилган хизматлар соати, таомнинг миқдори, савдо фортидан ўказилган юклар фунти,

ишлов берилган инвойслар сони, ўқитилаётган талабалар сони ва бошқа кўрсаткичларни келтириш мумкин.

Ўртача таннарх жами таннархни ўзида мужассамлаштирган тайёр маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарhini ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига бўлиш орқали топилади. Мисол учун:

10.000 бирлик маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи (бўлинувчи)	980.000 п.б.
<i>Бўлинади:</i> Ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги (бўлувчи)	10.000
<i>Натижа:</i> Маҳсулот бирлигининг (ўртача) таннархи	98

Агар ушбу компания мисолида қарайдиган бўлсак, 10.000 бирлик ишлаб чиқарилган маҳсулотдан 8.000 бирлиги сотилса ва қолган 2000 бирлиги охири қолдиқда ифодаланса, ўртача таннарх жами таннархни турли сётларда тақсимлаган ҳолда акс эттириш имконини беради.

Сотилган товарлар таннархи, 8.000 бирлик х 98 п.б.	784.000 п.б.
Тайёр маҳсулотнинг охири қолдиғи таннархи 2000 бирлик х 98 п.б.	<u>196.000</u>
Жами таннархи	980.000 п.б.

Таянч атамалар:

1. Регрессия тенгламаси – бу боғлиқ ўзгарувчан (бизнинг ҳолатда бу харажатлар) ва битта ёки ундан ортиқ миқдордаги боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан (ишлаб чиқаришнинг фаоллик кўрсаткичлари ёки харажатлар омиллари) ўртасида боғлиқликни акс эттиради.

2. Энг катта ва кичик қиймат методининг моҳияти шундан иборатки, бунда энг катта ва энг кичик фаоллик даври танланиб, унда ушбу даврга харажатларнинг ўзгариши фаоллик даражасининг ўзгаришига таққосланиб харажатларнинг чизикли тенгламасидаги маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар аниқланади.

3. Умумий таннарх - бу маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча (материал, меҳнат ва устама ишлаб чиқариш) харажатларининг йиғиндиси ҳисобланади.

4. Маҳсулот бирлигининг таннархи ёки ўртача таннарх - бу жами таннарх (бўлинувчи)ни маълум бўлувчига (масалан, маҳсулот миқдори) тақсимлаш орқали аниқланади.

Ўзини-ўзи текшириш учун саволлар:

1. Фаоллик даражаси ва харажатлар ўртасидаги чизикли функционал боғлиқлик тушунириб беринг.
2. Фаоллик даражаси ва харажатлар ўртасидаги боғлиқликни белгилашда қўлланиладиган усуллар.
3. Энг катта ва энг кичик қиймат усули билан график усул ўртасида қандай боғлиқлик бор?
4. График усулда доимий харажатлар суммаси (а) қандай аниқланади?

5. Энг катта ва энг кичик қиймат усулида маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар суммаси (b) қандай аниқланади.
6. График усул қандай афзалликларга эга?
7. Маҳсулот бирлигининг таннархи қандай аниқланади?

Тестлар:

1. $Y = a + bX$ тенгламасида (a) қайси кўрсаткични ифодалайди:

- А. Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар
Б. Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган доимий харажатлар
С. Доимий харажатлар
Д. Фаоллик даражаси

2. Агар ишлаб чиқаришнинг максимал даражаси 6000 бирлик, минимал даражаси 4000 бирлик, ушбу даражаларга мос харажатлар суммаси 12900 н.б. ва 11100 н.б. ни ташкил этса, $Y = a + bX$ тенгламаси қандай кўринишга эга бўлади.

- А. $Y = 7500 + 0.7 X$
Б. $Y = 7500 + 0.9 X$
С. $Y = 7500 + 2 X$
Д. $Y = 7500 + 0.8 X$

3. Агар ишлаб чиқаришнинг максимал даражаси 6000 бирлик, минимал даражаси 4000 бирлик, ушбу даражаларга мос харажатлар суммаси 12900 н.б. ва 11100 н.б. ни ташкил этса, 5000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқарган ҳолда харажатларнинг умумий суммасини $Y = a + bX$ тенглама орқали аниқланг.

- А. 11000 н.б.
Б. 12500 н.б.
С. 12000 н.б.
Д. 13000 н.б.

4. Ўртача таннарх аниқланади

- А. Жами таннархни ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот қолдиғи бирлигига бўлиш орқали
Б. Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғини тайёр маҳсулотлар қолдиғир бирлигига бўлиш йўли билан
С. Ишлаб чиқариш харажатлар ва давр харажатларини ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар бирлигига бўлиш орқали
Д. Жами ишлаб чиқариш харажатларини ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига бўлиш орқали

Мавзуга доир масалалар:

1. Ҳисобот ойида ABC компанияси 20000 бирликда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар тўғрисида қуйидаги маълумотлар берилган:

Асосий бевосита материаллари	230000
Асосий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнати	220000
Ёрдамчи материал (ўзгарувчан)	40000
Ёрдамчи ходимларнинг меҳнати (доимий)	60000
Ишлаб чиқариш биносининг ижараси	50000
Амортизация	30000
Асбоб-ускуналарга техник хизмат кўрсатиш (ўзгарувчан қисми 0.4)	<u>25000</u>
Жами харажатлар.....	655000

Талаб этилади:

1. Счётларни таҳлил қилиш асосида жадвал шаклида харажатларни ўзгарувчан ва доимий харажатларга ажратинг.
2. Компания фаолиятига оид бўлган маълумотлар асосида $Y = a + bX$ чизиқли тенгламанинг кўринишини аниқланг.
3. Келгуси ойда компания ишлаб чиқариш ҳажми 15000 бирликни ташкил этиши кутилаётган тақдирда жами харажатлари суммасини аниқланг.

2. Ўтган ўн икки ой мабойнида март ойи учун энг катта таннарх суммаси 55000 п.б. ни ташкил этди, қайсики бунда 5.000 меҳнат соати сарфланган. Энг кам таннарх август ойида 25000 п.б. га тенг бўлиб, бу 2600 меҳнати соати учун ҳисобланган.

Талаб этилади:

1. Энг катта ва энг кичик қиймат усулидан фойдаланиб, $Y = a + bX$ чизиқли тенгламанинг кўринишини аниқланг.
2. Агар компания меҳнат соатлари режалаштираётган ойда 4200 меҳнат соатни ташкил этса жами харажатлар суммасини аниқланг.

3. ABC компаниясида 6 ой мабойнида ишлаб чиқариш биносидаги телефон ва алоқа харажатлари бўйича энг катта ва энг кичик фаоллик даражасида ишлаб чиқариш фаоллиги ва харажатларнинг ўзгариши тўғрисида маълумотлар қуйида келтирилган:

Фаоллик даражаси	Ишлаб фаоллиги бирлиги)	чиқариш (маҳсулот бирлиги)	Харажатлар (пул бирлигида)
Энг кичик фаоллик даражаси	25000		1500
Энг катта фаоллик даражаси	85000		2200
Фарқи	60000		700

Талаб этилади:

1. Энг катта ва энг кичик қиймат усулидан фойдаланиб $Y = a + bX$ чизикли тенгламанинг кўринишини аниқланг.

2. Агар режалаштираётган келгуси 6 ойда 65000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш кўзда тутилса, жами харажатлар суммасини аниқланг.

4. Lemore компанияси йиғилиш залларини жиҳозлаш учун алюминий деразалари ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Компания буюртма бўйича ишларни бажаради ва жисмоний шахсдан ижарага олинган бинонинг бир қисмида фаолият юритади. Компания жиҳозлаш учун катта контрактга эга бўлганда жисмоний шахс бинонинг ижарага ажратилган қисмини кенгайтириб беришга рози бўлганлигини ва бунинг учун ижара ҳақи ҳам ошишини билдирди. Бу ўз навбатида компаниянинг инвентар ва арзон жиҳозлар бўйича харажатларининг ҳам ошишига сабаб бўлади.

<i>Маҳсулот бирлиги(бирликда)</i>	<i>Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари(н.б.)</i>	<i>Инвентар ва арзон буюмлар бўйича харажатлар (н.б.)</i>
80	1100	520
150	1600	800
120	1500	570
60	700	500
220	1750	910
190	1700	850
140	1500	600

Аниқлаш талаб этилади:

1. Маълумотларни диаграммага жойлаштиринг. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг 100 бирлигидан 200 бирлигига қадар бевосита меҳнат ҳамда инвентар ва буюмлар бўйича харажатларнинг графикасини акс эттиринг.

2. Энг катта ва энг кичик қиймат усулидан фойдаланиб ҳар бир харажат тури бўйича $Y = a + bX$ чизикли тенгламасини ишлаб чиқинг.

5. Корхона фаолиятини бир неча йиллар давомида кузатув натижасида куйидаги маълумотлар олинган:

<i>Даврлар</i>	<i>Маҳсулот бирлиги (X)</i>	<i>Аралаш харажатлари (Y)</i>
1	110	570
2	70	520
3	75	430
4	65	330

5	55	410
6	85	560
7	100	850
8	90	520
9	140	870
10	50	350
11	130	600
12	120	900

Аниқлаш талаб этилади:

1. Маълумотларни графикка жойлаштириб маҳсулот бирлиги ва аралаш харажатлар ўртасидаги боғлиқликни акс эттирувчи тўғри чизиқни чизинг.
2. График усулидан фойдаланиб $Y = a + bX$ чизиқли тенгламасини ишлаб чиқинг.

Адабиётлар (12, 14, 20, 21)

2-БЎЛИМ. ТАННАРХ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ.

4-МАЪРУЗА. ХОМ-АШЁ ВА МАТЕРИАЛЛАР БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ.

Режа

1. Материаллар назорати процедураси.
2. ТМЗлар таннаrxини аниқлаш, ҳисобга олиш тизимлари ва баҳолаш усуллари.
3. Заҳиралар даражасини режалаштириш ва буюртмаларнинг оптимал миқдорини аниқлаш.
4. Материаллар чиқиндисини ҳисоби.
5. Дефект бирликлар ҳисоби.

1-савол. Материаллар назорати функцияси. Ҳозирги замон ишлаб чиқариш муҳитида компаниялар кўплаб деталлар ва қисмлардан таркиб топган маҳсулотларнинг кенг ассортименти ишлаб чиқарадилар. Шу боис, ушбу компанияларда материалларни режалаштириш ва бошқариш муаммоси комплекс муаммо ҳисобланади.

Икки турдаги материаллар мавжуд - тўғридан-тўғри (асосий) ва билвосита (ёрдамчи). **Тўғридан тўғри материаллар** – бу хом-ашё ва материал бўлиб, қайсики ундан маҳсулот ишлаб чиқарилади. Масалан, стол ва стул ишлаб чиқариш учун тахта. **Билвосита материаллар** - бу ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган заҳиралар, масалан, ёғлаш материаллар, гайка, винтлар ва хўжаликни юритиш учун ишлатиладиган бошқа материаллар. Билвосита материаллар устама харажатларнинг бир қисмини ташкил этади.

Заҳираларни бошқаришнинг бош мақсади заҳираларнинг барча турлари – хом-ашёдан тайёр маҳсулотга қадар оптимал даражасини аниқлаш ва қўллаб-қувватлашдир. Заҳираларнинг оптимал даражасини белгилаш ишлаб чиқаришнинг заруриятлари ва харидорларнинг эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган заҳиралар миқдорини тутиб туришни англатади. Бошқа томондан ҳаддан ташқари ортиқча заҳираларни ушлаб туриш маблағлар айланишини секинлаштиради, қайсики ушбу материаллар бошқа мақсадларда самарали фойдаланиши мумкин.

Омбор мудирини сақланишда турган ҳар бир материалларнинг оптимал даражасини таъминлашда жавобгар шахс ҳисобланади. У ҳар бир материалнинг тури ва ассортименти бўйича миқдорий ҳисобини юритади. Бу ҳисоб ахборотлари омбор карточкаларида йиғилади.

Эҳтиёж мавжуд бўлган заҳираларга бўлган талабларни аниқлашда биринчи босқичи бўлиб **заҳираларга бўлган эҳтиёжни** аниқлаш бўлиб ҳисобланади. У ёки бу турдаги материаллар заҳираларига бўлган эҳтиёж даражаси буюртма даражасига етганда омбор мудирини моддий-техника таъминоти бўлими (МТБ) ёки харид бўлимига **материалларни харид қилиш учун талабномани** тўлдиради. Харид қилиш учун талабнома харид

жараёнига асосий ҳаракат берувчи ҳужжати ҳисобланади. Харид қилиш учун талабнома асосий ҳужжат бўлганлиги учун энг кўп тарқалган шаклини куйидаги кўринишда келтириш мумкин (2.1-жадвал)

2.1-жадвал

ХАРИД ҚИЛИШ УЧУН ТАЛАБНОМА
АВС компанияси

Сана: 22.11.2007 йил

Манба: Омбор менежменти

Талабнома №

Микдор и	Ўлчов бирлиги	Номи ва тавсифи	Қисм №
200	дона	5 от кучига эга бўлган электрик мотор	2344-5hp
50	Рулон	№10 провод	1050-10 wr

Имзолар:

Харид бўйича талабнома олингандан сўнг, харид бўлимининг маъсул ходими керакли таъминотчиларни танлайди ва кейин таъминот бўйича шартнома ёки **харид бўйича буюртмаларни** тузадилар. Харид бўйича буюртманинг шакли 2.2-жадвалда келтирилган.

2.2-жадвал

АВС КОМПАНИЯСИ Таъмин қилиш манзили: 703000 Самарқанд ш. Завод кучаси 34		ХАРИД УЧУН БУЮРТМА Х.Б. № Х 77390 Санаси:24.11.2007		
Таъминотчи: ООО “Континентал электрик” 308000 Ташкент ш. Хаво йўллари кучаси 75		Талабнома № 74982 Талаб қилинган сана: 22.11.2007 Талаб қилган жой: омбор менежменти		
Микдори	Ўлчов бирлиги	Номи ва тавсифи	Баҳоси	Суммаси
200	Дона	5 от кучига эга бўлган электрик мотор	185.00\$	37.000\$
50	Rolls	№10 провод	25.00	1.250

Имзолар:

Харид буюртмаси асосида материаллар келиб тушгандан сўнг, улар харид буюртмасига мувофиқлиги микдор ва сифат жиҳатдан солиштириб чиқадилад ва **қабул қилинганлиги тўғрисида ҳисобот** тузади. Ушбу ҳисобот

маълумотлари асосида 200 дона 5 от кучига эга бўлган электрик мотор ҳамда 50 роллс бўлган №10 проводни куйидагича журнал ёзуви амалга оширилади:

Заҳира смети 38.250
 Тўланадиган сметлар 38.250
 Ёзув учун: 200 дона 5 от кучига эга бўлган
 Электрик мотор ва 50 роллс №10 провод
 харид қилинди

Умумий харид суммаси 38.250 п.б. Да бош регистга ёзилади ҳамда индивидуал заҳиралар бўйича эса уларнинг хар бир тури бўйича юритиладиган **заҳиралар карточка регистрга** ёки **заҳираларнинг омбор регистрга** ёзилади. Хар бир заҳира турига очилганда карточка регистрларнинг сони ошиб кетади. Шу боис буни компьютерларда махсус дастурлар ёрдамида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. 5 от кучига эга бўлган электрик мотор бўйича юритиладиган заҳира карточка регистри куйидаги кўринишга эга бўлиши мумкин (2.3-жадвал).

2.3-Жадвал

ЗАХИРА КАРТОЧКА РЕГИСТРИ ABC КОМПАНИЯСИ

Қисм № 2344-hp

Заҳира: 5 от кучига эга бўлган электрик мотор Заҳирани баҳолаш
 методи:

ФИФО

Ўлчов бирлиги: дона

Қайта буюртма нуқтаси: 120 бирлик

Буюртма		Қабул қилинди				Қўлланилди				Қолдиқ		
Сана си	Микдори	Сана си	Микдори	Баҳо си	Сумма си	Сана си	Микдори	Баҳо си	Сумма си	Микдори	Баҳо си	Суммаси
		24/10	150	\$180	\$27000					100	\$179	\$17900
										150	180	27000
						19/11	100	\$179	\$17900			
							30	180	5400	120	180	21600
7/11	200											
		10/12	200	185	37000					120	180	21600
										200	185	37000

Заҳираларнинг ҳаракати билан боғлиқ ҳужжатлар заҳиралар таннархи тўғрисидаги маълумотларни идентификациялаш ва уларни тўплашда фойдаланилади. Материлларга талабномалар хом-ашё ва материалларнинг ишлаб чиқариш жараёнига жисмоний оқимини белгилашга ҳамда ушбу асосда компания бухгалтериясида материаллар бўйича харажатларнинг ҳисобига оид бухгалтерия ёзувларини амалга оширишга имкон беради.

Материалларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги оқимининг ҳар бир босқичида материаллар билан боғлиқ таннархнинг шаклланиш босқичи қайд этилган. Масалан, тўғридан-тўғри материаллар заҳирадан ишлаб чиқаришга ўтказилганда ишлаб чиқариш жараёни дебетланиб ишлаб чиқаришдаги тўғридан-тўғри материаллар таннархи шаклланишига олиб борилади. Хом-ашё ва материалларининг оқими заҳираларнинг таннарх оқимига тўлиқ мувофиқ келади.

2-савол. ТМЗлар таннархини аниқлаш, ҳисобга олиш тизимлари ва баҳолаш усуллари.

ТМЗларнинг ҳақиқий таннархи фақат уларни харид қилиш баҳоси билан эмас, балки бошқа харажатлар, жумладан уни сотиб олиш, сақлаш ва фойдаланиш билан болиқ харажатлар билан ҳам белгиланади.

Бухгалтерия ҳисоби стандартларига мувофиқ ТМЗлар таннархи уларни харид қилиш, жойлашган жойига ва зарур ҳолатга келтириш билан боғлиқ транспорт-тайёрлов харажатлари қамраб олади. ТМЗларни харид қилиш харажатларига харид қиймати, импорт божхона пошлинаси ва йиғимлари, маҳсулотларни сертификатлаш харажатлари, комисион рағбатлантиришлар, солиқлар (масалан, ҚҚС) ҳамда транспорт-тайёрлов харажатлари, хизмат кўрсатишлар ва бошқа ТМБларни харид қилиш билан бевосита боғлиқ харажатлар киради. Савдо дисконтлари ва чигирмалари ҳам ТМЗлар таннархини аниқлашда ҳисобга олинади.

ТМЗларни ҳисобга олишнинг *узлуксиз* ва *даврий тизимлари* қўлланилади. *ТМЗлар узлуксиз тизимида* ТМЗлар баланс счётида кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида тўлиқ маълумотларни ёзиш орқали юритилади. Ушбу ёзувлар натижасида ҳисобот даври давомида маълум санада ТМЗларнинг аниқ турлари ва ассортименти бўйича қолдиқлари ва реализация қилинган заҳираларнинг таннархи аниқланади. Натижада реализация қилинган ТМЗларнинг таннархи бир жараёндаги ҳисоб билан аниқланадиган сумма бўлмасдан, балки бир қанча босқичда, яъни реализация ва чиқарилиш жараёнида аниқланиб бориладиган сумма ҳисобланади.

ТМЗлар даврий ҳисобида деталли ҳисоб юритилмайди. ТМЗларнинг ҳақиқий миқдори инвентаризация қилиш орқали аниқланади. Реализация қилинган ТМЗлар таннархи инвентаризация тугатулгунга қадар аниқлаш имконияти бўлмайди, чунки реализация қилинган ТМЗлар таннархи кўйидаги формула бўйича аниқланади:

Ҳисобот даврининг бошида ТМЗлар қолдиғи
 Қўшилади: ТМЗлар хариди
 Реализацияга мулжалланган ТМЗлар таннархи
 Айирилади: Ҳисобот даврининг охирида ТМЗлар қолдиғи
 Реализация қилинган ТМЗлар таннархи.

Узлуксиз ва даврий ҳисоб тизимларининг бухгалтерия ҳисоби
 счетларида акс эттириш тартибини куйидаги 2.4-жадвалда
 расмийлаштирамиз.

2.4-жадвал

**МЧЖ “American Oilseeds and Grains” корхонаси мисолида товар-моддий
 бойликларни даврий ва узлуксиз ҳисоблар тизимида ҳисобга олишнинг**

Асосий хўжалик операцияларининг мазмуни	ТМЗлар даврий тизими			ТМЗлар узлуксиз tizimi		
	Д-т	К-т	Сумма	Д-т	К-т	Сумма
1. Таъминотчилардан хом-ашё хариди	1710	6010	6750.0	1010	6010	6750.0
2. Хом-ашё асосий ишлаб чиқаришга чиқарилди.				2010	1010	3375.0
3. Ишлаб чиқаришга чиқарилган хом-ашё қиймати аниқланди (4-формула): Хом-ашё бошланғич қолдиғи. Харид қилинган хом-ашё. Хом-ашё охириги қолдиғи.	9111 9111 1010	1010 1710 9111	1500.0 6750.0 4875.0			
4. Ишлаб чиқаришга оид ишчиларга иш хақи, суғурта ва ДМФларига ажратма	2010	6710 6520	360.0	2010	6710 6520	360.0
5. Ишлаб чиқаришга оид асосий воситалар депресиацияси	2010	0200	1365.0	2010	0200	360.0
6. Асосий ишлаб чиқариш счётига умум- ишлабчиқариш харажатлари тақсимланди	2010	2510 2610	938.0	2010	2510 2610	938.0
7. Тайёр маҳсулот бошланғич таннархда қабул қилинди				2810	2010	6138.0
8. Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот таннархи аниқланди (5-формала): Ишлаб чиқариш бошланғич қолдиғи. Ишлаб чиқариш таннархи (3375+360+1365+938). Ишлаб чиқариш охириги қолдиғи. Тайёр маҳсулот таннархи .	9112 9112 2010 2810	2010 2010 9112 9112	250.0 6038.0 150.0 6138.0			
9. Тайёр маҳсулот сотилди				4010	9010	8200.0
10. Сотилган тайёр маҳсулот таннархи ҳисобдан чиқарилди				9110	2810	6128.0
11. Тайёр маҳсулот сотиш таннархи (6- формула): Тайёр маҳсулот бошланғич қолдиғи Тайёр маҳсулот таннархи Тайёр маҳсулот охириги қолдиғи Тайёр маҳсулот сотиш таннархи	9110 9110 2810 9910	2810 2810 9112 9110	55.0 6138.0 65.0 6128.0			
12. Тайёр маҳсулотлар сотиш таннархи				9910	9110	6128.0

Изоҳ: 1. 1710-счётнинг номланиши 82-бетда, 9111 ва 9112 счётларнинг номланиши 88-бетларда келтирилган; 2. 2010, 0200, 2510, 2810-счётларнинг номланиши 21-сон БҲМСда келтирилган счётлар режасига тўлиқ мувофиқ келади (44, 265-268-б.).

2.4-жадвалда кўрсатилган тартиб таннарх тамойили талабларига тўлиқ жавоб беради. ТМЗларнинг бошланғич қийматини аниқлаш, баҳолаш усуллари, сотилган ТМЗлар таннархини аниқлаш методикасини халқаро ва миллий стандартлар талабларидан келиб чиққан.

Чиқарилган материалларнинг қийматини ва охириги захираларни баҳолашда бир қанча усуллардан фойдаланилади:

- 1) ФИФО (биринчи кирим биринчи чиқим);
- 2) ЛИФО (сўнги кирим биринчи чиқим);
- 3) ўртача салмоқли қиймат (АВЕКО);
- 4) таннархдан ва реализациянинг соф қийматининг энг кичиги методи;
- 5) чакана баҳо методида ТМЗ ҳисоби;
- 6) ялпи фойда методи;
- 7) НИФО “келгуси кирим биримчи чиқим”;
- 8) норматив қиймат бўйича ТМЗларни ҳисобга олиш методи.

ФИФО, ЛИФО, ўртача салмоқли қиймат усуллари молиявий ҳисоб курсида баён қилинган. Қолган методларнинг мазмуни ва қўлланилиши билан танишиб чиқамиз.

ТМЗларни ҳисобга олишнинг ялпи фойда методи.

Ушбу метод таннархга нисбатан белгиланган наценка (устама) аниқ бўлган тақдирда ялпи даромадни аниқлашга асосланади. Масалан, қуйидаги маълумотлар берилган.

ТМЗлар бошланғич қолдиғи	140.000 минг сўм
Харид	250.000 минг сўм
Реализациядан олинган даромад	330.000 минг сўм
Таннархга нисбатан наценка	25%

Ушбу маълумотлар асосида ялпи фойда усулини қўллаган ҳолда ТМЗлар охириги қолдиғи қийматини аниқлаш талаб этилади:

1. Ялпи даромад даражасини аниқлаймиз:

Ялпи даромад даражаси = таннархга нисбатан наценка / (100% + таннархга нисбатан наценка)

$$\text{ЯДД} = 25 / (100 + 25) = 25 / 125 = 0.20, \text{ демак } 20\% \text{ қилиб олиш мумкин}$$

2. Реализация қилинган маҳсулот таннархини аниқлаймиз.

$\text{РҚМТ} = \text{Реализациядан олинган даромад} * (100\% - \text{ялпи даромад даражаси}).$

Ушбу формулага масала шартдаги маълумотларни қўйсак, у ҳолда

$$\text{РҚМТ} = 330.000 (100-20)=330.000 * 80\% =264.000$$

3.ТМЗларнинг даврий тизими усулига мувофиқ

ТМЗлар бошланғич қолдиғи	140.000 минг сўм
Харид	<u>250.000 минг сўм</u>
Сотишга мўлжалланган ТМЗлар	390.000 минг сўм
РҚМТ	<u>264.000 минг сўм</u>
ТМЗлар охирги қолдиғи	126.000 минг сўм

Демак, товар-моддий заҳираларнинг охирги қолдиғи 126.000 сўм миқдорида баҳоланади.

ТМЗларни чакана нарх усули. Куйидаги маълумотлар берилган:

ТМЗлар бошланғич қолдиғи:	
Таннархи бўйича	225.000 минг сўм
Чакана нарх бўйича	285.000 минг сўм
Соф харид:	
Таннарх бўйича	400.000 минг сўм
Чакана нарх бўйича	525.000 минг сум
Соф устама	45.000 минг сўм
Соф чегирма	25.000 минг сўм
Реализациядан олинган соф даромад	375.000 минг сўм

Ушбу маълумотлар бўйича чакана нарх усулини қўллаган ҳолда ТМЗларнинг охирги қолдиғи қийматини аниқлаш талаб этилади.

1. ТМЗларнинг чакана нархда охирги қолдиғи $225.000+400.000+45.000-25.000-375.000=270.000$ минг сўм.

2. Таннархнинг чаканага нисбати $(225.000 + 400.000) / (285.000 + 525.000 + 45.000) = 625.000/855.000=0.73$ ёки 73%

3. ТМЗлар охирги қолдиғининг қиймати $270.000 * 73\% = 197100$ минг сўм

Демак, ушбу методда товар-моддий заҳираларнинг охирги қолдиғининг қиймати 197100 минг сўмга тенг.

Таннархдан ва бозор қийматидан энг кичиги усули. Одатда ушбу усулда таннарх харид қийматига тенг бўлади, чунки харид нархи кўп ҳолларда бозор қийматидан кичик бўлади. Лекин кўйидаги ҳолларда ТМЗларни баҳолаш соф сотиш қийматида амалга оширилади:

Заҳираларни сотиш нархи пасайганда;

Заҳираларга зарар етказилганда

Заҳиралнинг тўлиқ ёки қисман эскириши юз берганда

Реализациянинг соф қиймати – бу товарларни сотишга тайёрлаш харажатларини чегирган ҳолда товарларни сотиш мўлжалланган нархидаги суммаси ҳисобланади. ЎР БХМСларига мувофиқ, ТМЗлар асосий товар гуруҳлари методига асосан моддалар асосида қийматни реализациянинг соф қийматига қадар камайтириш орқали амалга оширилади.

Моддалар бўйича усул ишлатилганда ҳар бир товар категорияси бўйича ТМЗларни имкон қадар сотишнинг соф қиймати билан захираларнинг таннархини солиштириш орқали аниқланади. Иккаласининг ўртасида энг кичиги танланади ва ТМЗлар охириги қолдиғини баҳолашда ушбу кичик қиймат асос қилиб олинади.

НИФО усули. Бу келгусидаги кириш биримчи чиқиш маъносини англатади. Ушбу усул бошқарув қарорларини қабул қилишда анча самарали усул ҳисобланади. Бу шундай мантиқдан келиб чиқадики, у ёки бу операциялар бўйича материалларга нарх белгилашда улар маҳсулот таркибига киритилиб сотилганда у тўлиқ қопланилиши керак. Шу боис, келгуси давр материаллари харажатлари алмаштириладиган материаллар бўлиб ҳисобланади.

Материалларнинг норматив таннархи методида ишлаб чиқаришга чиқарилган материаллар норматив қийматда ҳисобга олинади. ТМЗларнинг ҳақиқий қиймати ва норматив қиймати ўртасида фарқ алоҳида фарқларни ҳисобга олувчи счётларда тўпланиб борилади.

ТМЗларни баҳолашнинг у ёки бу усулларини танлашда унинг камчиликлари ва афзалликларини эътироф этган ҳолда танланиши мақсадга мувофиқдир (**8-илова**).

Истеъмолчилар материалларга кам харажатли бўлишини талаб қилиш билан улар юқори сифатли товар ва хизматларни олишга ҳаракат қиладилар. Кўпчилик компаниялар ушбу талабга жавоб бериш учун Сифатни Комплекс Бошқариш Тизими (TQM) ўтмоқдалар. TQM – бу бизнеснинг барча турдаги функцияларини сифатни узлуксиз равишда юксалтириш жараёнига қўшилиши ҳолатларини акс эттириб беришда қўлланиладиган атама ҳисобланади.

3-савол. Заҳиралар даражасини режалаштириш ва назорат.

Заҳираларга қилинган сармоялар – бу кўпчилик саноат ва савдо корхоналарида йирик суммадаги активлари ҳисобланади. Шу боис, ушбу сармоялар ўзини оқламайдиган бўлмаслиги учун заҳиралар самарали бошқарилиши муҳим роль ўйнайди. Корхоналар заҳираларга қилинаётган сармояларнинг оптимал даражасини белгилашлари учун заҳираларнинг таннархини аниқлашлари лозим. Заҳиралар таннархи қуйидаги категориялардан таркиб топади: *буюртма қилиш таннархи; сақлаш таннархи ва заҳираларни чиқариш таннархи*

Буюртма қилиш таннархи:

Янги нархлар квотасини талаб қилиш таннархи;

Харид учун буюртмаларни тайёрлаш ва тасдиқлаш таннарни
Юкларни қабул қилиб олиш ва буюртма ордерлари билан текшириб
чиқиш харажатлари:

Заҳираларни сақлаш қиймати:

ТМЗларга инвестициялар фонди бўйича харажатлар;
Суғурта бўйича қўшимча харажатлар;
Омборда заҳираларни сақлаш учун иситиш, ҳаволантириш, ёритиш,
бошқа электр-энергия ҳамда омбор воситаларининг амортизация харажатлар;
Материалларни қайта ишлаш бўйича қўшимча харажатлар;
Заҳиралар билан боғлиқ солиқлар;
Заҳираларнинг моддий ва маънавий эскириши, сифатининг бузулиши
ва ёмонлашиши ва ўғирланиши билан боғлиқ йўқолишлари.

Заҳираларнинг етишмаслиги билан боғлиқ харажатлари:

Сотиш йўқлиги натижасида йўқотишлар;
Яроқсиз маҳсулотлар билан боғлиқ харажатлар;
Қимматроқ материалларни ўрнига қўйиш билан боғлиқ харажатлар;
Маҳсулотларни кечикиб комплектлаганлиги ҳамда жўнатганлиги учун
жарима харажатлари.

Заҳиралар таннарининг ошиб кетмаслигига йўл қўймаслик учун
уларнинг оптимал даражасини белгилаш муҳим ўрин тутди. Заҳираларни
буюртма қилиш ҳамда сақлаш харажатлари буюртманинг оптимал даражаси
(миқдори)ни белгилашда фойдаланилади. Заҳираларнинг етишмаслиги билан
боғлиқ харажатлар эса заҳираларнинг қайта буюртма оптимал нуқтасини
аниқлашда қўлланилади.

Заҳираларнинг оптимал миқдорини аниқлашда бир-бирига қарама-
қарши бўлган иккита талабларга дуч келишади:

- 1) Улар маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш учун етарли
миқдорда заҳиралар билан таъмин этилиши лозим;
- 2) Улар керак бўлган лекин эскириш рискинни оширадиган ортиқча
заҳиралардан ҳоли бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Заҳираларнинг оптимал даражаси ушбу нуқталар ўртасида жойлашган
бўлади.

Заҳираларнинг оптимал даражасини белгилашда ТМЗларнинг
заҳираларини сақлаш қиймати ва буюртмаларни бажариш қийматини ўз
ичига олган релевант харажатларни ҳисобга олиш ўринлидир.

Миқдорий моделларда ТМЗларни сақлаш релевант харажатларига
заҳиралар даражасига боғлиқ ҳолда ўзгарадиган харажатлар киритилади.
Заҳирадарнинг даражаси таъсир кўрсатмайдиган харажатлар релевант
ҳисобланмайди.

Буюртмаларни бажариш қиймати таъминот бўйича буюртмаларни
тайёрлаш, таъминот предмети ва тўлов бўйича счётларни олиш бўйича

канцелярия харажатларини ўз ичига олади. Заҳираларнинг ҳар қандан даражасини яратишда бир хил бўлган буюртма қиймати релевант ҳисобланмайди. Фақат буюртмани жойлаштириш бўйича қўшимча қилинадиган харажатлар миқдорий моделларни тузишда фойдаланилади.

Буюртманинг оптимал миқдори (EOQ) ёки оптимал миқдордаги партияни аниқлаш. Бу шундай буюртма қилинган миқдорки, буюртма ҳажми ва заҳираларни сақлаш қиймати минимал бўлади. Бошқарув ҳисобида учта усул қўлланилади:

Турли хил буюртмалар миқдорида тўпلام қийматни акс эттирувчи жадвал ёрдамида;

График усули;

Формула ёрдамида

Ушбу усулларнинг қўлланилишини қуйидаги мисолда кўриб ўтайлик. Компания ташқи таъминотчидан бирлигини 9 минг сўмдан хом-ашё харид қилиб олди. Ушбу маҳсулотга бўлган йиллик талаб 40.000 бирлик ҳисобланади ва қуйидаги қўшимча маълумотлар берилган:

Заҳира бирлигини сақлаш қиймати 1.0 минг сўм

Битта буюртмани таъмин этиш харажатлари 2.0 минг сўм

Буюртманинг оптимал миқдори аниқлаш талаб этилади (2.5-жадвал):

А. Жадвал усули*:

2.5-Жадвал

Буюртманинг оптимал миқдори аниқлаш тартиби

Буюртмалар миқдори, бирлик	100	200	300	400	500	600	800	10000
Ўртача заҳира, бирлик	50	100	150	200	250	300	400	5000
Таъминот учун буюртмалар миқдори, (Йиллик талабни/буюртмалар миқдори)	400	200	133	100	80	67	50	4
Заҳираларни сақлаш йиллик қиймати (Ўртача заҳиралар X заҳиралар бирлигини сақлаш қиймати)	50	100	150	200	250	300	400	5000
Буюртмаларни бажаришнинг йиллик қиймати (таъминот учун буюртмалар миқдори X битта буюртманинг харажати)	800	400	266	200	160	134	100	8
Тўпلام релевант харажатлар (Заҳираларни сақлаш қиймати + буюртмаларни бажариш қиймати)	850	500	416	400	410	434	500	5008

Ушбу жадвал маълумотлари асосида хулоса қилиш мумкинки, тўплам релевант харажатларнинг энг кичиги 400 п.б. лигини ташкил этади. Демак, буюртманинг энг оптимал миқдори энг кичик тўплам харажатларда намаён бўлганлиги учун хулоса қилиш мумкинки, ушбу мисолда буюртманинг оптимал миқдори 400 п.б. лигини ташкил этади.

Б. График усулида. График усул буюртманинг миқдори билан захираларни сақлаш ва буюртма харажатлари ўртасидаги боғлиқликка асосланади. Ушбу боғлиқликни юқоридаги мисол маълумотлари асосида график кўринишида акс эттириш мумкин (3.1-чизма). Ушбу боғлиқликка мувофиқ буюртма миқдори юксалса захираларнинг буюртма таннарни пасайиб боради. Чунки, буюртма миқдори ошган сари таъминотга бўлган умумий буюртмалар сони камайди. Буюртмалар сони камайганлиги сабабли буюртманинг умумий таннарни пасайди. Буюртмалар миқдори ошиши билан уларни сақлаш харажатлари тўғри чизикли ошиб боради, яъни улар ўртасидаги боғланиш чизикли бўлади. Масалан, захираларни суғурталаш, қўриқлаш ва бошқа сақлаш харажатлари катта бўйи, қачонки захираларнинг суммаси катта бўлса. Жами захира харажатлари графиги ёйсимон кўринишга эга бўлади. Ёйнинг қайтиш нуқтаси, яъни энг минимал харажатларни беради. Ушбу нуқтадан харажатлар ошиши кузатилади. Демак, захиралар таннарининг энг минимал нуқтаси *захиралар буюртмасининг оптимал нуқтаси* бўлади. 3.1- чизмадаги графикдан кўрииб турибдики захираларнинг оптимал миқдори 400 бирликда жами захира харажатлари энг минимал 400 п.б. Ни ташкил этмоқда. График усулининг қўлайлиги шундан иборатки унда омиллар билан натижавий кўрсаткич ўртасидаги боғлиқликни яққол кўриш мумкин бўлади.

В. Формула усули. ЕОҚ ни аниқлашнинг формуласи захираларнинг буюртма қиймати ва сақлаш харажатларининг графикаси асосида аниқланади. Қуйидаги белгилашларни киритиб оламиз:

A = Давр учун эҳтиёждан келиб чиқиб талаб қилинадиган захираларнинг миқдори.

P = Битта буюртмани бажариш харажатлари.

U = ҳар бир номдаги бирлиكنинг таннарни

I = Бирлиكنинг таннарига нисбатан ҳисобланган фоизларда ифодаланган захираларни сақлаш харажати

Ушбу ўзгарувчилар жами буюртма харажатлари ва жами сақлаш харажатларини аниқлашда фойдаланиш ва ушбу суммани минималлаштириш асосидаги натижани қуйидаги математик формула орқали аниқлаш мумкин бўлади:

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

EOQ формуласи махсус даврларда ҳар бир захиралар бирлигига нисбатан ҳисобланади, кўп ҳолларда бир йилга ҳисобланади. Ушбу формуладан кўриниб турибдики, захираларнинг оптимал миқдорини аниқлаш учун захираларга бўлган эҳтиёж, буюртма таннари, захираларни сақлаш харажатлари каби кўрсаткичлардан фойдаланамиз. Бу ҳар йили бир хил оптимал миқдор деган маънони англатмайди. Ҳар йили кўрсаткичларнинг ўзгариш муносабати билан оптимал миқдор кўрсаткичини қайта ҳисоблашга зарурият туғилади.

EOQ формуласини келтириб чиқариш тартиби қуйидагича амалга оширилади:

$$\begin{aligned} \text{Ҳами сақлаш харажатлари} &= \text{Мавжуд бўлган ўртача захира} * \text{бирлик таннари} * \text{сақлаш харажатлари даражаси} \\ &= EOQ/2 * UI \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Ҳами буюртма харажатлари} &= \text{буюртма миқдори} * \text{битта буюртмани бажариш таннари} \\ &= A/EOQ * P \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Ҳами харажатлар} \\ C &= EOQ/2 * UI + A/EOQ * P \end{aligned}$$

$$dC/dEOQ = UI/2 - AP/EOQ^2$$

Тенгликни нолга тенглаб оламиз

$$UI/2 - AP/EOQ^2 = 0$$

$$EOQ^2 = 2AP/UI \quad \text{Бундан,}$$

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

Ушбу формуланинг амалиётда қўлланилишини Unisafe Security Company, қайсики уйларга ва бизнес секторига хавфсизлик жиҳозлари ва ускуналарини етказиб бериш билан шуғулланади. Компания 2-ҳафталик таътил мавсумидан ташқари ҳафтасига 5 кун ишлайди. Бу бир молиявий-хўжалик йилида 250 иш кунини ташкил этади. Маҳсулотларидан бири синдириб ўғирлик ҳолатларида электрон сигнал мосламаси бўлиб, унга оид қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Заҳиранинг ўртача кунлик эҳтиёжи	40 бирлик
Сотиш нархи	200 \$ / бирлик
Таннари	125 \$ /бирлик
Буюртма харажатлари	200 \$/ буюртма
Сақлаш харажатлари	20 % бирлик таннарига нисбатан

Формула усулида берилган маълумотлардан фойдаланиб EOQ аниқлаш анча қўлай. Формуладаги (A) йиллик берилганлиги учун унинг қиймати 40 бирлик 250 кунга кўпайтирилса 10.000 бирликни ташкил этади. Битта буюртманинг таннархи (P) масаланинг шартда берилгани бўйича 200 \$. Масаланинг шarti бўйича сақлаш харажатлари (I) 20 %, бирлик таннархи (U) 125 долларга тенг. Ушбу маълумотларни формулага қўйсак, қуйидаги натижаларга эришамиз:

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI} = \sqrt{2 * 10.000 \text{ бирлик} * 200 \$ / 125 \$ * 20\%} = \sqrt{\$4000.000 \text{ бирлик} / 25 \$} = \sqrt{160.000 \text{ бирлик}} = 400 \text{ бирлик}$$

Демак, буюртманинг оптимал миқдори 400 бирликни ташкил этади, яъни ушбу бирликда захиралар билан боғлиқ харажатлар минимум бўлади.

Ушбу мисол маълумотлари ёрдамида буюртмалар сонини EOQга бўлиш орқали ҳам топиш мумкин.

$$\text{Буюртмалар сони} = A / EOQ$$

$$= 10.000 \text{ бирлик бир йилда} / 400 \text{ бирлик бир буюртмада} = 25 \text{ буюртма бир йилда}$$

$$\text{Жами буюртма харажатлари} = A / EOQ * P$$

$$= 10.000 \text{ бирлик йил учун} * 200 \$ \text{ бир буюртма} / 400 \text{ бирлик бир буюртмада} = 5000 \$ \text{ бир йилда}$$

Буюртманинг оптимал миқдорини белгилаш захираларни назорат қилишда, улар билан боғлиқ харажатларни камайтиришда, захираларни оптималлаштиришга доир қарорларни қабул қилишда қўл келади.

Айрим адабиётларда U - ҳар бир номдаги бирликнинг таннархи ва I - бирликнинг таннархига нисбатан ҳисобланган фоизларда ифодаланган захираларни сақлаш харажати курсаткичларининг кўпайтмаси сифатида йиллик эҳтиёжни таъмин этиш даври учун захира бирлигини сақлаш харажатлари (C) кўрсаткичи олинган. У ҳолда юқоридаги формула қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$EOQ = \sqrt{2AP/C}$$

Ушбу формуланинг қўлланилишини мисолда кўриб ўтамиз. ООО “Video Galore” компаниясининг йиллик захирага бўлган эҳтиёжи 10400 бирлик, буюртма қилиш таннархи 62.50 \$, бир бирлик захирани сақлаш харажатлари 5.20 \$. Ушбу маълумотлар асосида

$$EOQ = \sqrt{2(10400) * (62.50\$) / 5.20\$} = \sqrt{250000} = 500$$

Ушбу мисолдаги ҳолатда жами релевант харажатлар (TRC)

$$TRC = AP/Q + QC/2$$

Бунда, Q буюртма миқдори, лекин EOQ га ҳам тенг бўлиши мумкин. Агар Q – 500 бирликка тенг бўлса, у ҳолда:

$$\begin{aligned} TRC &= 10400 * \$62.50 / 500 + 500 * \$ 5.20 / 2 = \\ &= \$1300 + \$1300 = \$2600 \end{aligned}$$

Ушбу давр мабойнида таъминотлар сони

$$\text{Заҳираларга эҳтиёж} / EOQ = 10400 / 500 = 21 \text{ та таъминот сони}$$

Демак хулоса қилиш мумкинки, битта буюртмада оптимал заҳиралар миқдори 500 бирликни ташкил этган ҳолда йиллик заҳираларга бўлган эҳтиёжни таъминлаш учун 21 марта таъминот учун буюртма қилиниши лозим бўлади. Ушбу таҳлил натижалари буюртмалар ва заҳиралар устидан назорат қилиш имконини беради.

Буюртманинг оптимал миқдорини белгилаш заҳираларнинг қайси миқдорида, яъни қанча қолганда буюртма беришни бошлашни ҳамда қайси вақт моментида буюртма беришни аниқлаш заруриятини келтириб чиқаради. Бу момент **қайта буюртма бериш нуқтаси** деб аталади. Буюртмани расмийлаштиришдан бошлаб то ҳақиқатда буюртмаларнинг келиб тушушигача кетган вақт **буюртма циклини** ташкил этади.

Масалан, Хом-аиёнинг йиллик сарфи 10.000 бирлик, ҳафталик хом-аиёлар сарфи стабил бўлиб ўзгармас ҳисобланади. Агар бир йилда 50 иш ҳафтаси мавжуд бўлса, у ҳолда хом-аиёларнинг ҳафталик сарфи 200 бирликни ташкил этади. Агар буюртма цикли 2 ҳафта бўлса, у ҳолда буюртмани 400 бирлик заҳира қолгандан бошлаш керак. Чунки, 400 бирликни 2 ҳафта ишлатади, шу вақт ичида 2 ҳафта олдин буюртма берилган янги заҳиралар келиб тушади. Натижада заҳираларда узлуксизлик юз бермайди. Агар заҳираларнинг оптимал миқдори аниқ бўлса, ундан хулоса қилиш мумкинки йиллик эҳтиёждан келиб чиқиб қанча буюртма қилиш лозимлигини ҳисоблаш мумкин. Бизнинг мисолимизда заҳираларнинг оптимал миқдори 2000 бирлик бўлса, у ҳолда йил давомида 5 марта буюртмани амалга ошириш керак. Бунда 50 иш ҳафтасини ҳисобга олсак 10 ҳафтада битта буюртмани қилиш керак бўлади. Аммо, 2 ҳафталик буюртма циклини ҳисобга оладиган бўлсак, заҳираларни биринчи қабул қилгандан сўнг 8 ҳафтадан кейин, яъни заҳираларнинг тугашига 2 ҳафта қолганда 400 бирликдаги моментдан бошлаш керак. Бундай ҳолларда буюртма ҳар 10 ҳафтада қайтарилади.

Шундай қилиб қайта буюртма бериш нуқтаси ва буюртма цикли қачон заҳираларни тўлдириш лозимлиги ҳамда заҳираларни тўлдириш тўғрисидаги ахборотларни беради ва бу ахборотлар заҳираларни назорат қилишда қўл келади.

4-савол. Материаллар чиқиндиси ҳисоби.

Ишлаб чиқариш жараёни **материаллар чиқиндисини** юзага келтиради, қайсики улар ишлаб чиқариш натижаси бўлиб ёроқли материал ҳисобланади. Мисол учун, пўлат листлардан парчалар кесиб олинганда чиқадиған пўлат қириндилари ёки иситиш ва ҳаволантириш кондинционерларини катушкаларини ишлаб чиқишда мис трубачалари қисмларининг чиқиндилари ва бошқа ҳолатларни айтиш мумкин. Чиқинди ҳам меъёрда бўлиши керак. Кўп чиқинди чиқиши ҳам ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига таъсир кўрсатади, ишлаб чиқариш технологиясининг эскирганлигидан далолат беради.

Материал чиқиндиси сифатида тан олинйиш учун иккита тавсифга эга бўлиши керак:

Биринчидан, чиқинди материаллар бизнеснинг нормал операцион жараёнида фойдаланиб бўлмаслиги.

Иккинчидан, чиқинди материаллар бозор қийматига эга бўлиши керак.

Чиқинди материаллар билан қайтарилған материалларни фарқлай билиш керак. Қайтарилған материаллар бу фойдаланилмаған хом-ашё ва материаллар бўлиб, уларни келгуси ишлаб чиқариш жараёнларида фойдаланилади. Чиқинди материаллар эса ишлаб чиқариш жараёнидан ўтган ҳамда уни келгуси нормал ишлаб чиқариш жараёнларида хом-ашё сифатида фойдаланиб бўлмайдиған, лекин иқтисодий қийматга эга бўлған маблағдир.

Материаллар чиқиндисини ҳисоби чиқинди материаллар қиймати ва менежмент таннархи объектига боғлиқ ҳолда бир йўлларда амалга оширилади. Чиқиндиларни ҳисобга олишда учта ёндашув мавжуд:

1. Чиқинди материал ажралиб чиққан махсус маҳсулотнинг таннархини камайитиришга олиб бориш;
2. Умумий маҳсулот таннархининг камайишига олиб бориш;
3. Чиқинди материалларни сотилишини бошқа даромадларга олиб бориш.

Чиқинди материал ажралиб чиққан махсус маҳсулотнинг таннархини камайитиришга олиб бориш. Ушбу ёндашувнинг бош концепти чиқинди материалларни аниқ махсус маҳсулотнинг таннархига ёки ишлаб чиқариш фаолияти таннархига олиб боришга таянади. Бунда чиқинди материалларни сотишдан тушған тушум тўғридан-тўғри махсус ишлар ёки жараён марказига олиб борилади.

Масалан, чиқинди материалларни сотишдан тушған тушум 2500 п.б. ташкил этса қуйидагича проводка берилади:

<i>Пул маблағлари (ёки олинадиған счётлар)</i>	<i>2500 п.б.</i>
<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	<i>2500 п.б.</i>
<i>ЮО-67584 ишни бажариш натижасида олинған</i>	

чиқинди материаллар суммаси ёзуви учун

Агарда даставвал чиқинди материаллар чиқинди захиралар сче­тига ки­рим қилиниб сўнгра унинг чиқарилиши амалга оширилса қуйидаги ёзувлар билан амалга оширилади:

Чиқинди материаллар омборга ки­рим қилинганда:

<i>Чиқинди материаллар захи­раси</i>	<i>2.500 п.б.</i>
<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	<i>2.500 п.б.</i>
<i>Ю-67584 ишни бажариш натижасида олинган чиқинди материаллар ки­рими суммаси ёзуви учун</i>	

Чиқинди материаллар сотилиши натижасида пул келиб тушганда ёки кейинчалик тўлаш шарти билан сотилганда:

<i>Пул маблағлари (ёки олинадиган сче­тлар)</i>	<i>2.500 п.б.</i>
<i>Чиқинди материаллар захи­раси</i>	<i>2.500 п.б.</i>
<i>Чиқинди материаллар сотуви ёзуви учун</i>	

Умумий маҳсулот таннархининг камайишига олиб бориш. Айрим ҳоллада чиқинди материаллар қийматини махсус маҳсулотларга ёки жараён марказларига олиб бориш иқтисодий мумкин бўлмайди. Бундай ҳолларда чиқинди материалларни сотишдан олинган даромадлар маҳсулот таннархини устама ишлаб чиқариш харажатлари сче­тига олиб бориш орқали камай­тириш амалга оширилади.

Чиқинди материаллар захи­ралар сче­тига олинмасдан ҳисобдан чиқарилганда тўғридан-тўғри пул маблағлари сче­ти билан устама ишлаб чиқариш харажатлари сче­тлари кор­респонденциялашади.

<i>Пул маблағлари (ёки олинадиган)сче­ти</i>	<i>2500</i>
<i>Устама ишлаб чиқариш хараж­атлари сче­ти</i>	<i>2500</i>
<i>Чиқинди материалларни соти­шини махсус Маҳсулотларга тўғридан-тўғри бўлмаган Ҳолда идентификациялаш ёзуви</i>	

Агар захи­ралар сче­ти орқали ўтказилса қуйидаги иккита ёзув амалга оширилади:

Чиқинди материаллар сче­тига ки­рим қилинганда:

<i>Чиқинди материаллар сче­ти</i>	<i>2500</i>
<i>Устама ишлаб чиқариш хараж­атлари сче­ти</i>	<i>2500</i>

Чиқинди материалларга пул келиб тушганда ёки кейинчалик тўлаш шарти билан чиқинди материаллар сотилганда:

<i>Пул маблағлари (ёки олинадиган счетлар)</i>	2500	
<i>Чиқинди материаллар смети</i>		2500

Чиқинди материалларни сотилишини бошқа даромадларга олиб бориш. Ушбу ёндашувда чиқинди материалларни сотишдан олинган даромадлар маҳсулот таннархини камайтиришга олиб борилмасдан бошқа даромад сифатида эътироф этилади. У ҳолда пул маблағлари смети ёки олинадиган счетлар дебетланиб бошқа даромадлар смети кредитланади. Ушбу жараёни қуйидаги ёзув орқали амалга ошириш мумкин:

<i>Пул маблағлари (ёки олинадиган счетлар)</i>	2500	
<i>Чиқинди материаллар сотилиши</i>		2500
<i>Чиқинди материаллар сотилиши ёзуви учун</i>		

Чиқинди материалларни сотишдан олинган даромад бошқа даромадларга агар унинг миқдори катта бўлмаган ҳолларда олиб борилади.

5. Дефект бирликлар ҳисоби.

Компаниялар маҳсулотлар сифатини стандартларга мувофиқлигини таъминлаш мақсадида сифат назоратини ўрнатадилар. Сифат назоратини ўрнатишдан мақсад компания ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг стандартларга мувофиқлигини назорат қилишдан иборат. Ишлаб чиқариш жараёнида дефект бирликлар юзага келади. Дефект бирликлар бу сифат стандарт талабларига тўлиқ ёки қисман жавоб берадиган товарлар ҳисобланади. Дефект бирликлар бўлиб чиқишига асосий сабаблар меъёрий дефект чиқиш миқдори (тўғирлаб бўлмайдиган) ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, техника ва технологияларнинг ҳолати ва ишчиларнинг совуққонлик билан муносабати (тўғирласа бўладиган) ва бошқа ҳолатлар ҳисобланади.

Стандарт талабларига жавоб бермайдиган бирликларнинг бухгалтерия ҳисобини қуйидаги мисолда кўриб ўтамыз:

№8240 иш	
Ишлаб чиқарилган бирлик	100
Дефект бирлик	10
Нормал сотиш баҳоси	50 п.б.
Маҳсулот таннари:	
Тўғридан-тўғри материаллар	900 п.б.
тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи	1200
устама ишлаб чиқариш харажатлари	600
Жами харажатлар	<u>2700 п.б.</u>

Дефект бирликлар нормал нархдан паст нархга сотилиши, қайта ишланиши ёки нормал маҳсулот каби сотилиши мумкин. Уларнинг тасарруф қилиниши кўп жиҳатдан иқтисодий ҳолатга боғлиқ бўлади. Дефект бирликларни иқтисодий жиҳатдан қайта ишлаш мумкин бўлмаган ҳолатларда бухгалтерия ҳисобида акс эттириш тартиби билан бошқарув ҳисоби нуқтаи назаридан танишиб чиқайлик.

Дефект бирликларни сотиш мумкин бўлмаган ҳолларда. Юқоридаги мисолда 100 бирлик маҳсулотдан фақат стандарт талабларига жавоб берадиган 90 бирлиги қабул қилинган. 10 бирлиги қийматга эга бўлмаганлиги сабабли чиқариб ташланган. Ушбу зарарни акс эттириш учун иккита йўл мавжуд. Биринчиси шундан иборатки №8240 рақамли иш бўйича юзага келган зарарни барча стандарт талабларида ишлаб чиқилган яхши товарларга тақсимлашдир. Бундан ҳолларда ёмон ишлаб чиқилган товарларга бухгалтерия ёзувини амалга ошириш талаб этилмайди. Жами харажатлар 2700 п.б. 90 бирлик яхши товарлар бирлигига бўлинади. Маҳсулот бирлигининг таннархи 30 п.б. Ташкил этади. Ушбу усулнинг муқобил вариантыда ёмон товарларнинг таннаrxини бутун маҳсулот таннархи қийматида акс эттириш бўлиб ҳисобланади.

Ушбу ҳолатларда ишлаб чиқариш жараёни назорати счётида ҳисобга олинандиган таннархи суммаси, №8240 ишнинг таннархи ёмон маҳсулотлар таннархи 270 п.б. $((2.700 \text{ п.б.} / 100 \text{ бирлик}) * 10 \text{ дефект бирликлар})$ га камайтирилади. Иккинчи томондан устама ишлаб чиқариш харажатлари назорати счёти 270 п.б. Га кўпаяди. Натижада маҳсулот бирлигининг таннархи 27 п.б. Ни ташкил этади $((2.700 - 270) / 90)$. Ушбу жараённи қуйидагича акс эттириш мумкин бўлади.

<i>Устама ишлаб чиқариш харажатлари назорати</i>	270
<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	270
<i>№8240 иш бўйича 10 та дефект маҳсулот таннархини</i>	
<i>бутун маҳсулот таннархида ифодасини топтириш</i>	

Дефект бирликлар сотилганда. Айрим ҳолатларда дефект маҳсулотлар нормал нархлардан паст нархларда сотилиши мумкин. Юқоридаги мисолда 10 бирлик ёмон маҳсулот ҳар бири 10 п.б. дан сотилди деб қарайлик. Дефект маҳсулот таннархи №8240 иш таннархига олидиндан олиб бориб қўйилган. Ушбу ҳолатда дефект маҳсулотни сотишдан олинган тушум унинг таннархини камайтиришга олиб борилиши мумкин. Дефект маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнидан алоҳида дефет бирликлар заҳиралари счётига қабул қилиб олинади. Бухгалтерия счётларида қуйидагича акс эттириш мумкин.

<i>Дефект бирликлар заҳиралари</i>	100
------------------------------------	-----

<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	100
<i>№8240 иш бўйича таннархини ишлаб чиқаришдан қабул қилинган дефект маҳсулотларни сотиш қийматида кирим қилиниши</i>	

Ушбу ёзувлар амалга оширилгандан кейин №8240 иш бўйича маҳсулот бирлигининг таннархи 28.89 п.б. ни ташкил этади ((2700 – 100) / 90).

Муқобил ёндашувда кўрилган зарар бутун маҳсулотга тақсимланади. Бунда №8240 иш бўйича маҳсулот таннархи 270 п.б. га камайтирилади. Дефект маҳсулотлар эса сотиш нархида кирим қилиниб, қолган зарар 170 п.б. (270-100) устама ишлаб чиқариш харажатлари счеига олиб борилади. Ушбу жараёни бухгалтерия счегларида қуйидагича акс эттириш мумкин.

<i>Дефект бирликлар заҳиралари</i>	100	
<i>Устама ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	170	
<i>ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>		270
<i>(№8240 иш бўйича таннархини ишлаб чиқаришдан Қабул қилинган дефект маҳсулотларни сотиш Қийматида кирим қилиниши ҳамда сотиш қиймати Билан таннарх ўртасидаги фарқни маҳсулот таннархига олиб бориш)</i>		

Дефект бирликлар сотилганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс эттирилади:

<i>Пул маблағлари счеги ёки (олинадиган счеглр)</i>	100	
<i>Дефект бирликлар заҳиралари</i>		100

Дефект бирликлар қайта ишланганда. Айрим ҳолларда дефект бирликлар нормал бирликлар ҳолатига келтирилиши учун қайта ишланиши мумкин. Дефект бирликлар қайта ишланганда қўшимча материаллар ҳамда ишчи кучи сарфланади. Бизнинг мисолимизда 10 бирлик маҳсулотни қайта ишлаш учун 40 п.б. Материал, 60 п.б. Миқдорида тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи сарфланди. Устама ишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш ставкасига мувофиқ харажатларнинг 50% миқдорида дефект маҳсулотни қайта ишлаш харажатларига олиб борилади.

Ушбу ҳолат бўйича қуйидаги бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади:

<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	150	
<i>Заҳиралар назорати</i>		40
<i>Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар</i>		60
<i>Тақсимланган устама ишлаб чиқариш</i>		50
<i>№8240 иш бўйича дефект бирликлар таннархини ёзиш учун</i>		

Бу ёзув №8240 иш бўйича ишлаб чиқариш таннархини юксалишига олиб келади. Ушбу иш бўйича жами ишлаб чиқариш таннархи 2.850 п.б. (2.700 + 150) ни ташкил этади. Маҳсулот бирлигининг таннархи энди 90 бирликка нисбатан эмас, балки 100 бирликка нисбатан ҳисобланади. Бу 28.50 п.б. Га тенг бўлади (2.850 / 100).

Агарда дефект маҳсулот умумий ишлаб чиқариш жараёни камчилиги сифатида юзага келса, у ҳолда қайта ишлаш харажатлари маҳсулот таннархига дасттавал устама ишлаб чиқариш харажатларига олиб бориб, сўнгра тақсимлаш орқали қўшилади. Ёзувлар қуйидагича бўлади:

<i>Устама ишлаб чиқариш харажатлари назорати</i>	<i>150</i>
<i>Заҳира назорати</i>	<i>40</i>
<i>Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар</i>	<i>60</i>
<i>Тақсимланган устама ишлаб чиқариш</i>	<i>50</i>
<i>№8240 иш бўйича дефект бирликлар таннархини</i>	
<i>бутун маҳсулотларга тақсимлаш ёзуви учун</i>	

Ушбу ҳолатларда ёмон бирликларни қайта ишлаш харажатлари устама ишлаб чиқариш харажатлари четини ўзгартиради ҳамда тақсимлаш ставкаси орқали бутун маҳсулот бирлигига тақсимланади. Агар дефект бирликлар ишлаб чиқаришнинг харажатлари сифатида қаралса, албатта қайта ишлаш харажатлари устама ишлаб чиқариш харажатлари бюджетига киритилган бўлади, қачонки устама харажатлар кредитланганда дефект бирликларни тузатиш бўйича харажатлар ҳам ҳисобга олинган бўлади. №8240 иш бўйича қайта ишлаш харажатлари тақсимланмаган бўлса, маҳсулот бирлигининг таннархи 27 п.б.ни ташкил этади (2700 п.б./100 бирлик).

Таянч атамалар:

1. Харид қилиш учун талабнома - бу омбор масъул ходимининг харид бўлимига ишлаб чиқариш эҳтиёжларидан келиб чиқиб заҳираларни харид қилиш учун талаби бўлиб, унда харид қилинадиган заҳира номи, миқдори ва қайси булим ёки эҳтиёж учун қўлланилиши кўрсатилади. Харид қилиш учун талабнома харид жараёнига асосий ҳаракат берувчи ҳужжати ҳисобланади.

2. Харид бўйича буюртма - бу харид бўйича талабнома олингандан сўнг харид бўлимининг масъул ходимлари томонидан керакли таъминотчиларга тайёрланган таъмин қилиш бўйича кўрсатмаси бўлиб, унда харид қилинадиган заҳиранинг номи, миқдори, баҳоси ва бошқа сифат тавсифлари қайд этиладиган ҳужжатдир.

3. Заҳиралар карточка регистри – бу индивидуал заҳиралар бўйича, яъни уларнинг ҳар бир тури бўйича юритиладиган аналитик ҳисоб ҳужжатидир. Ҳар бир заҳира турига очилганда карточка регистрларни

компьютерларда махсус дастурлар ёрдамида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

4. ТМЗларни ҳисобга олишнинг узлуксиз тизими - бу ҳисобот даври давомида ТМЗлар баланс счётида кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида тўлиқ маълумотларни ёзиш орқали маълум санада ТМЗларнинг аниқ турлари ва ассортименти бўйича қолдиқлари ва реализация қилинган заҳираларнинг таннархи аниқлаш усулидир.

5. ТМЗларни ҳисобга олишнинг даврий тизими – заҳираларнинг турлари бўйича деталли ҳисоб юритилишига асосланмасдан товар заҳираларини баҳолаш ҳамда реализация қилинган ТМЗларнинг таннархини аниқлаш мақсадида заҳираларнинг ҳақиқий миқдори ва суммаси инвентаризация қилиш орқали аниқланади.

6. Буюртма қилиш таннархи - бу заҳираларнинг янги нархлар квотасини талаб қилиш, харид учун буюртмаларни тайёрлаш, юкларни қабул қилиб олиш ва уларни буюртма ордерлари билан текишириб чиқиш ва бошқа буюртма билан боғлиқ харажатларидир:

7. Заҳираларни сақлаш қиймати - бу ТМЗларга инвестициялар фонди; суғурта бўйича қўшимча; омборда заҳираларни сақлаш учун иситиш, ҳаволантириш, ёритиш, бошқа электр-энергия ҳамда омбор воситаларининг амортизацияси; материалларни қайта ишлаш бўйича қўшимча; заҳиралар билан боғлиқ солиқлар; заҳираларнинг моддий ва маънавий эскириши, сифатининг бузулиши, ёмонлашиши ва ўғирланиши билан боғлиқ йўқолишлардан ташкил топган харажатлари йиғиндисидир.

8. Буюртманинг оптимал миқдори (ЕОQ) - бу буюртманинг шундай миқдорки, бунда буюртма ҳажми ва унинг таннархи ҳамда заҳираларни сақлаш қиймати йиғиндиси энг минимал бўлади. У қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$EOQ = \sqrt{2AP / UI}$$

Бу ерда: A = Давр учун эҳтиёждан келиб чиқиб талаб қилинадиган заҳираларнинг миқдори.

P = Битта буюртмани бажариш харажатлари.

U = ҳар бир номдаги бирликнинг таннархи

I = Бирликнинг таннархига нисбатан ҳисобланган фоизларда ифодаланган заҳираларни сақлаш харажати

9. Қайта буюртма бериш нуқтаси - бу заҳираларнинг қайси миқдорида, яъни қанча қолганда буюртма беришни бошлашни ҳамда қайси вақт моментида буюртма беришни кўрсатувчи миқдордир.

10. Буюртма цикли - бу буюртмани расмийлаштиришдан бошлаб то ҳақиқатда буюртмаларнинг келиб тушушигача кетган вақт интервалидир.

11. Материаллар чиқиндиси - бу ишлаб чиқариш жараёнида юзага келиб, қайсики улардан асосий материал сифатида фойдаланиб бўлмасида ёроқли материал ҳисобланади. Ундан бизнеснинг нормал операцион

жараёнида фойдаланиб бўлмайди ҳамда у бозор қийматига эга бўлиши керак.

12. Дефект бирликлар – бу ишлаб чиқаришда нуқсонларга эга бўлган ва шу боис сифат стандарт талабларига жавоб бермайдиган маҳсулотларга айтилади.

Ўзини-Ўзи текшириш учун саволлар:

1. Материаллар бўйича харажатларга тавсиф беринг: бевосита ва билвосита материал харажатлари.

2. Заҳиралар оқими ва таннарх шаклланишини изоҳлаб беринг?

3. Заҳираларни харид қилиш процедураси қандай амалга ошади?

4. Заҳираларнинг ҳаракатини ҳужжатлаштириш тартиби?

5. Заҳираларни харид қилиш учун талабномани ҳамда харид қилиш учун буюртма тузиш тартиби?

6. Заҳираларни қабул қилинганлиги тўғрисидаги ҳисоботнинг тузилиши, заҳираларнинг карточка регистрининг юритилиши.

7. Заҳираларни ҳисобга олишнинг услуксиз тизими мазмуни ва қўлланилиши.

8. Заҳираларни ҳисобга олишнинг даврий тизими мазмуни ва қўлланилиши.

9. Заҳираларни баҳолаш усуллари, уларнинг афзалликлари ва камчиликлари

10. Буюртма қилиш таннархи қандай харажатлардан ташкил топган?

11. Заҳираларни сақлаш қиймати қандай харажатлар элементларидан ташкил топади?

12. Буюртманинг оптимал миқдори нима ва уни аниқланиш тартиби.

13. Қайта буюртма бериш нуқтаси ва буюртма циклини тушуинтириб беринг.

14. Чиқинди материаллар, уларнинг маҳсулот таннархига таъсири.

15. Дефект маҳсулотлар, уларнинг маҳсулот таннархига таъсири

Тестлар:

1. Нима учун ёғлаш материаллари билвосита материал ҳисобланади.

А. Таннарх таркибига кирганлиги сабабли

Б. Техник хизматга доир харажат бўлганлиги сабабли

С. Ёрдамчи характерига эга бўлганлиги учун

Д. Таннарх таркибига киритилмаганлиги боис

2. Қайси бири олдин тўлдирилади: харид бўйича буюртма, харид қилиш учун талабнома.

А. Харид бўйича буюртма

- Б. Харид бўйича талабнома
- С. Иккаласи ҳам бир вақтда
- Д. Қатъий тартиб амал қилмайди

3. Заҳира карточка регистри қайси ҳужжат асосида юригилади.

- А. Заҳираларни қабул қилиш тўғрисидаги ҳисобот
- Б. Харид қилиш учун талабнома
- С. Харид бўйича буюртма
- Д. Б ва С

4. Заҳираларни ҳисобга олишнинг узлуксиз тизими

- А. Заҳираларини инвентаризация маълумотларига асосланади
- Б. Заҳираларни баҳолаш усуллари мажмуаси
- С. Заҳиралар таннархнинг шаклланиш тартибини белгилайди
- Д. Кириш ва чиқимида оид маълумотларни тўлиқ киритиб боришга асосланади.

5. Агар таннархга нисбатан устама (наценка) 30% бўлса, ялпи даромад даражасини аниқланг.

- А. 23.1%
- Б. 30%
- С. 42.9%
- Д. Аниқлаш имкони йўқ

6. ТМЗларнинг бошланғич қиймати – 120000 п.б., харид 250000 п.б., реализация қилинган маҳсулот таннархи 270 000 п.б. Ушбу маълумотлар асосида ТМЗларнинг охириги қийматини аниқланг.

- А. 640000 п.б.
- Б. 100000 п.б.
- С. 140000 п.б.
- Д. 150000 п.б.

7. Қуйидаги маълумотлар берилган:

<i>ТМЗларнинг бошланғич қолдиги</i>	<i>– 50 000 п.б.</i>
<i>Харид</i>	<i>– 100 000 п.б.</i>
<i>Маҳсулот реализациясидан олинган даромад</i>	<i>– 110 000 п.б.</i>
<i>Таннархга нисбатан устама</i>	<i>– 25%</i>

Ушбу маълумотлар асосида ТМЗлар ҳисобида ялпи фойда методини қўллаган ҳолда ТМЗларининг охириги қолдигини аниқланг.

- А. 62500
- Б. 40000
- С. 55000
- Д. 60000

Е. 63500

8.	<i>Заҳиранинг йиллик эҳтиёжи</i>	<i>200000 бирлик</i>
	<i>Сотиш нархи</i>	<i>400 \$ / бирлик</i>
	<i>Таннарни</i>	<i>250 \$ /бирлик</i>
	<i>Буюртма харажатлари</i>	<i>400 \$/буюртма</i>
	<i>Сақлаш харажатлари</i>	<i>20 % бирлик таннарига</i>
	<i>нисбатан</i>	

Ушбу маълумотлар асосида буюртманинг оптимал миқдорини аниқланг.

- А. 450 бирлик
- Б. 800 бирлик
- С. 600 бирлик
- Д. 400 бирлик

9. Заҳираларга йиллик эҳтиёж- 40 000 бирлик, битта буюртмани бажариш учун амалга ошириладиган харажатлар –2 п.б., бир бирлик заҳирани сақлаш харажати 1 п.б. Ушбу маълумотлар асосида буюртманинг оптимал миқдорини аниқланг.

- А. 450 бирлик
- Б. 285 бирлик
- С. 400 бирлик
- Д. 300 бирлик
- Е. 250 бирлик

10. Агар заҳирага бўлган йиллик эҳтиёж 40 000 бирлик, буюртманинг оптимал миқдори 400 бирлик бўлса, заҳира буюртмаси миқдори қанча бўлиши керак.

- А. 100 та
- Б. 10 та
- С. 200 та
- Д. 1000 та

11. Заҳираларга йиллик эҳтиёж 40 000 бирлик, битта буюртмани бажариш учун амалга ошириладиган харажатлар 2 п.б., бир бирлик заҳирани сақлаш харажати 2 п.б. Заҳиралар билан боғлиқ жами релевант харажатлар нечига тенг(Агар Q-400 ,бўлса)

- А. 400 п.б.
- Б. 600 п.б.
- С. 800 п.б.
- Д. 1000 п.б.

12. Қўйидагиларнинг қайси бирида чиқинди материаллар ҳисоби ёндашуви келтирилган

- А. Маҳсул маҳсулот таннархи камайишига*
- Б. Умумий маҳсулот харажатларининг камайишига*
- С. Бошқа даромадларга*
- Д. Юқоридагиларнинг барчаси*

13. Дефект маҳсулотлар

- А. Сотилиши мумкин (нормал маҳсулотга нисбатан арзон нархда)*
- Б. Сотилмаслиги мумкин (дефект маҳсулот чиқариб ташланади)*
- С. Қайта ишланиши мумкин*
- Д. Юқоридаги ҳолатдан бири юз беради*

Мисоллар ва кейслар

1. 7739-DI иши якунланди ҳамда ушбу ишнинг таннархига оид бўлган ёзувлар қўйидагича:

Тўғридан-тўғри материаллар	2400 \$
Туғридан-тўғри меҳнат ҳақи	2000
Тўғри келган устама ишлаб чиқариш харажатлари	<u>3000</u>
Жами маҳсулот таннархи	\$7400

80 бирлик маҳсулот ишлаб чиқилди, лекин инспекция хулосасига кўра олти бирлик маҳсулот минимум стандарт талабларига мувофиқ келмайди. Талаб даражасидаги маҳсулот бирлигининг сотиш нархи \$128.00 га тенг.

Талаб этилади:

А. Ишнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот дефекти юзага келишини ҳисобга олган ҳолда маҳсулот бирлиги таннаҳини ҳисобланг.

Б. Ишлаб чиқариш жараёнининг хатоси боис маҳсулот дефекти юзага келганлигини ҳисобга олиб маҳсулот бирлигининг таннарҳини ҳисобланг.

С. Б ҳолат юз берган ҳолда дефект маҳсулотларга бухгалтерия ёзувини амалга оширинг.

2. 7739-DI иши бўйича 1-масаланинг шартида келтирилган маълумотлар бўйича дефект маҳсулотларга қайта ишлов бериш иқтисодий-техник мумкин эмас, фақат уларни бирлиги 42.50 долларга сотилиши мумкин.

Талаб этилади:

А. Ишнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот дефекти юзага келишини ҳисобга олган ҳолда маҳсулот бирлиги таннаҳини ҳисобланг.

Б. Ишлаб чиқариш жараёнининг хатоси боис маҳсулот дефекти юзага келганлигини ҳисобга олиб маҳсулот бирлигининг таннарҳини ҳисобланг.

С. Икки ҳолат юз берган ҳолда дефект маҳсулотларга бухгалтерия ёзувини амалга оширинг.

3. Компания барча захиралар операциялари учун узлуксиз ҳисоб тизимини қўллайди. Компания электрик кабеллар ишлаб чиқаради. Қуйида захираларга оид қуйидаги ёзувлар танлиб олинган:

А. 67000 п.б. га хом-ашё ва материаллар сотиб олинди.

б. 42400 п.б. Материал ишлаб чиқаришга чиқарилди, шундан 37200 п.б. тўғридан-тўғри материал ҳисобланади.

с. А шартдаги харидда 6700 п.б. даги материал дефекти борлиги сабабли таъминотчиларга кредит ҳисобига қайтарилди.

д. А шартдаги харид учун мавжуд қолдиқ тўлаб берилди.

е. 13000 п.б. Га материал пул тўлаш ҳисобига сотиб олинди

ф. 3800 п.б. тўғридан-тўғри материаллардан фойдаланилди, қайсики ўтган ой охирида омборга қайтарилган.

г. Қолдиқ (чиқинди) материаллар 1400 п.бга сотилди. Қолдиқ материаллар маҳсулот таннархининг камайишига олиб борилган эмас.

Талаб этилади:

1. Ҳар бир жараён ва операциялар учун белгиланган шаклда бухгалтерия ёзувларини амалга оширинг.

4. QV1173 рақамли ишда маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ қуйидаги маълумотлар берилган:

Ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги	200
Тўғридан-тўғри материаллар	\$5800
Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи	2300
Устама ишлаб чиқариш харажатлари	2500

Маҳсулот ишлаб чиқарилишига оид маълумотларни таҳлил қилиш учун қўшимча қуйидаги маълумотлар келтирилган:

- а. 200 бирлик маҳсулотдан 50 таси дефект билан ишлаб чиқилган бўлиб, ҳар бири 30\$ сотилди. Дефекти мавжуд бўлган маҳсулотларни сотишдан олинган тушум бошқа даромадлар ҳисобига олиб борилган.
- б. Ушбу ишдан олинган 700 \$ ишлаб чиқариш материали омборхонага қайтарилган, лекин ёзувлар амалга оширилмаган.
- с. Ўзтиборсизлик натижасида хизмат кўрсатувчи бўлимда ишлатилган 800\$ билвосита материаллар тўғридан-тўғри материалларга олиб борилган.
- д. 300\$ дан иборат тўғридан-тўғри материаллар ўтган ҳафтада қўлланилгани боис, ёзувларда қайд этилмасдан қолган.

Талаб этилади:

1. Ушбу ишга алоқадор ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисоблаш учун маълумотлар жадвалини тузиб, уни таҳлил қилинг. Таҳлил натижаларида хато ёзувлар ҳамда ишлаб чиқариш материалларини сотишдан ва қайтаришдан сақлаб қолиш оқибати каби йўл қўйилишлар натижасида шаклланган турли таннархлар фарқларини аниқланг.

5. Компания материалларни узлуксиз тизимида ҳисобга олади. Бухгалтер олдин ишлаб чиқариш корхонасида ишламаганлиги боис, айрим ёзувларни ўтказишда хатоликларга йўл қўйган. Компания фаолиятига оид қуйидаги ёзувлар амалга оширилган.

	Харид Тўланадиган счётлар <i>Очилган счёларга хом-ашё ва материалларнинг харидини ёзиш учун</i>	89.300	89.300
	Тўғридан-тўғри материаллар Харид <i>Хизмат кўрсатувчи бўлим томонидан ёглаш машиналари учун 9.000 \$ қисмлар ишлатилди.</i>	9.000	9.000
	Заҳира назорати Чиқинди материаллар даромади <i>Чиқинди материалларни сотишга доир ёзувларни амалга ошириш учун</i>	2.300	2.300
	Қайтарилган материаллар Ишлаб чиқариш жараёни назорати <i>Омборхонага қайтарилган материалларни ёзиш учун</i>	1.800	1.800
	Олинадиган счётлар Сотилган маҳсулотлар таннархи Сотишдан олинган фойда Таннархи 34.000 \$ бўлган маҳсулотларни 56.000 \$	56.000	34.000 22.000

Талаб этилади:

1. Ҳар бир журнал ёзувларини таҳлил қилиб хатоларини тўғирланган ҳамда зарур тўғирлашларни киритинг.

6. “Video Galore” компанияси учун йиллик турли хил буюртма миқдорида буюртма таннархи ва сақлаш таннархи тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилган.

1. Йиллик эҳтиёж (A)	10.400	10.400	10.400	10.400	10.400	10.400	10.400
2. Битта буюртмадаги миқдори (Q)	50	100	400	500	600	1000	10400
3. Бирликдаги ўртача захира (Q/2)	25	50	200	250	300	500	5.200
4. Харид буюртмалар миқдори (A/Q)							
5. Харид буюртмалар учун йиллик буюртма таннари (A/Q * P) = 4 * P							
6. Заҳираларни йиллик сақлаш харажатлари (Q/2 * C) = 3 * C							
7. Буюртма қилинган ва сақланадиган заҳираларнинг йиллик релевант харажатлари (5+6)							

A = Давр учун эҳтиёждан келиб чиқиб талаб қилинадиган заҳираларнинг миқдори – 10.400 \$

Q = Буюртма миқдори

P = Битта буюртмани бажариш харажатлари – 62.50 \$

C = Бирлик заҳираларни сақлаш харажати – 5.20 \$

Ушбу маълумотлар асосида аниқлаш талаб этилади.

1. Юқоридаги жадвалдаги кўрсаткичларни ҳисоблаб, бўш устунларни тўлдириш.
2. Жадвал усулидан фойдалиниб минимал харажатларда буюртманинг оптимал миқдорини аниқланг.
3. График усулида буюртманинг оптимал миқдорини аниқланг
4. Формула усулида (EOQ) нинг миқдорини аниқланг.
5. Формула усулида жами релевант харажатларни (TRC) ҳамда таъминот сонини ҳисобланг.

7. “Cloth Center” компанияси харид бўлими қуйидаги маълумотларни тўплади:

Пахтадан газламасига йиллик эҳтиёж	20.000 йард (1 йард 91.4 см)
Бир харид ордери учун буюртма таннари	\$ 160
Йил учун сақлаш харажатлари	Харид таннарининг 20%
Сақланиши талаб қилинадиган захира	Йўқ
Пахта газламасининг таннари	Бир йард учун 8 \$

Компания учун харид вақти 2 ҳафта. Компания бир йилда 250 кун ишлайди (ҳар ҳафтада 5 кундан 50 ҳафта).

Талаб этилади:

1. Пахта газламаси учун буюртманинг оптимал миқдорини (EOQ) аниқланг.
2. Ҳар йили талаб қилинадиган буюртманинг сонини ҳисобланг.

8. 5 ой мабойнида материалларнинг қуйидаги хариди ва чиқарилиши амалга оширилган.

1 июл	Харид	2000 бирлик, бирлик баҳоси 10\$
9 июл	Харид	520 бирлик, бирлик баҳоси 10.5\$
18 июл	Чиқарилган	1400 бирлик
5 август	Харид	800 бирлик, бирлик баҳоси 11.5\$
22 август	Харид	600 бирлик, бирлик баҳоси 12.5\$
15 сентябр	Чиқарилган	1240 бирлик
14 октябр	Чиқарилган	480 бирлик
8 ноябр	Харид	1000 бирлик, бирлик баҳоси 11 \$
24 ноябр	Чиқарилган	760 бирлик

Ушбу берилган маълумотлар асосида захиралар таннархи ва ишлаб чиқаришга чиқарилган материалларнинг таннархини қуйидаги усуллар асосида ҳисобланг:

1. FIFO
2. LIFO
3. Ўрта салмоқли қиймат усули

Усуллар натижалари ўртасидаги фарқларни тушунтириб беринг.

5-МАЪРУЗА. МЕҲНАТ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ (2-соат)

Режа:

1. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг турлари ва ҳисобланиши
2. Меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш ва унинг таҳлили
3. Меҳнат бўйича харажатларнинг бошланғич ҳисоби
4. Ходимлар қўнимсизлиги таҳлили

1-савол. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг турлари ва ҳисобланиши

Ишчи кучи маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш жараёнларида қатнашиб ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳамда хизматлар соҳасида шаклланган таннархнинг таркибий қисмига айланади. Иқтисодий мантиқ юзасидан қараладиган бўлса ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олинган даромад ишчи кучи билан боғлиқ харажатларни қоплайди, яъни олинган даромад харажатларни қоплаш учун манба ҳисобланади. Ишчи кучи билан боғлиқ харажатлар меҳнат ҳақи харажатлари деб аталади.

Меҳнат ҳақи харажатларининг асосий мақсади ҳар бир фаолият турига ишчилар томонидан сарфланган вақтларни алоҳида буюртмаларга ёки табелларга қайд қилиш ва тааллуқли соатбай тўлов ставкасини қўллаш ҳисобланади.

Ишчи кучи бўйича харажатлар ҳисобини қуйидаги йўналишлар бўйича юритиш мумкин:

- Алоҳида операциялар (таннарх объектлари) қийматига ва устама ишлаб чиқариш харажатларга олиб бориш мумкин бўлган ишчи кучи бўйича харажатлар;
- Иш ҳақи ҳисобини тузиш ва ушбу ҳисоб-китоблар асосида тўланадиган иш ҳақи, иш ҳақи билан боғлиқ даромад солиғи, пенсия фонди ва суғурта бўйича суммаларни аниқлаш керак

Меҳнат ҳақи харажатлари композициясини 19-1-чизмада (666-бет) акс эттириш мумкин бўлади.

Меҳнат ҳақи ҳисобининг биринчи босқичида унинг ишлаб чиқаришга оид ёки оид эмаслигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ишчиларнинг ишлаб чиқаришга доир меҳнат ҳақи харажатлари маҳсулотга ишлов беришда сарфланган тўғридан-тўғри ёки билвосита иш соатларининг қийматини ташкил этади. Тўғридан-тўғри иш соатлари бевосита маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган соатлар ҳисобланади. Билвосита иш соатлари маҳсулотни ишлаб чиқаришда бевосита сарфланмаган, лекин ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун зарурий иш соатлари ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришга оид бўлган меҳнат ҳақи бўйича харажатлари таннарх объектига олиб борилишига қараб: Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи; билвосита меҳнат ҳақига бўлинади.

Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи – бу маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита сарфланган тўғридан-тўғри иш соатлари ёки ишлаб чиқарган маҳсулот бирлиги, бажарган иши ҳажми учун тўланадиган рағбатлантиришдир. Ушбу турдаги меҳнат ҳақи харажатлари аниқ турдаги маҳсулот таннархига ёки бошқа таннарх объектига тўғридан-тўғри идентификацияланади.

Билвосита меҳнат ҳақи – маҳсулот ишлаб чиқаришда билвосита сарфланган иш соатлари учун тўланадиган ва таннарх объектига маълум тақсимлаш базалари асосида тақсимладиган рағбатлантириш суммасидир. Ушбу харажатлар мутонасиб равишда реализация қилинган маҳсулот ёки захиралар таннархига қўшилади. Бошқа ҳолатларда иш ҳақи бўйича билвосита харажатлар ҳисобот даври харажатларига киритиладиг ва фойда ва зарарлар ҳисобидан қопланилади.

Ишлаб чиқаришга оид бўлмаган меҳнат ҳақи харажатларига корхона маркетинги, маъмурий-бошқарув ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган функцияларни бажариш учун сарфланган меҳнат соатлари учун тўланадиган суммалар киради.

Меҳнат ҳақини ҳисоблаш тартиби. Меҳнат ҳақини ҳисоблашда бир канча тизимлар амал қилади: вақтбай тўлов; ишбай тўлов; комбинациялашган тўлов; моддий рағбатлантириш; меҳнатга ҳақ тўлашнинг мукофатли тизими; мукофатли рағбатлантириш; гуруҳ моддий рағбатлантириш тизими (Манба: Управленческий учет -1 Ташкент. 2003. 60-63 б.)

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг у ёки бу тизимини қўллашдан мақсад иш ҳақини ошириб бориш асосида меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот сифатининг юксалишига эришиш ҳисобланади. Иш берувчи фақат шундай ҳоллардагина, яъни иш ҳақини оширишдан икки томон ҳам манфаат кўргандагина уни оширишга қарор қилади. Иш ҳақини оширган тақдирда ҳам маҳсулот бирлигига тўғри келадиган меҳнат ҳақи харажатлари камайиши, ҳеч бўлмаганда ўзгармай қолиши талаб этилади. Иқтисодиёт қонунларига мувофиқ меҳнат унумдолигининг ошиши меҳнатга ҳақ тўлашга нисбатан устун даражада ўсиши таъминланиши лозим.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай тизимида ходимга иш ҳақи ишлаган меҳнат соатлари асосида белгиланган соатбай ставкалар бўйича иш ҳақи ҳисобланади. Вақтбай тизимида белгиланган соатбай ставкаси меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантирмаслиги мумкин. Шу сабабли, бу системада ҳақ тўланганда маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши, меъёрий сарфланадиган вақтлар билан мувофиқлиги, маҳсулот (бажарилган ишлар)нинг сифатининг қатъий назоратини йўлга қўйиш талаб этилади. Шу билан бир қаторда маҳсулдорлик, сифат, тежамкорликни рағбатлантиришни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизимида сарфланган меҳнат соатларидан қатъий назар стандарт талабларида ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги учун белгиланган сумма миқдорида ҳақ тўланади. Бу тизимда маҳсулот сифатини назорат қилишни кучайтириш талаб этилади. Меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантириш мақсадида дифференциялашган ставкаларни қўллаш ўринлидир. Бунда дастлабки ишлаб чиқарилган маҳсулот бирликлари учун кам ставкада, маълум бирликдан кейинги ишлаб чиқарилган бирликлар учун юқори меҳнат ставкалари қўлланилади.

Комбинациялашган иш ҳақи тизимида ишбай иш ҳақи бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига нисбатан ишбай ставкаси белгиланади. Лекин, бунда минимал ҳафталик иш ҳақи келишилади. Агар ҳафталик иш ҳақи белгиланган минималдан кам бўлган ҳолларда унга вақтбай асосида белгиланган минимал иш ҳақи тўланади. Масалан, ишчига ишлаб чиқарган маҳсулот бирлиги учун 300 п.б. тўлаш мўлжалланган. Иш ҳақининг кафолатланган ставкаси 1 соатига 550 п.б. белгиланган. Ходим ҳафтада 38 соат ишлади. Унинг кафолатланган минимал иш ҳақи 20900 п.б. ташкил этади ($550 \cdot 38$ соат). Ишчи бир ҳафтада 95 бирлик маҳсулот ишлаб чиқарди. Унинг ишбай ставкаси бўйича иш ҳақи 28500 п.б. бўлаяпти ($95 \cdot 300$). Демак, унинг ҳафталик иш ҳақи минималдан катта бўлганлиги учун 28500 п.б.

ҳисобланади. Агар ходим 55 бирлик маҳсулот ишлаб чиқарганда эди, унинг ишбай ставкаси бўйича иш ҳақи 16500 п.б. булади ($55 \cdot 300$). Бундай ҳолларга ходимга кафолатланган минимал иш ҳақи 20900 п.б. берилади.

Моддий рағбатлантириш тизимини қўллашдан мақсад ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлиги харажатларини қисқартириш ҳисобланади. Масалан, ходимга соатига 200 п.б. тўлаш кўзда тутилган. Бир соатда у 10 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаради. Демак, маҳсулот бирлигига ишчи кучи харажатлари 20 п.б.ни ташкил этади ($200/10$). Маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш учун меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизими жорий қилиниб, унга мувофиқ меҳнат ҳақи харажатлари маҳсулот бирлигига нисбатан 15 п.б.ни ташкил этади, яъни ходимга бир бирлик маҳсулот учун 15 п.б. тўланади. Агар бу меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келса ишчи соатига 15 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаради. Натижада унинг соатбай иш ҳақи 225 ($15 \cdot 15$). Ушбу тизимнинг жорий қилинишидан кўриниб турибдики, ишчининг соатбай ставкаси юксалган ҳолда маҳсулот бирлигига нисбатан сарфланадиган харажатлар 20 п.б.дан 15 п.б. га пасаймоқда. Иш берувчи ишбай ставкасини 15 п.б. дан оширган тақдирда ҳам унга бу иш самарали бўлади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўсиши натижасида маҳсулот бирлигига тўғри келадиган доимий харажатларни камайтириш эъвазига маҳсулот бирлиги таннархини умумий ҳисобда қисқартириш имкониятига эга.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг мукофат тизими ҳам ишбай тўловга асосланади ва бу тизимда вақтбай ҳамда ишбай тизимидаги айрим камчиликлар мавжуд эмас. Мукофатли рағбатлантиришнинг асосий ғояси норматив ишбай расценкаси бўйича тўловларни амалга ошириш ва тежаб қолинган вақтга қўшимча ҳақ тўлашга асосланади. Ушбу тўловнинг иккита усули қўлланилади:

1) Ишчи 50% тежаб қолган вақт учун олади, яъни

$$\text{Мукофат} = (\text{Норматив вақт} - \text{Ҳақиқий вақт}) \times \text{соат ставкаси} / 2$$

2) Мукофат миқдори сарфланган вақтни йўл қўйиладиган вақтга нисбати кўринишида аниқланади:

$$\text{Мукофат} = \frac{\text{Ҳақиқий вақт}}{\text{Норматив вақт}} \times \text{тежалган вақт} \times \text{соат ставкаси}$$

Ушбу методлар тажриба ва квалификацияга эга бўлган ходимларга нисбатан қўлланилиши самарали ҳисобланади.

Мукофот рағбатлантириш тизимида тўғридан-тўғри ва ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига эришилган натижалар ва ютуқларга қараб рағбатлантиришлар белгиланади. Ушбу харажатлар ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу харажатлар устама ишлаб

чиқариш харажатларига олиб борилиб, уларни тақсимлаш орқали маҳсулот таннархига ўтказилади. Қолган барча билвосита персоналга ҳисобланган иш ҳақи таннархга олиб борилмасдан корхонанинг фойда ва зарарларидан (даромадидан) қопланилади.

Юқоридаги барча тизимлар *гуруҳ бўлиб моддий рағбатлантириш тизими*га асосланиши мумкин. Гуруҳ бўлиб моддий рағбатлантириш тизими фақат индивидуал битта ходимнинг меҳнат унудорлигини оширишдан кўра гуруҳнинг меҳнат унудорлигини оширишга эришиш кўпроқ самара келтиришига таянади. Чунки, меҳнат натижалари гуруҳ бўлиб ишлашда юзага келади.

Ходимларга асосий иш ҳақидан ташқари бошқа тўловлар, жумладан меҳнат таътили учун тўловлар, иш вақтидан ташқари иш, туриб қолишлар учун тўловларни келтириш мумкин. Уларни ҳисоблаш ва харажатларга олиб бориш тартиби маълум хусусиятларга эга.

Меҳнат таътили бўйича тўловлар агар тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган бўлса у тўғридан-тўғри ишчи кучи харажатларига киритилади.

У соат ставкасини ошириш орқали маҳсулот, иш ва буюртма таннархига олиб борилади.

Масалан, ходимга одатда 40 соатлик иш ҳафтасида соатига 6 п.б. меҳнат ҳақи тўланади. Агар ходимга 4-ҳафталик йиллик таътил берилиши лозим бўлса, ушбу меҳнат таътили суммаси 960 п.б. миқдорида ҳисобланади ($40 \text{ соат} * 6 \text{ п.б.} * 4 \text{ ҳафта}$). Тасаввур қиламиз, ходим қолган 48 ҳафтада белгиланган соатларни ишлаб берди. У ҳолда унинг умумий соати 1920 соатни ташкил этади ($48 \text{ ҳафта} * 40 \text{ соат}$). Агар меҳнат таътили суммаси 960 п.б.ни умумий ишланган соатлари 1920 соатга бўлсак, тахминан 0,5 п.б. чиқади. Бу ставка эса меҳнат таътили ставкасини англашиб у асосий соатбай ставкасига қўшилади. Шу йўл билан меҳнат таътили харажатлари тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи харажатлари ичида маҳсулот, иш ёки буюртма таннархига олиб борилади.

Иш вақтидан ташқари иш (сверхурочные) - бу ходимнинг ушбу даврда белгиланган иш вақтдан ташқари вақтида ишлаган соатлари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунчилигига мувофиқ иш вақтидан ташқари иш бир кунда 2 соат, йилига 120 соатдан ортиқ бўлмаслиги керак. Иш соати 12 соат бўлганда, ўта оғир шароитда ишлаган ҳолларда ортиқча меҳнатга йўл қўйилмайди.

Иш вақтидан ташқари иш икки ҳолатини эътиборга олиш талаб этилади. *Биринчи ҳолатда* иш вақтидан ташқари иш зарурий ҳолат деб баҳоланади. Масалан, ишлаб чиқаришнинг заруриятидан келиб чиқиб қурилиш ишларини, маълум буюртмаларни муддатида топшириш, маҳсулотни ишлаб чиқаришни якунлаб қўйиш мақсадида ишдан кейин қолиб ишлаш соатларини келтириш мумкин. *Иккинчи ҳолатда* одатдаги иш даврида қилиниши мумкин бўлган ишларни ишдан кейин қолиб ишлаш

соатлари қайд этилади. Бундай ҳолатларнинг олдини олиш мумкин эди, қайсики нормал иш соатларида белгиланган суръатда ишлаганда ёки бўш ўтирилмаганда ушбу қолиб ишлашларнинг олдини олиш мумкин бўлар эди.

Иш вақтидан ташқари зарурий иш учун тўловлар (биринчи ҳолат бўйича) агарда қочиб бўлмайдиган ва зарурий ҳолатдан келиб чиқса у ҳолда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига қўшилади. Кўпчилик ХИИКлар тажрибасига мувофиқ иш вақтидан ташқари тўловлар одатдаги вақтга нисбатан 2 баробар тўланади. Агарда қолиб ишлашга зарурият аниқ буюртмадан эмас, балки умуман кучланган графикдан келиб чиққан бўлса у ҳолда ушбу буюртмаларни иш вақтидан кейинги соатларда бажарилган буюртма деб қараб бўлмайди. Бундай ҳолларда иш вақтидан кейинги бажарилган соатлар учун тўловлар устама ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилади. Агарда иш вақтидан ташқари соатлар учун тўловлар кучланган графикдан эмас, балки буюртмачининг илтимосига кўра амалга оширилган бўлса у ҳолда харажатлар тўғридан-тўғри буюртма таннархига олиб борилиши лозим.

Олдини олиш мумкин бўлган иш вақтидан ташқари иш соатлари учун тўловлар маҳсулот таннархига олиб борилмасдан фойда ва зарарлар (даромад) ҳисобидан қопланилади.

Туриб қолишлар вақти - бу банд бўлмаган иш вақти ёки туриб қолишлар вақти бўлиб унумли бўлмаган, лекин тўланадиган иш вақтидир. Туриб қолишлар бир қанча сабабларга кўра юзага келади.

Биринчи турдаги туриб қолишларга олдини олиш мумкин бўлган ҳолатларни киритиш мумкин. Масалан, хом-ашёнинг етишмаслиги, бошқарув қарорларининг қабул қилиниши (маҳсулотнинг технологик жиҳатлари ўзгарганда, режалар ўзгарганда) натижасидаги туриб қолишлар ва бошқа ҳолатларни қайд қилиш мумкин. Ушбу турдаги туриб қолишларни бошқарув ҳисоби мақсадида тузатса бўладиган ва ундан яхши режалар тузилган тақдирда қочиб қолиш мумкин бўлган йўқотишдир. Бундай харажатлар маҳсулот таннархига қўшилмайди ва фойда ва зарарлар счётидан қопланилади.

Иккинчи турдаги туриб қолишлар нормал ҳолатлардан ҳамда олдини олиш қийин бўлган, яъни корхонанинг ўзидан боғлиқ бўлмаган ёки ташқи омиллар ҳисобидан юзага келади. Масалан, чой учун танаффус, кутилмаганда маҳсулотга бўлган эҳтиёжнинг тушиб кетиши, хом-ашё таъминотига катта таъсир кўрсатувчи таъминотчилар айби билан хом-ашё етказиб берилмаслиги ва бошқа ҳолатларни келтириш мумкин. Бундай туриб қолишлар қочиб бўлмайдиган ва корхонанинг назорат қила олмайдиган харажатларига киради. Бундай харажатлар маҳсулот таннархнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ушбу турдаги туриб қолишлар фақат алоҳида операцияларнигина эмас балки бутун жараённинг туриб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Шу боис, ушбу туриб қолишлар натижасида юзага келган харажатлар бутун операциялар бўйича тарқатилиши керак.

2. Кўпчилик компанияларда иш ҳақи бўйича харажатлар харажатларнинг салмоқли моддасини ташкил этади ва шу боис, даврий равишда ўлчанган меҳнат унумдорлигини режалаштирилган миқдор билан таққослаб туриш муҳимдир. Бунда “норматив соатлардан” фойдаланилади.

Норматив соат – бу бир соат давомида тажрибали ходим томонидан меъёрларга мувофиқ ишлаб чиқарилиши шарт бўлган маҳсулот бирлиги миқдори ҳисобланади.

Мисол:

Маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун норматив вақт – 30 минут

Даврда ҳақиқатда ишлаб чиқарилган миқдор – 840 бирлик

Ҳақиқатда сарфланган вақт миқдори - 410 соат

Бюджет бўйича берилган иш соатлари миқдори – 400 соат

Меҳнат унумдорлиги коэффициенти қуйидагича аниқланади:

Норматив соатларда фойдаланган ҳақиқий миқдор

Ҳақиқатда сарфланган соатлар

Яъни,

Маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган норматив вақт

Ҳақиқатда сарфланган соатлар

Бизнинг мисолимизда $((840 \times 30 \text{ мин}) / 60) / 410 * 100\% = 102.44\%$

Демак, меҳнат унумдорлиги режалаштирилган миқдорга нисбатан 2,44 % га ошган. Бу эса ижобий ҳолат ҳисобланади.

3-савол. Меҳнат харажатлари бошланғич ҳисоби.

Корхонада ишлаб чиқариш ишчилари томонидан турли хил ишларга сарфланган вақтлар тўғрисидаги ахборотларнинг манбаи бўлиб қуйидаги ҳужжатлар ҳисобланади: Буюртмалар карточкаси; ишчи табеллари; туриб қолишлар карточкаси. Ишлаб чиқариш ишчилари ишни бошлаганларида ва ишни тугатиш вақtlари буюртмалар карточкаси ёки табелларга ёзиб бoрилади. Натижада ходимнинг бир кунда, ҳафтада ва ойда неча соат ишлаганлиги тўғрисидаги маълумотларни олишимиз мумкин. Агар унинг соат ставкаси аниқ бўлса оладиган маошини ҳисоблаш мумкин бўлади.

Меҳнат ҳақи харажатларининг тўғридан-тўғри ҳамда билвосита эканлигини аниқлаш учун бухгалтерлар ишчиларнинг ўз иш соатларини қандай сарфланганлигини аниқлаш методларига зарурият сезади. Ишчиларнинг меҳнат соатлари тўғрисида деталли ахборотлар олишнинг бир қанча усуллари амал қилади. Кўпчилик компаниялар компьютер ички тизимини ишлаб чиқариш цехларида жойлаштириш тармоғидан фойдаланади. Айрим компаниялар таннарх объектлари бўйича иш соатлари тўғрисидаги ахборотларни понтаж тизимида қўлда тўплайди. Бажарилган иш

соатлари тўғрисидаги деталли ахборотлар таннарх бухгалтерия ҳисоби тизимига киритилади ва шу аснода харажатлар таннарх объектларига тақсимланади.

Меҳнат ҳақи харажатлари меҳнат ҳақи ставкаси ва ишланган меҳнат соатлари натижаси сифатида шаклланади. Ҳар бир ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнат соатлари кунлик меҳнат вақти табели ёки ишнинг меҳнат вақти табелларида йиғилади. **Кунлик меҳнат табелида** ҳар бир ишчининг ҳар бир маҳсулот ёки фаолиятда ишланган меҳнат соатлари қайд қилиб борилади.

Кунлик меҳнат табелини қуйидаги шаклда келтириш мумкин (2.6-жадвал):

2.6-жадвал

КУНЛИК МЕҲНАТ ВАҚТИ ТАБЕЛИ

Исми, шарифи: <i>Шариф Турғунов</i>					Санаси 21,12, 2005		
Бўлим: <i>Ишлаб чиқариш №1</i>					Карточка № <i>A 59551-F</i>		
Санаси	<i>16,12</i>	<i>17,12</i>	<i>18,12</i>	<i>19,12</i>	20.12	21.12	Жами
Иш							
RC577-56NY	1.5		2		2.0		5.5
RC577-56RJ	3.0	3.0			3.0		9.0
RC579-56NY	2.0	5.0	4.5	8.0	1.5		21
Setup	1.5		1.5		1.5		4.5
Жами	8,0	8.0	8.0	8.0	8.0		40.0
Табелни тўлдирган масъул шахс имзоси: <i>Тошев</i>							
Кунлик меҳнат ставкаси <i>\$7 /соат</i>			Микдор (ишбай) ставкаси		Ишлаб чиқарилган бирлик <i>86</i>		

Агарда ишчи ходим кун давомида фақат битта иш (буюртма)да ишласа у ҳолда **ишнинг меҳнат вақти табели** тўлдирилади. Ушбу табел қуйидаги шаклда тўлдирилиши мумкин (2.7-жадвал):

2.7-жадвал

ИШНИНГ МЕҲНАТ ВАҚТИ ТАБЕЛИ

Исми, шарифи: <i>Соҳиб Қодиров</i>	Санаси: 18,12,2005
Бўлим: <i>Машина</i>	Карточка №. <i>MC47439-M</i>
Қисм номери. <i>QCM 497-36 MJ</i>	

Тугатиш вақти: 11.45	Операция:		
Бошлаш вақти: 8.00	Ишнинг номери: 991-86172		Счет рақами:
(масъул шахс имзоси)			
Соати: 3.75	Микдор (ишбай): 120	Кунлик меҳнат ставкаси: \$ 9.00/соат	Микдор (ишбай) тсавкаси:
Соати:	Микдор (ишбай):	Кунлик меҳнат:	(Ишбай) меҳнат:

Айрим компанияларда бошқа шакллардаги табеллар юритилиши мумкин, муҳими ишчи ва ходимларнинг қайси таннарх объектида қанча меҳнат соати ишлаганлиги, иш ҳақини ҳисоблаш учун асос бўладиган ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги ёки иш ҳажми, меҳнат соати ставкалари, ишбай ставкалари, иш вақтидан кейин қолиб ишлаган соатлари ҳар бир ишчи ходим кесимида аниқлаш имкониятини бериши лозим бўлади.

Агар ишлаб чиқариш ишчилари қисқа вақтлар давомида машина ва асбоб-ускуналарнинг бузилиши ёки кейинги буюртмани бошлашдан олдин туриб қолсалар туриб қолишлар карточкасига ёзиб борилади. Бунда туриб қолиш вақти ва сабаби кўрсатилади. Ҳар бир цехда ҳафталик туриб қолишлар ва уларнинг таснифи тўғрисида ҳисобот тайёрланади. Бу ҳисоботлар асосида тўғридан-тўғри меҳнат бўйича харажатларда улар қанча фоизни ташкил қилиши аниқланади.

Ҳақ тўлашнинг мукофат тизими қўлланиладиган корхоналарда ходимнинг умумий иш ҳақига ишга қатнашган вақти асосида ҳисобланган иш ҳақи (вақтбай тўлов) плус қўшилган рағбатлантиришлар киради. Вақтбай тўловлар табел карточкаси маълумотлари асосида ҳисобланса, қўшимча рағбатлантиришлар буюртмалар карточкасидан олинади.

Бундай ҳолларда буюртмалар карточкасида операция учун режалаштирилган вақт қайд қилинади, иш тугаганда эса буюртмани бажариш учун ҳақиқатда сарфланган вақт тўғрисида қайдлар қилинади. Бундан кейин карточканинг лицевой томонига мукофатнинг микдори кўрсатилиши мумкин. Кейинги босқичда буюртмалар карточкасидаги ахборотларни ишчининг ҳисоб карточкасига ўтказиш ҳисобланади, қайсики унинг маълумотлари ҳафталик мукофат пулини аниқлаш ва уни тўлов ведомостига ёзишга асос бўлади.

4-савол. Ходимларнинг қўнимсизлиги.

Меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган меҳнат ҳақи харажатларини камайтириш имкониятларини ахтариб

топишнинг муҳим воситаларидан бири ходимлар қўнимсизлигини таҳлил қилиш бўлиб ҳисобланади.

Ходимларнинг қўнимсизлиги – бу ишдан бўшатишган ходимлар сонини ушбу даврда ёлланган ходимларнинг ўртача сонига бўлиш орқали топилади. Буни қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

Ишдан чиқарилаётган ходимларнинг миқдори $X 100 \%$
Барча ходимларнинг ўртача сони

Ходимлар билан ишлаш бўлимининг бош мақсади ишчи кучи қўнимсизлигини камайтириш бўлиб ҳисобланади. Ходимларни алмаштириш корхона томонидан қўшимча қўйидаги харажатларни амалга оширишига олиб келади:

- Бўш иш жойлари тўғрисида эълон бериш ва танлаб олиш
- Ходимларни жўнатишни ташкил қилиш ва алмаштириш
- Ўқитиш
- Янги ходим ўргангунга қадар меҳнат унумдорлигининг пасайиши

Ходимлар қўнимсизлигини назорат қилиш, персонал ҳаракатини доимий равишда таҳлил қилиб бориш мақсадида кадрлар бўлимида ходимлар тўғрисида қуйидаги маълумотлар тўпланиши, сақланиши ҳамда таҳлил қилиб борилиши лозим.

Шахсий маълумотлари

Ходим ишлаган бўлим, цех ва лавозими

Меҳнат стажи, маълумоти, малака оширганлиги, маоши

Ишдан чиқиш сабаби ва бошқа маълумотлар

Ходимларнинг ишдан чиқариш ҳолатларини икки гуруҳга ажратишимиз мумкин бўлади:

Олдини олиш мумкин бўлган ҳолатлар: 1) кам иш ҳақи; 2) ёмон иш шароитлари; 3) ўқитишнинг имкониятлари етарли эмаслиги; 3) кўтарилишга имкониятнинг йўқлиги.

Олдини олиш мумкин бўлмаган ҳолатлар: 1) Пенсияга чиқарилиши; 2) касал бўлиши/ўлими; 3) оилавий ҳолати; 4) яшаш жойининг ўзгариши

Келажакни кўриб ишлайдиган раҳбар ходимлар қўнимсизлиги сабабларини ўрганиб чиқади. Олдини олиш мумкин бўлган ҳолларда ходимларнинг ишдан кетиш ҳолатларини бартараф этиш бўйича чоралар кўради.

Таянч атамалар:

1. Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи – бу маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита сарфланган тўғридан-тўғри иш соатлари ёки ишлаб чиқарган маҳсулот бирлиги, бажарган иши ҳажми учун тўланадиган рағбатлантиришдир.

2. Билвосита меҳнат ҳақи – бу маҳсулот ишлаб чиқаришда билвосита сарфланган иш соатлари учун тўланадиган ва таннарх объектига маълум тақсимлаш базалари асосида тақсимладиган рағбатлантириш суммасидир.

3. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай тизимида ходимга иш ҳақи ишлаган меҳнат соатлари асосида белгиланган соатбай ставкалар бўйича ҳисобланади.

4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизимида сарфланган меҳнат соатларидан қатъий назар стандарт талабларида ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги учун белгиланган сумма миқдорида ҳақ тўланади.

5. Иш вақтидан ташқари иш - бу ходимнинг ушбу даврда белгиланган иш вақтдан ташқари вақтида ишлаган соатлари ҳисобланади.

6. Туриб қолишлар вақти - бу банд бўлмаган иш вақти ёки туриб қолишлар вақти бўлиб унумли бўлмаган, лекин тўланадиган иш вақтидир.

7. Норматив соат – бу бир соат давомида тажрибали ходим томонидан меъёрларга мувофиқ ишлаб чиқарилиши шарт бўлган маҳсулот бирлиги миқдори ҳисобланади.

8. Ходимларнинг қўнимсизлиги – бу ишдан бўшатишган ходимларнинг ушбу даврда ёлланган ходимларнинг ўртача сонига бўлиш орқали топилади.

Ўзини-ўзи текшириш учун саволлар:

1. Ишлаб чиқаришга оид бўлган ва ишлаб чиқаришга оид бўлмаган меҳнат ҳақи харажатларига тавсиф беринг?
2. Тўғридан-тўғри ва билвосита меҳнат ҳақи харажатларига тавсиф беринг?
3. Меҳнат ҳақини ҳисоблашнинг қандай тизимлари мавжуд?
4. Комбинациялашган иш ҳақи тизимида ишбай ва вақтбай тизимларининг уйғунланишини тушунтириб беринг?
5. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг мукофатлаш тизими амалиётда қўлланилишини мисолларда тушунтириб беринг?
6. Меҳнат таътили, иш вақтидан ташқари иш соатларини ҳисобга олишнинг хусусиятлари.
7. Иш вақтида туриб қолишлар ва уларни ҳисобга олишнинг хусусиятлари.
8. Норматив соатларда ифодаланган ҳақиқий вақт миқдорининг ҳақиқий сарфланган соатларга нисбати.
9. Меҳнат ҳақи харажатларини тебел тизимида ҳисобга олиш тартиби.
10. Ходимларнинг қўнимсизлиги кўрсаткичини ҳисоблаш тартиби, унинг асосий сабаблари.

ТЕСТЛАР:

1. Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи – бу

- А. Устама ишлаб чиқариш харажатлари
- Б. Фойда ва зарарлар ҳисобидан қопланилади
- С. Тўғридан-тўғри иш соатлари учун тўланадиган миқдор
- Д. Бошқа харажатлар

2. Билвосита меҳнат ҳақи

- А. Тўғридан-тўғри иш соатлари учун тўланадиган миқдор
- Б. Даромаддан қопланилади
- С. Устама ишлаб чиқариш харажатлари
- Д. Билвосита меҳнат соатлари учун тўланадиган миқдор

3. Комбинациялашган иш ҳақи тизимида ишбай ставкаси бўйича иш ҳақи 30000 п.б., кафолатланган вақтбай ставкаси бўйича иш ҳақи 32000 п.б. ни таъкил этмоқда. Ходимга ҳисобланишга бериладиган иш ҳақи суммаси

- А. 30000 п.б.
- Б. 32000 п.б.
- С. 62000 п.б.
- Д. 2000 п.б.

4. Ходимга соатига 400 п.б. тўлаш кўзда тутилган. Ходим бир соатда 25 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаради. Корхона ишбай тизimini жорий қилиб маҳсулот бирлиги учун 14 п.б. тўламоқчи. Ишчи соатига қанча маҳсулот ишлаб чиқаргандан сўнг соатбай тизимига нисбатан кўпроқ маош олиш имкониятига эга бўлади.

- А. 25 бирлик
- Б. 16 бирлик
- С. 28 бирлик
- Д. 14 бирлик

5. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун норматив вақт 120 соат қилиб белгиланган. Ҳақиқиятда сарфланган вақт 105 соат. Белгиланган соат ставкаси 40 п.б. Тежаб қолинган вақт учун 50% мукофат тизими жорий қилинган. Мукофат суммаси

- А. 300 п.б.
- Б. 600 п.б.
- С. 2100 п.б.
- Д. 2400 п.б.

6. Ходимга одатда 40 соатлик иш ҳафтасида соатига 10 п.б. меҳнат ҳақи тўланади. Ходимга 5-ҳафталик йиллик таътил берилиши лозим. Ходим қолган 47 ҳафтада белгиланган соатларни ишлаб берди. Аниқлаш

талаб этилади: 1. Таътил суммаси, 2. Умумий иш соатлари, 3. Бир иш соатига тўғри келадиган таътил ставкаси

- А. 1. 2000 п.б., 2. 1880 соат, 3. 1,064 п.б./соат
- Б. 1. 2000 п.б., 2. 1920 соат 3. 1,04 п.б./соат
- С. 1. 400 п.б., 2. 1880 соат 3. 0,213 п.б./соат
- Д. 1. 400 п.б., 2. 1920 соат 3. 0,5 п.б./соат

7. Иш вақтидан ташқари зарурий иш учун тўловлар агарда қочиб бўлмайдиган ва зарурий ҳолатдан келиб чиқса

- А. Фойда ва зарарлар ҳисобидан қопланилади
- Б. Резерв ҳисобидан қопланилади
- С. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига қўшилади
- Д. Давр харажатларига олиб борилади

8. Олдини олиш мумкин бўлган ҳолатлар натижасидаги туриб қолишлар ва бошқа ҳолатлардаги иш ҳақи харажатлари (яхши режалар тузилган тақдирда қочиб қолиш мумкин бўлган йўқотишлар)

- А. Фойда ва зарарлар счётидан қопланилади.
- Б. Маҳсулот таннархига қўшилади.
- С. Устама ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилади
- Д. Давр харажатларига олиб борилади.

9. Маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун норматив вақт 45 минут, даврда ҳақиқатда ишлаб чиқарилган миқдор 600 бирлик, ҳақиқатда сарфланган вақт миқдори 430 соат. Меҳнат унумдорлигининг кўрсаткичи

- А. 0,956
- Б. 0,75
- С. 1,34
- Д. 1,046

10. Таннарх объектига тўғри идентификациялаш учун ҳар бир ишчининг ҳар бир маҳсулот ёки фаолиятда ишланган меҳнат соатлари қайд қилиб борилади.

- А. Бажарилган ишлар актида
- Б. Процентовкада
- С. Кунлик меҳнат вақти табелида
- Д. Махсус журналларда

11. Ишдан бўшатишган ходимлар 20 киши, ушбу даврда ёлланган ходимларнинг ўртача сони 180 киши. Ходимларнинг қўнимсизлиги

- А. 11,1 %

- Б. 9%
- С. 20%
- Д. 5%

Масалалар:

1*. Келтирилган маълумотлар асосида ҳар бир ишчига қуйидаги шартлардан келиб чиқиб меҳнат ҳақини ҳисобланг:

1. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай тизими асосида иш ҳақини ҳисоблашни амалга оширинг.

2. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизими бўйича меҳнат ҳақини ходимнинг вақтбай иш ҳақидаги 75 % кафолатланган иш ҳақини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланг (комбинациялашган иш ҳақи).

3. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай-мукофат тизими бўйича меҳнат ҳақини ҳисобланг. Бунда ходимга вақтбай иш ҳақида кўшимча равишда тежаб қолган вақт учун соатбайдан 50% миқдордаги ставкаси бўйича мукофат ҳисобланади.

	А	В	С	Д
Ҳақиқатда ишланган соатлар	38	36	40	34
Соатбай ставкаси, п.б.	3	2	2,5	3,6
Ишлаб чиқарилган бирлик:				
Деталь Н	42	120	-	120
Деталь К	72	76	-	270
Деталь М	92	-	50	-

Вақт меъёри (маҳсулот бирлиги):

Н - 6 мин, К – 9 мин, М – 15 мин.

Ишбай тизимида меҳнатга ҳақ ҳар бир минут 0,05 п.б. /мин ҳисобидан тўланади.

*Бошқарув ҳисоби -1, Ташкент-2004 й., 28-бет

2. Компания ҳозирги кунда меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай тизимини қўлламоқда ва рағбатлантиришнинг муқобил вариантларини қўллашни жорий қилиш масаласини кўриб чиқмоқда.

Келтирилган маълумотлар асосида ҳар бир ишчига қуйидаги шартлардан келиб чиқиб меҳнат ҳақини ҳисобланг:

1. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай тизими асосида иш ҳақини ҳисоблашни амалга оширинг.

2. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизими бўйича меҳнат ҳақини ходимнинг вақтбай иш ҳақидаги 80 % кафолатланган иш ҳақини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланг (комбинациялашган иш ҳақи).

3. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай-мукофат тизими бўйича меҳнат ҳақини ҳисобланг. Бунда ходимга вақтбай иш ҳақиға қўшимча равишда тежаб қолган вақт учун соатбайдан 75 % миқдордаги ставкаси бўйича мукофат ҳисобланади.

	Y	Z
Ҳақиқатда ишланган соатлар	44	40
Соатбай ставкаси, п.б.	3.5	4,5
Ишлаб чиқилган бирлик	480	390

Бир бирлик маҳсулот вақт меъёри – 7 мин.

Ишбай тизимида меҳнатга ҳақ ҳар бир минут 0,05 п.б. /мин ҳисобидан тўланади.

3. Компания ҳафтасига 6000 техник компонентларни ишлаб чиқаради. Компанияда 6 та асосий ишлаб чиқариш ишчилари ишлайди. Иш ҳафтасининг давомийлиги 40 соат, асосий иш ҳақи 80 п.б./соат. Ҳар бир ходим ишни мустақил бажаради.

Компаниянинг иш ҳақи вақтбай тизими бўйича амалга оширилади. Компанияга янги меҳнатга ҳақ тўлашнинг тизими жорий қилинмоқда. Унга мувофиқ ҳар бир ходим қуйидаги асосларда иш ҳақи олади:

Ҳафтадаги биринчи 800 компоненти – бирлигига 3.2 п.б.

Кейинги 200 компонент – бирлигига 3.4 п.б.

Ҳар бир кейинги компонент – 3.6 п.б.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги тизимида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳафтасига 6600 компонентга чиқиши режалаштирилмоқда.

Аниқлаш талаб этилади:

1. Ходимга вақтбай асосида иш ҳақи ҳисобланг. Маҳсулот бирлигининг меҳнат ҳақи харажатлари элементлари бўйича таннархини ҳисобланг.
2. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги тизими асосида ходимга меҳнат ҳақи ҳисобланг. Бунда ҳамма ходим бир хил даражада ишлайди деб қабул қилиш мумкин. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги тизими жорий қилингандан сўнг маҳсулот бирлигининг меҳнат ҳақи харажатлари бўйича таннархини ҳисобланг.

4. Корхонада ўртача 42 ишчи ишлайди. Жорий даврда 7 киши ишдан бўшади ва янги ходимлар билан алмаштирилди. Компанияда барча ишлаб чиқариш ишчиларига асосий соатбай иш ҳақи 92 п.б. Бу норматив ставка ҳисобланади. Бунга қўшимча равишда корхонада мукофатли тўлов тизими ҳам амал

килади. Унга мувофиқ самарадорлик кўрсаткичи 100%дан ошган ҳар бир процентининг ярми миқдорида мукофат ҳисобланиб асосий соатбай ставкасига қўшилади. Масалан, агар самадорлик кўрсаткичи 110% бўлса, демак асосий соатбай ставкасига белгиланган ставканинг 5 % (10/2) миқдорида қўшилади, яъни бу 4,6 п.бни ташкил этади (92 п.б. * 5%). У ҳолда соатбай иш ҳақи ставкаси 96,6 п.б. бўлади (92 + 4,6).

Ушбу даврда корхона 114286 бир хил бирликдаги маҳсулотни 4900 соат сарфлаб ишлаб чиқди. Норматив соатда 22 бирлик маҳсулот ишлаб чиқиши талаб этилади.

Талаб этилади:

1. Ишчи кучининг кўнимсизлик коэффицентини ҳисобланг
2. Иш ҳақининг мукофатни ҳисобга олган ҳолда соатбай ставкасини аниқланг
3. Тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари бўйича нормативдан фарқини аниқланг.

6-МАЪРУЗА. ИШЛАБ ЧИҚАРИШГА ДОИР УСТАМА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИНГ АНЪАНАВИЙ УСУЛИ

1. Устама (накладной) харажатларнинг мазмуни ва таркиби
2. Харажатларни иккибосқичли тақсимлаш жараёни
3. Хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини тақсимлаш усуллари

Мустақил тайёрланиш учун савол:

4. Ортиқча ва тақсимланмай қолган харажатлар ҳисоби

1-савол. Устама (накладной) харажатларнинг мазмуни ва таркиби.

Таннарх объектларига тақсимланадиган харажатлар тўғридан тўғри ва билвосита харажатларга бўлиниши маълум. Юқоридаги мавзуларда тўғридан-тўғри харажатларнинг элементи сифатида асосий материал ва асосий иш ҳақи харажатлари ҳисоби билан танишдик. Таннарх элементида билвосита, яъни таннарх объектига тўғридан-тўғри олиб бориш имконияти бўлмаган харажатлар салмоқли ўринни эгаллайди. Унинг ҳисоби масаласи маълум хусусиятларга эга.

Таннарх объекти ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бўлган ҳолларда билвосита харажатлар атамасининг ўрнига ***устама (накладной) ишлаб чиқариш харажатлар*** (УИЧХ) атамаси фойдаланади. Тўғридан-тўғри харажатларни таннарх объектига аниқ йўналтирилганлиги боис, уларни у ёки бу таннарх объектига тўғри ва ягона усулда олиб бориш мумкин. Устама (накладной) харажатлар бўйича бундай ёндашишнинг имкони йўқ. Устама харажатларнинг ҳар бир харажат объектига тўғридан-тўғри олиб бориш

имкони бўлмаслигининг асосий сабаби ушбу харажатлар бир қанча таннарх объекти билан алоқадорлиги ҳисобланади. УИЧХларига мисол қилиб билвосита материаллар; билвосита меҳнат ҳақи; ишлаб чиқариш воситалари ва бино амортизациyasi; электр-энергия; ёритиш, иситиш ва совутиш; мол-мулк солиғи; мол-мулк суғуртаси; ишчиларнинг овқатланиши ва уларга медицина хизматини кўрсатиш; бошқа умумишлаб чиқариш ва умумцеҳ харажатларини киритиш мумкин.

Тўғридан-тўғри ҳамда билвосита харажатларни таннархи объектлари ҳисобланган фаолият майдони ҳамда маҳсулотга оидлиги қуйидаги мисолда аниқроқ кўриш мумкин (2.8-жадвал):

2.8-жадвал

Таннарх объектига олиб бориладиган тўғридан-тўғри ва билвосита харажатларга мисоллар

Таннарх объекти	Тўғридан-тўғри харажатларга мисоллар	Билвосита харажатларга мисоллар
Фаолият майдони: адвокатлик фирмаларида хужжатлар фотонусха	Фотонусха машинасида қўлланиладиган картиж бўёғи ва қоғозлар	Машанани ишлатишда қўлланилган электро- энергия. Электро-энергия харажатлари фирмага оид бўлиб ҳар бир машина бўйича ўрнатилмаган.
Маҳсулот: Уй хўжалиги жиҳозлари микроволновий печ компаниясининг	Микроволновий печни ташқил этадиган материаллар	Фабрика биноси ижараси. 200 та турли хил маҳсулот ишлаб чиқарилган бино учун компания томонидан тўланган ижара тўлови.

Билвосита харажатлар таннарх объектларига тақсимлаш орқали бирлаштирилади.

Харажатларни тақсимлаш - бу тўғридан-тўғри ҳисобга олиш аниқ таннарх объектларида қўлланилган ресурсларни аниқлаш имкониятини бермаган ҳолларда юз берган харажатларнинг маълум қисмини тақсимлаш базалари асосида таннарх объектига олиб бориш жараёнидир. Масалан, корхона бир цехда бир қанча турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаради ва цехнинг электро-энергия бўйича харажатлар маҳсулотлар таннархига қўшилиши керак. Бу харажатлар асбоб-ускуналарнинг ишлаган соатлари даражасига кўпроқ боғлиқ бўлади.

Харажатларни тақсимлашнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат деб қараш мумкин (2.9-жадвал):

2.9-Жадвал

Харажатларни тақсимлашнинг асосий мақсадлари

Т №	Мақсади	Баёни
1.	Ресурсларни тақсимлашга	• Янги маҳсулот турини ишлаб

	доир иқтисодий қарорларни қабул қилиш	чиқишни йўлга қўйишни ҳал қилиш • Маҳсулотларнинг айрим қисмларини ўзида ишлаб чиқишни ташкил этиш ёки четдан таъминотчидан сотиб олишни йўлга қўйиш масаласини ҳал қилиш • Харидорларга маҳсулотларнинг нархларини белгилаш ва тақдим қилишга доир қарорларни ҳал қилиш
2.	Менеджерлар ва ходимларни мотивацияси	• Хизматлар, хусусан ички аудит, компьютер технологияси ва бозор тадқиқотлари натижаларидан фойдаланишнинг афзалликлари • Корпоратив устама харажатларнинг кўпайиш даражасини қисқартириш • Ишлаб чиқаришни енгиллаштириш ёки хизматлар таннархини камайтириш учун маҳсулот дизайнини такомиллаштириш
3	Ички ва ташқи қисмлар ҳисоботларда даромад ва активларни ўлчаш	• акциядорлар, инвесторлар ва бошқалар учун молиявий ҳисоботларда заҳиралар таннархи (умум қабул қилинган бухгалтерия ҳисоби таъминотларига мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини қамраб олган заҳиралар таннархи, бунда тадқиқот, маркетинг, дистрибьюторлик ва харидорларга хизмат кўрсатишга оид харажатлардан ташқари) • Солиқ органларига заҳиралар таннархини солиқ ҳисоботида киритиш
4	Харажатларни қонунийлаштириш ёки шериклик суммаларини ҳисоблаш	• «Адолатли» нархни белгилаш учун базис маҳсулот таннархи • Маслаҳат (консалтинг) фирмаларига қилган тавсиялари натижасида тежаб қолинган харажатлардан шериклик суммаларини ҳисоблаш ва ўтказиб бериш

Бошқарув ҳисобига оид манбаларда харажатларни тақсимлашда фойдаланиладиган тўртта асосий мезонлар қайд қилиб ўтилган:

1. САБАБ ВА ОҚИБАТ. Ушбу мезондан фойдаланилганда менежер ўзгарувчи ёки ўзгарувчиларни таннарх объектига харажатларнинг юзага келиш сабабларига монант идентификациялайди. Масалан, менежер маҳсулотнинг сифатини текшириш соатлари маҳсулот сифатини текшириш харажатлари билан ўзгарувчан бўлганлиги сабабли маҳсулотга тақсимланади. Сабаб ва оқибат мезони асосида харажатларни тақсимлаш кўп ҳолларда операцион персонал билан боғлиқ харажатларда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

2. НАФ ОЛИШ. Ушбу мезонга мувофиқ менежер олинган нафларни таннарх объекти натижаларига идентификациялайди. Таннарх объектининг харажатлари ҳар биридан олинган нафларга пропорция сифатида тақсимланади. Мисол учун, кўп қиррали корпорациянинг реклама дастурида корпорациянинг умумий образи бошқа индивидуал маҳсулотларга нисбатан алоҳида талқин қилинади. Ушбу дастурнинг таннархи сотиш ҳиссасига қараб тақсимланади; сотиш ҳажми юқори бўлса реклама дастури таннархи тақсимланган қисми катта бўлади. Чунки, бу сотиш ҳажми кам бўлганда шунга мутонасиб кам тақсимланган харажатларга нисбатан сотиш ҳиссаси катта бўлганда тақсимланадиган реклама дастури харажатлари кўпроқ бўлади деган мантиқдан келиб чиқади.

3. АДОЛАТЛИЛИК ЁКИ ТЕНГЛИК. Ушбу мезонда харажатлар тақсимланиши ҳукумат контрактлари, қачонки ҳукумат ва бошқа шу тоифадаги меҳозларга қониктирадиган нархлар белгиланадиган ҳолларда амалга оширилади. Ушбу ҳолатларда тақсимлаш «асосланганлик» ёки «адолатлилик»ка таяниб унга кўра шартномадаги томонлар сотиш нархини белгилайди.

4. ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШГА ҚОБИЛИЯТИ. Ушбу мезонга мувофиқ тақсимланадиган харажатлар таннарх объектидаги ҳиссасига қараб уларнинг қўллаб қувватлаш қобилияти асосида амалга оширилади. Бунга мисол қилиб корпоратив ижрочиларининг иш ҳақини операцион даромаддаги нисбати базиси асосида тақсимлашни келтириш мумкин.

Менежер харажатларни тақсимлашда тўртта мустақил қарорни қабул қилиши лозим:

1. Таннарх объектини танлаши, қайсики фаолият тури ёки алоҳида ҳисобга олиш мумкин бўлган моддалар. Таннарх объекти бўлиб:

- Фаолият майдони (мисол учун, автомобил компаниясида машиналарни йўлда синаб кўриш фаолияти)
- Бўлим (мисол учун улгуржи савдо бўлими)
- Қисмлар, экспедиция (мисол учун нефт ва газ компанияларида тадқиқот бўлинмаси)
- Маҳсулот, иш ва хизматлар (мисол учун ошхона столи)

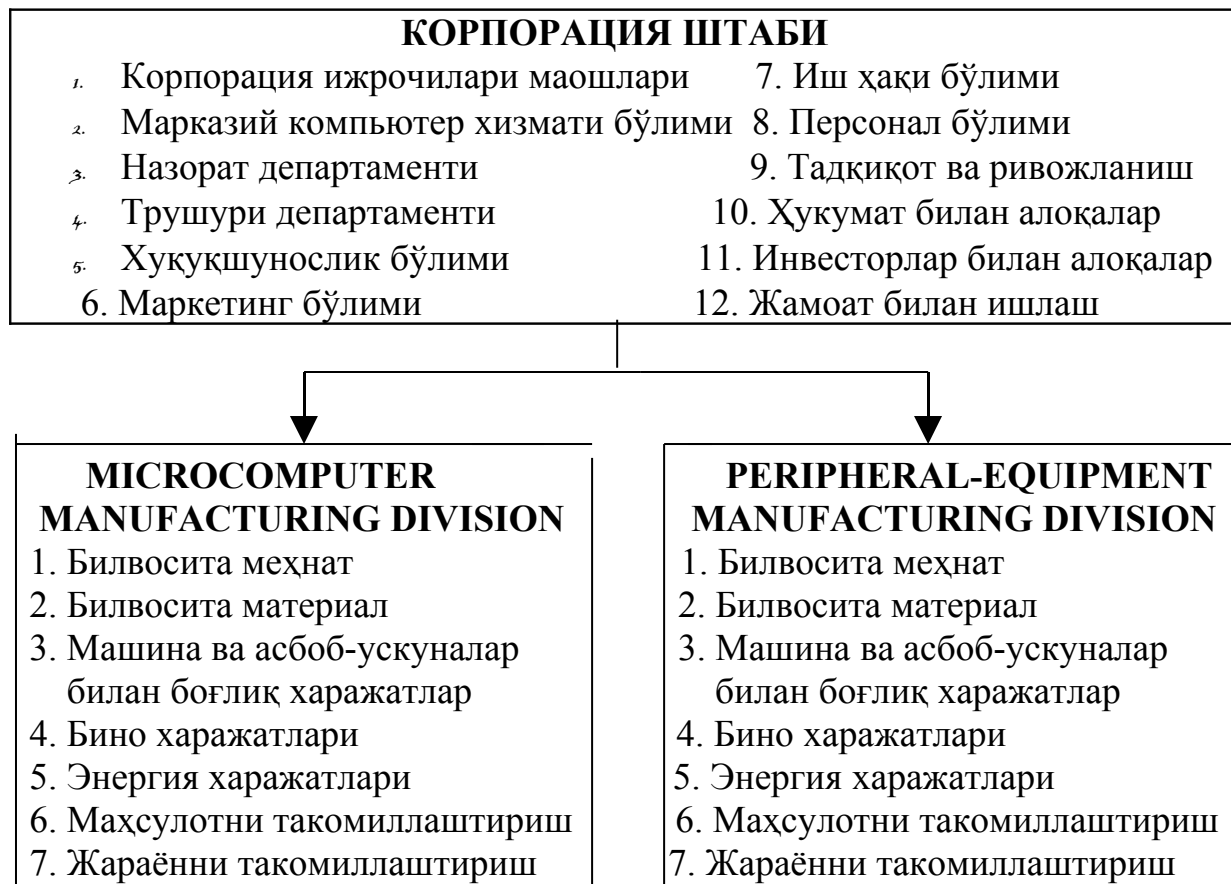
2. Танланган таннарх объектига олиб бориладиган тўғридан-тўғри харажатларни аниқлаб олиш. Масалан, таннарх объекти сифатида танланган автомобил компаниясида машиналарни йўлда синаб кўриш бўлимида тўғридан-тўғри харажат сифатида шафёрларга бериладиган иш ҳақи ҳамда ёкилғи моддаларини қайд қилиш мумкин.

3. (а) Танланган таннарх объектига тақсимлаш учун билвосита харажатларни аниқлаш ва (б) ушбу харажатлар уларни тақсимлагунга қадар қандай шаклланганлигини аниқлаш. Кўпчилик ташкилотларда ўрнатилган бухгалтерия ҳисоби тизими индивидуал **таннарх заррачаларини** тўплашга асосланган, қайсики унда таннарх заррачалари индивидуал таннархларга гуруҳланган бўлади. Айрим таннарх заррачалари танланган объектнинг билвосита харажатлари сифатида таснифланади. Мисол учун автомобил компаниясида машиналарни йўлда синаб кўриш бўлимида билвосита харажатлар заррачаси компаниянинг барча ходимлари учун ишлайдиган (овқатланадиган) ишчи ошхонасини ҳам ўз ичига олади.

4. (3) пунктда аниқланган ҳар бир таннарх заррачаси учун харажатларни тақсимлаш базаси аниқланади. Ушбу жараёнда сабаб оқибат мезони қўлланилади. Тақсимлаш базалари таннарх объекларида харажатларни аккумуляциясида йўналтирувчи воситасини бажаради.

Маҳсулот (иш, хизматлар) таннархи шаклланиши, яъни билвосита ва бевосита таннархи элементларининг таннарх объектларига олиб бориш технологияси **12-иловада** кўрсатилган.

Таннарх заррачаларини Computer Horizons фирмаси мисолида кўриб ўтамиз. Қуйидаги 2.1- чизмада келтирилган:

2.1-чизма. Билвосита таннарх заррачалари.

Харажатларнинг таннарх объектига тақсимлаш учун асос **харажатларни тақсимлаш базаси** ёки **харажатлар омиллари** деб аталади. Тақсимлаш базаси муҳим бўлган ҳолатларда **сабаб-оқибат тақсимланиши** ва тақсимлаш базаси муҳим аҳамият касб этмаган ҳолларда **шартли тақсимлаш** атамалари қўлланилади. Яқин вақтга қадар кўпчилик компаниялар билвосита харажатларни шартли тақсимлаш усулидан фойдаланиб келдилар. Устама (накладной) харажатларни бундай тақсимлаш тизими харажатларни **анъанавий тақсимлаш тизими** деб аталади.

Билвосита харажатларни таннарх объектлари бўйича аниқ тақсимлашда сабаб оқибат тақсимлаш усулини қўллаш ўринлидир. Бундан тизим **калькуляциянинг функционал тизими** деб ном олган (ABC тизими ҳам деб аталади “activity-based costing”)

Устама харажатларни таннарх объектлари бўйича тақсимлаш нима учун керак. Ишлаб чиқариш корхоналари харажатларни маҳсулот турлари бўйича иккита мақсадда тақсимлайди. *Биринчидан*, ҳисобот даврида амалга оширилган ишлаб чиқариш харажатларини реализация қилинган маҳсулот ва ТМЗлар бўйича тақсимлаш ва шу асосда молиявий натижаларни аниқлаш.

Иккинчидан, қарорлар қабул қилиш учун менежерларни ахборотлар билан таъминлаш. Молиявий ҳисоб мақсадларида харажатларнинг алоҳида маҳсулот турлари бўйича тақсимланиши унчалик катта аҳамият касб этмайди. Бироқ кўпгина қарорларни қабул қилиш учун маҳсулотларнинг турлари бўйича харажатлар тўғрисида жуда аниқ ахборотлар талаб қилинади, қайсики у асосида менежерлар унинг нафи ёки зарари тўғрисида хулоса чиқаради. Агар харажатлар ҳисоби тизими маҳсулот турлари бўйича фойдаланилган ресурсларнинг тўлиқ ва аниқ ҳисобини таъмин этмаса, ҳисоб маълумотлари бузилиб кўрсатилишига олиб келади ва натижада менежерлар фойдали маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан бош тортиши ёки фойда келтирмайдиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни давом эттириш тўғрисида қарорлар қабул қилиб қўйиш эҳтимоли мавжуд.

2-савол. Бир даражали ва икки даражали метод.

Бир бўлим харажатларини бошқа бўлимларга тақсимлашда турли усуллардан бирини танлашга қарор беришлари талаб этилади. Даставвал, бухгалтерия ҳисоби мақсадларида ишлаб чиқариш бўлимлари ва сервис (хизмат кўрсатувчи) бўлимлар ўртасидаги фарқларни ажратишимиз лозим. **Ишлаб чиқариш (операцион) бўлими** харидорларга сотиладиган маҳсулот ва хизматлар қийматининг тўғридан-тўғри яратилиши ва ошишини таъминлайдиган қисмдир. Ишлаб чиқариш бўлимларига мисол қилиб металл куювчи цех, ишлов берувчи цех, йиғма цех, безак ва бўёқ берувчи цех, тайёр маҳсулотни якунловчи цехларни келтириш мумкин. **Сервис (хизмат кўрсатувчи) бўлим** эса маҳсулот ва хизматлар қийматига билвосита таъсир кўрсатадиган, яъни бошқа (ишлаб чиқариш ва сервис) бўлимларига сервис хизматини таъминлайдиган қисмдир. Уларга мисол қилиб таъмирот ва техник хизмат кўрсатиш бўлими, заҳираларни сақлаш бўлими, инвентар ва жиҳозлар хонаси, таъминот хонаси, биринчи тиббий ёрдам хонаси, ошхоналарни киритиш мумкин.

1. Ҳар бир таннарх зарчаси учун ягона таннарх функцияси ёки кўп таннарх функциясидан фойдаланиш мумкин бўлади. Ягона таннарх функцияси тавсифлашда **бир даражали метод** атамасидан фойдаланилади. Ушбу методда ўзгарувчан харажатлар ва доимий харажатлар функциялари ўртасида фарқлар бўлмайди. Иккита таннарх функцияларидан фойдаланган ҳолларда **икки даражали метод** атамаси ишлатилади. Одатда иккита функция, яъни доимий харажатлар функцияси ҳамда ўзгарувчан харажатлар функциялари бунга мисолдир.

Computer Horizons фирмасида Марказий Компьютер хизмати бўлимининг харажатларини бирдаражали ва иккидаражали методларда тақсимлаш тартибини кўриб чиқайлик (2.1-чизмага қаранг). Компанияда ишлаб чиқаришга оид бўлган иккита бўлим фаолият юритади. Булар Microcomputer division ва Peripheral Equipment Division бўлимларидир. Биринчи бўлим учта тоифадаги компьютерларни ишлаб чиқаради (Plum,

Portable Plum ва Super Plum). Иккинчи бўлим эса принтерлар ва бошқа компьютерга ўрнатиладиган ускуналар ишлаб чикаради. Қуйида келгуси бюджетлаштирилган йил учун маълумотлар тақдим қилинган:

1. Компьютер тармоқларининг ишлаши билан боғлиқ доимий харажатлар \$300,000

2. Фойдаланиш қуввати 2,000 соат

3. Фойдаланиш учун бюджетлаштирилган соатлари:

Microcomputer division	800
Peripheral Equipment Division	<u>400</u>
Жами	<u>1200</u>

4. 1000-1500 соат релевант диапазонда бир соатга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар соатига \$ 200 белгиланган.

Бир даражали методда Марказий компьютер хизмати бўлимининг харажатлари доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг объектларга функционал боғлиқлиги ҳисобга олинмасдан қуйидагича тақсимланади:

Жами таннарх заррачаси: $\$300.000 + (1.200 * \$200) = \$ 540.000$

Фойдаланадиган бюджет соатлари 1,200 соат

Соатга тўғри келадиган харажат $\$540.000/1.200 = \450

Microcomputer division = \$450 фойдаланилган бир соат учун

Peripheral Equipment Division = \$450 фойдаланилган бир соат учун

Икки даражали методда ҳар бир таннарх функцияси бўйича тақсимлаш базаси танланади. Юқоридаги мисол асосида доимий харажатлар учун тақсимлаш базаси сифатида фойдаланадиган бюджет соатлари ўзгарувчан харажатлар бўйича эса фойдаланилган ҳақиқий соатларни оламиз. У ҳолда таннарх тақсимланади:

Microcomputer division бўйича:

Доимий харажатлар функцияси: $(800/1,200 * \$300.000) = \200.000 йил учун

Ўзгарувчан харажатлар функцияси = \$200 фойдаланилган соатлар учун

Peripheral Equipment Division бўйича:

Доимий харажатлар функцияси: $(400/1,200 * \$300.000) = \100.000 йил учун

Ўзгарувчан харажатлар функцияси = \$200 фойдаланилган соатлар учун

Мисол учун Microcomputer division жорий йил давомида ҳақиқатда 900 соат Peripheral Equipment Division эса 300 соатдан фойдаланди. Иккита бўлим бўйича таннарх тақсимланиши қуйидагича амалга оширилади:

Бир даражали метод

Microcomputer division: $900 * \$450 = \405.000

Peripheral Equipment Division: $300 * \$450 = \$135,000$

Икки даражали метод

Microcomputer division: $\$200.000 + (900 * \$200) = \$380.000$

Peripheral Equipment Division: $\$100.000 + (300 * \$200) = \$160.000$

Бир даражали методнинг қўлайлиги шундан иборатки унинг бажарилиши кам харажатлидир. Икки даражали метод эса функцияларга боғлаган ҳолда харажатларни тақсимлашга асосланганлиги кўп ҳолларда бошқарув қарорларини қабул қилишда қўл келади.

3-савол. Харажатларни тақсимлашнинг икки босқичли жараёни.

Устама харажатларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бўйича тақсимлашда харажатларни иккибосқичли жараёни қўлланилади. *Биринчи босқичда* устама харажатлар харажатлар марказлари бўйича тақсимланади. Харажат марказлари бўлиб масалан, ишлаб чиқариш бўлимлари бўлиши мумкин. *Иккинчи босқичда* харажат марказларида тўпланган харажатлар таллуқли тақсимлаш базаларини қўллаган ҳолда аниқ таннарх объектларига тақсимланади.

Тақсимлашнинг иккибосқичли жараёнидан фойдаланиш учун қўйидаги туртта кадамни амалга оширилиши талаб этилади:

- 1) Барча ишлаб чиқариш устама харажатларини *ишлаб чиқариш* ва *хизмат кўрсатувчи харажат марказлари* бўйича тақсимлаш;
- 2) *Хизмат кўрсатувчи харажат марказларига* (сервис харажатлари маркази) тўғри келадиган харажатларни харажатларнинг ишлаб чиқариш марказлари бўйича қайта тақсимлаш;
- 3) Ҳар бир харажатлар ишлаб чиқариш марказларига тўғри келадиган устама харажатларнинг алоҳида ставкасини ҳисоблаш;
- 4) Устама харажатларни ҳар бир харажатларнинг ишлаб чиқариш марказларига тўғри келадиган харажатларини маҳсулот турлари ёки бошқа танланган таннарх объектларига тақсимлаш.

1 ва 2-қадамлар биринчи босқични, 3 ва 4-қадамлар эса иккинчи босқични ташкил этади.

Харажатларни калькуляция қилишнинг анъанавий тизими устама харажатларни тақсимлашнинг биринчи босқичида турли хил тақсимлаш базалари фойдаланилади (2.10-жадвал):

2.10-жадвал

Устама харажатларни тақсимлаш базалари

<i>Устама харажатлар</i>	<i>Биринчи босқичда тақсимлаш базаси (харажат омили)</i>
Амортизация, мол-мулк солиғи, асбоб-ускуналарни суғурта қилиш	Асбоб-ускуналарнинг қиймати
Ижара, коммунал хизматлар, бино суғуртаси	Майдон, бино ҳажми
Маъмурият, ошхона	Ходимлар сони

Маркетинг бўлими	Сотиш персоналининг сони

Иккинчи босқичда устама харажатларни маҳсулотлар турлари бўйича тақсимлашда асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари (меҳнат-соатлари) ёки асбоб-ускуналар иш соатлари (машина-соат) тақсимлаш базаси сифатида олинади. Бошқа тақсимлаш базалари ҳам қўлланилиши мумкин: асосий ишлаб чиқариш ишчилари меҳнати харажатлари, материал харажатлар, тайёр маҳсулотлар бирлиги миқдори ва бошқалар.

Устама харажатларни тақсимлаш ставкасини аниқлаш формуласи:

Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси = Устама харажатлар/ тақсимлаш базаси (харажат омили)

Бу формула таннархни калкуляция қилишнинг анаъавий ва функционал тизимларининг ҳар қандай босқичида қўлланилади.

Мисол учун, 15000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун ҳар бирига тўғридан-тўғри 2 соат ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари сарфлаш бюджетлаштирилган. Жами бюджетлаштирилган устама харажатлар \$138.000 ташкил этади. Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси ҳисобланади:

$$\frac{\text{Жами бюджетлаштирилган устама харажатлар}}{\text{Жами бюджетлаштирилган тўғридан тўғри иш соатлари}} =$$

$$= \frac{\$138.000}{30.000} = \$4.60$$

Ушбу тақсимлаш базаларини ишлаб чиқариш ишчиларининг бюджетлаштирилган иш ҳақи (\$150,000) – \$0,92, бюджетлаштирилган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми (15,000 бирлик) – \$ 9.20 ҳар бир бирлигига нисбатан ҳисоблаш мумкин.

Айрим ҳолларда тақсимлаш базаси сифатида иккита ўлчов бирлиги олинishi ҳам мумкин бўлади. Уни қуйидаги жадвалдаги мисолда кўриб чиқамиз (2.11-жадвал):

2.11-жадвал

Иккита тақсимлаш базаларидан фойдаланиш

<i>Кўрсаткичлар</i>	<i>А маҳсулот</i>	<i>Б маҳсулот</i>
Маҳсулот бирлиги миқдори	10,000	8,000
Маҳсулот бирлигига сарфланадиган бюджетлаштирилган тўғридан	2 соат	1 соат

тўғри иш соатлари		
Бюджетлаштирилган жами соат	20,000	8,000
Бир соатга тўғри келадиган устама харажатларнинг белгиланган ставкаси (\$138,000 / 28,000 соат)	\$4,93	\$4,93
Ҳар бир маҳсулот тури бўйича баҳоланган устама харажатлар	\$98.571	\$39.429
Маҳсулот бирлигига бўлинади	10,000	8,000
Маҳсулот бирлига тўғри келадиган устама харажатлар	\$ 9,86	\$ 4,93

Тақсимлаш базалари танланиб, устама харажатларни тақсимлаш ставкаси аниқлангандан сўнг, уларнинг тақсимлаш жараёнини қуйидаги амалий мисолда кўриб ўтамиз.

Lanco Manufacturing Co 2007 ҳисобот йилида барча бўлимларга оид бўлган ҳамда тақсимланиши лозим бўлган бюджетлаштирилган устама харажатлари тўғрисидаги маълумот 2.12-жадвалда келтирилган. Компания учта ишлаб чиқариш ҳамда иккита хизмат кўрсатувчи бўлимлардан ташкил топган. Маҳсулот биринчи цехдан иккинчи цехга ўтказилиб ишлов берилади сўнгга йиғма цехда якунланади. Омборхона ва техник хизмат кўрсатиш бўлими бошқа бўлимларга хизмат кўрсатади. Компания саккизта категориядаги устама харажатларга эга, қайсики бу харажатлар бешта бўлимга тақсимланади. Айрим харажатлар, жумладан амортизация харажатлари махсус идентификациялаш орқали тақсимланади.

2.12-жадвал

***Lanco Manufacturing Company бўйича 31 декабр билан
якунланадиган 2007 йилда бюджетлаштирилган ишлаб чиқариш устама
харажатлари***

<i>Устама харажатлар</i>	<i>Суммаси</i>	<i>Тақсимлаш базаси</i>
Билвосита (ёрдамчи персонал) меҳнат	\$ 60.000	Фойдаланилган билвосита меҳнат
Билвосита (ёрдамчи) материал	55.000	Фойдаланилган билвосита материал
Эситиш, ёритиш ва энергия	40.000	Фойдаланиладиган майдон
Моддий ёрдам	158.600	Махсус идентификация
Асбоб-ускуналар суғуртаси	20.000	Мол-мулк қиймати
Мол-мулк солиғи	30.000	Мол-мулк қиймати
Завод биноси амортизацияси	80.000	Махсус идентификация

Машина ва асбоб-ускуналар амортизацияси	56.400	Махсус идентификация
Жами	\$500.000	

Компаниянинг бюджетлаштирилган фаолият даражаси ва тақсимлаш базалари тўғрисидаги маълумотлар 2.13-жадвалда келтирилган.

2.13-жадвал

***Lanco Manufacturing Company бўйича 31 декабр билан
яқунланадиган 2007 йилда бюджетлаштирилган фаолият даражаслари ва
тақсимлаш базалари***

Тақсимлаш базаси	Хизмат кўрсатувчи бўлимлар		Ишлаб чиқарувчи бўлимлар			Жами
	Тех. хизмат	Омбор	№1 цех	№2 цех	Йиғма цех	
Фойдаланиладиган билвосита ишчи кучи	4%	5%	35%	40%	16%	100%
Фойдаланиладиган билвосита материал	20%	4%	36%	30%	10%	100%
Фойдаланиладиган майдон микдори	7,500	2,500	20,000	12,500	7,500	50,000
Моддий ёрдам	\$16,600	\$13,000	\$70,000	\$45,000	\$14,000	\$158,600
Мол-мулк қиймати	\$320,000	\$960,000	\$960,000	\$800,000	\$160,000	\$3,200,000
Машиналар амортизацияси	\$2,000	\$800	\$23,700	\$26,200	\$3,700	\$56,400
Техник хизмат соати	460	400	5,500	3,960	1,540	11,860
Материал буюртмаси	500	-	750	800	450	2,500
Машина соат	5,000	3,000	30,000	18,000	10,000	66,000
Тўғридан-тўғри иш соатлари	11,000	12,000	61,000	38,000	13,000	135,000
Тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари	\$66,000	\$80,000	\$380,000	\$254,000	\$100,000	\$880,000

Бюджетлаштирилган устама харажатлар суммаларининг ҳар бир бўлимларга тақсимланиши 2.14-жадвалда келтирилган. Биринчи иккита харажатлар, яъни билвосита меҳнат ва билвосита материал бешта бўлимга ушбу бўлимларда ишлатилишига қараб тақсимланади. Ўтган йилдаги ҳақиқий маълумотлар асосида 2.13-жадвалда тақсимлаш фоизлари чиқартирилган. Иситиш, ёритиш ва энергия харажатлари эса эгаллаб турган майдондаги ҳиссасига қараб тақсимланган.

2.14-жадвал

***Lanco Manufacturing Company бўйича 31 декабр билан
яқунланадиган 2007 йилда бюджетлаштирилган устама харажатлари***

Тақсимлаш базаси	Хизмат кўрсатувчи бўлимлар		Ишлаб чиқарувчи бўлимлар			Жами
	Тех. хизмат	Омбор	№1 цех	№2 цех	Йиғма цех	
Билвосита меҳнат	\$2,400	\$3,000	\$21,000	\$24,000	\$9,600	\$60,000
Билвосита материал	11,000	2,200	19,800	16,500	5,500	55,000
Эситиш, ёритиш ва энергия	6,000	2,000	16,000	10,000	6,000	40,000
Моддий ёрдам	16,600	13,000	70,000	45,000	14,000	158,600
Мол-мулк суғуртаси	2,000	6,000	6,000	5,000	1,000	20,000
Мол-мулк солиғи	3,000	9,000	9,000	7,500	1,500	30,000
Завод амортизацияси	12,000	4,000	32,000	20,000	12,000	80,000
Машина амортизацияси	2,000	800	23,700	26,200	3,700	56,400
Жами			197,500	154,200	53,300	
Техник хизмат кўрсатиш бўлими харажатлари ишлаб чиқариш бўлимларига талаб қилинадиган техник хизмат кўрсатиш соатларига мутонасиб равишда тақсимланади	\$55,000		27,500	19,800	7,700	
Омборхона бўлимининг харажатлари ишлаб чиқариш бўлимларига материалларга бўлган буюртмаларга қараб тақсимланади		\$40,000	15,000	16,000	9,000	
Жами аниқланган бўлимлар устама харажатлари			\$240,000	\$190,000	\$70,000	\$500,000
Бўлинади: Белгиланган фаоллик даражаси			30,000 Маш/с	38,000 Т.тўғри мех/соат	100,000	
Бюджетлаштирилган устама харажатлар ставкаси			\$8 маш/ соат	\$ 5 т.тўғри мех/соат	70% т. тўғри мех. хар	

Ушбу жадвалда хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини ишлаб чиқариш бўлимларига тақсимлашда тақсимлаш базаларини ҳисоблашда фақат ишлаб чиқариш бўлимлари нисбати олинади. Масалан, 1.5-жадвалда

техник хизмат кўрсатишлар соати жами 11,860 соатни ташкил этмоқда. Бундан 11,000 соати ишлаб чиқариш бўлимларида амалга оширилган. Бунда ишлаб чиқариш корхоналарига тўғри келадиган техник хизмат соатлари улуши, масалан 1-цех бўйича $5,500 / 11,000 = 50\%$ ҳисобланади. У ҳолда 1-цехга тўғри келадиган техник хизмат кўрсатиш харажатлари $\$55,000 * 50\% = \$ 27,500$ га тенг бўлади. Бошқа бўлимлар бўйича ҳам худди шу тартибда тақсимланади.

Юқоридаги жадвал маълумотлари маҳсулот таннархини ҳисоблашга асос бўлади. Масалан, агар битта маҳсулотнинг материал харажатлари 150 п.б., тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари 75 п.б. га тенг бўлган ҳолда, маҳсулот бирлиги биринчи цехда 3 соат машина соатида, иккинчи цехда 2 меҳнат соатида ишлов берилса, йиғма цехда тўғридан-тўғри меҳнат харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида таннарх шаклланган ҳолда маҳсулотнинг тўлиқ таннархини аниқлаш мумкин бўлади:

Материал харажатлар	150 п.б.		
Меҳнат харажатлари	75		
Устама харажатлар:			
1-цех (3 маш/соат * 8 п.б.)	24 п.б.		
2-цех (2 меҳ/соат * 5 п.б.)	10		
Йиғма цех (75п.б. *70%)	<u>52,5</u>	<u>86,5</u>	311,5 п.б.

Демак, маҳсулотнинг тўлиқ таннархи 311,5 п.б. га тенг.

3-савол. Хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини тақсимлаш усуллари.

Хизмат кўрсатувчи бўлимлар асосий ишлаб чиқариш бўлимларига хизмат кўрсатишлари билан бирга бир-бирларига ҳам хизмат кўрсатадилар. Бундай ҳолларда харажатларни тақсимлаш жараёни қийинлашади. Бунда хизмат кўрсатувчи бўлимлар бошқа бўлимларнинг (қайсики уларнинг хизматидан фойдаланади) харажатларини ўзида тўплайди ва бу харажатлар яна қайта тақсимланиши талаб этилади. Ёрдамчи бўлимларнинг харажатлари кўйидаги усуллар ёрдамида тақсимланиши мумкин:

- Туғридан-тўғри (direct);
- Қадамба-қадам (step-down);
- Такрор тақсимлаш (step-by-step);
- Чизиқли тенглама тизими (reciprocal)

Тўғридан-тўғри усул. Ушбу усул кенг қўлланилади. Масалан, хизмат кўрсатувчи бўлим техник хизмат кўрсатиш ва ахборот тизими хизматларидан иборат. Асосий ишлаб чиқариш бўлими эса машина цехи ва йиғма цехидан иборат. Маълумотлар 2.15-жадвалда келтирилган:

2.15-жадвал

Тўғридан-тўғри усул ёрдамида хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларининг тақсимланиши

Тўғридан-тўғри усул	Хизмат кўрсатувчи бўлим		Асосий цех		Жами
	ТХК	АТ	Машина	Йиғма	
Қайта тақсимлашдан олдин бюджетлаштирилган устама харажатлар	600,000	116,000	\$400,000	200,000	1,316,000
Қайта тақсимлаш учун пропорция: <i>Техник хизмат кўрсатиш:</i>					
Меҳнат соатлари бюджети		1,600	2,400	4,000	8,000
Коэффициент		2/10	3/10	5/10	10/10
ТХК харажатларини тақсимлаш			3/8 \$225,000	5/8 375,000	600000
Ахборот тизими:					
Меҳнат соатлари бюджети	200		1600	200	2000
Коэффициент	1/10		8/10	1/10	10/10
АТ харажатларини тақсимлаш			8/9 \$103,111	1/9 12,889	116.000
Асосий цехнинг харажатлари			\$728,111	587,889	1,316,000

Ушбу методда харажатлар тақсимланганда хизмат кўрсатувчи бўлимларнинг бир-бирига кўрсатган хизмат соатлари ҳисобга олинмасдан қолади, яъни техник хизмат кўрсатиш бўлимининг ахборот тизими бўлимига, худди шунингдек, ахборот тизими бўлимининг техник хизмат кўрсатиш бўлимига кўрсатган хизматлари инобатга олинмасдан қолмоқда. Ушбу метод ўзининг соддалиги ва ҳисоблаш қўлайлиги билан ажралиб туради. Юқоридаги мисолларимизда ҳам ушбу методдан фойдаланган эдик.

Қадамба-қадам усули. Ушбу усул тўғридан-тўғри усулга нисбатан аниқроқлиги билан ажралиб туради. Бунда даставвал энг катта харажатга эга бўлган бўлимнинг харажатларини тақсимлашдан бошланади. Кейин биринчи хизмат кўрсатувчи бўлимнинг харажатларининг ўзига тўғри келадиган қисмини мужассамлантирган иккинчи бўлим харажатлари тўғридан-тўғри усулда қўлланилган пропорциялар асосида ишлаб чиқарувчи бўлимларга тўлалигича тақсимланади. Ушбу усулнинг қўлланилишини 2.16-жадвалда кўриб ўтамыз.

2.16-жадвал

Қадамба-қадам усули ёрдамида хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларининг тақсимланиши

Тўғридан-тўғри усул	Хизмат кўрсатувчи бўлим		Асосий цех		Жами
	ТХК	АТ	Машина	Йиғма	
Қайта тақсимлашдан олдин бюджетлаштирилган устама харажатлар	\$600,000	116,000	400,000	200,000	1,316,000
Қайта тақсимлаш учун пропорция: <i>Техник хизмат кўрсатиш:</i>					
Меҳнат соатлари бюджети		1,600	2,400	4,000	8,000
Коэффициент		2/10	3/10	5/10	10/10
ТХК харажатларини Тақсимлаш		2/10 \$120,000	3/10 180,000	5/10 300,000	10/10 600,000
Ахборот тизими:					
Меҳнат соатлари бюджети	200		1600	200	2000
Коэффициент	1/10		8/10	1/10	10/10
АТ харажатларини Тақсимлаш			8/9 209.778	1/9 26.222	236.000
Асосий цехнинг харажатлари			\$789,778	526,222	1,316,000

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ахборот тизими харажатлари 116000 п.б. эди. Техник хизмат кўрсатиш бўлими харажатларидан 120,000 п.б. қабул қилгандан сўнг 236,000 п.б. тақсимланиши лозим. Ушбу сумма тақсимлангандан сўнг машина ва йиғма цехларнинг жами харажатлари аниқланади. Чикқан рақамлар тўғридан-тўғри усулдан фарқ қилади. Қадамба-қадам усули аниқроқ бўлганлиги сабабли маълумотлар ҳам қарорлар қабул қилишда анча қўл келади.

Такрор тақсимлаш усули. Ушбу метод аниқлик даражаси анча ката ҳисобланиб, бунда биринчи пропорциялар асосида хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатлари тақсимланади, кейин яна шу пропорциялар бўйича қайта тақсимланади. Қайта тақсимлаш аҳамиятсиз рақам қолгунга қадар давом эттирилади. Охирида кичик рақам бир цехнинг харажатиға қўшилади. Ушбу усулнинг қўлланилишини 2.17-жадвалда келтирамыз.

2.17-жадвал

Такрор тақсимлаш усули ёрдамида хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларининг тақсимланиши

Тўғридан-тўғри усул	Хизмат кўрсатувчи бўлим		Асосий цех		Жами
	ТХК	АТ	Машина	Йиғма	
Қайта тақсимлашдан олдин бюджетлаштирилган устама харажатлар	600,000	116,000	400,000	200,000	1,316,000

Қайта тақсимлаш учун пропорция:					
Техник хизмат кўрсатиш:					
Меҳнат соатлари бюджети		1,600	2,400	4,000	8,000
Коэффициент		2/10	3/10	5/10	10/10
ТХК харажатларини тақсимлаш (1)		120,000	180,000	300,000	600,000
Ахборот тизими:					
Меҳнат соатлари бюджети	200		1600	200	2000
Коэффициент	1/10		8/10	1/10	10/10
АТ харажатларини тақсимлаш (1)	23,600		188,800	23,600	236,000
ТХК харажатларини тақсимлаш (2)		4,720	7,080	11,800	23,600
АТ харажатларини тақсимлаш (2)	472		3776	472	4720
ТХК харажатларини тақсимлаш (3)		94,40	141,6	236	472
АТ харажатларини тақсимлаш (3)	9,44		75,52	9,44	94,4
ТХК харажатларини тақсимлаш (4)		1,88	2,84	4,72	9,44
АТ харажатларини тақсимлаш (4)	0,19		1,51/0,19	0,18	1,88 (2,07)
Асосий харажатлари	цехнинг		779,878	536,122	1,316,000

Такрор тақсимлаш усули анча меҳнат талаблиги билан ажралиб туради. Дастлабки тақсимланадиган харажатлар қанча катта рақам бўлса хизмат кўрсатувчи бўлимлар устама харажатларини тақсимлагунча кўп маротаба амалга оширилади. Юқоридаги мисолимизда ушбу жараён тўрт марта тақсимлаш орқали бажарилди. Ҳисоб сўнгида ахборот тизими бўлимининг техник хизмат кўрсатиш бўлимига тўғри келадиган 0,19 п.б. кичик ҳамда унча аҳамият касб этадиган рақам бўлганлиги боис уни тақсимламасдан энг ката механик цехи харажатларига олиб бориб қўйиш мумкин бўлади. Бу усул меҳнат талаб қиладиган усул бўлсада лекин юқоридаги бошқа усулларга нисбатан аниқроқ маълумотни беради, қайсики маҳсулот таннархига оид қарорларни қабул қилишда қўл келади.

Чизиқли тенглама тизими (reciprocal). Ушбу усул такрор тақсимлаш усули билан бир хил натижа беради. Демак, бу усул такрор тақсимлаш усулининг формулалари усулидир (математик). Бунинг учун қуйидаги белгилашларни киритиб оламиз:

Х – Техник хизмат кўрсатиш бўлимининг тўпلام харажатлари (бошқа хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини ҳам ўзида мужассамлантирган).

Ҳ – Ахборот тизими бўлимининг тўпلام харажатлари (бошқа хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини ҳам ўзида мужассамлантирган).

У ҳолда масаланинг шарти асосида қуйидаги тенгламалар системасини тузиш мумкин бўлади.

$$X = 600,000 + 0,1 * y$$

$$Y = 116,000 + 0,2 * x$$

Ушбу тенгламалар тизимини ечсак, $X = 624,082$, $Y = 240816$ га тенг эканлигини аниқлаймиз. Бу рақамлар хизмат кўрсатувчи бўлимларнинг бири-бирига оид бўлган хизматлар харажатларини ўзида мужассамлантирган харажатлар суммаларидир. Энди ушбу кумулятив харажатлар суммаларини жадвал асосида масаланинг шартида берилган пропорциялар асосида ишлаб чиқарувчи бўлимларга тақсимлаймиз. Тақсимлаш натижаларини қуйидаги 2.18-жадвалда расмийлаштирамиз.

2.18-жадвал

Чизиқли тенгламалар усули ёрдамида хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларининг тақсимланиши

Тўғридан-тўғри усул	Хизмат кўрсатувчи бўлим		Асосий цех		Жами
	ТХК	АТ	Машина	Йиғма	
Қайта тақсимлашдан олдин бюджетлаштирилган устама харажатлар	600,000 (624,082)	116,000 (240,816)	400,000	200,000	1,316,000
Қайта тақсимлаш учун пропорция: <i>Техник хизмат кўрсатиш:</i>					
Меҳнат соатлари бюджети		1,600	2,400	4,000	8,000
Коэффициент		2/10	3/10	5/10	10/10
ТХК харажатларини Тақсимлаш		124,815	187,225	312,042	624,082
Ахборот тизими:					
Меҳнат соатлари бюджети	200		1600	200	2000
Коэффициент	1/10		8/10	1/10	10/10
АТ харажатларини Тақсимлаш	24,083		192,653	24,080	240,816
Асосий цехнинг харажатлари			779,878	536,122	1,316,000

Тенгламалар тизими энг қўлай ва аниқ натижани берадиган усул ҳисобланади. Унинг қўлайлиги ҳисоб-китобларнинг бир марта тақсимланишида бажарилишидир. Бунда жадвалда кўрсатилган техник хизмат кўрсатиш бўлимининг ахборот тизими бўлимига тақсимланган 124,815 п.б. ҳамда ахборот тизими бўлимининг техник хизмат кўрсатиш бўлимига тақсимланган 24,083 п.б. суммаларини қайта тақсимлашга зарурият туғилмайди.

Энди, ҳар бир методда олинган натижаларни солиштирамиз. Юқоридаги мисолларда ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимига оид бўлган бюджетлаштирилган устама харажатлар индивидуал маҳсулотлар таннархига машина бўлимида бюджетлаштирилган 4000 машина/соат ҳамда йиғма цехда ишлаб чиқариш ходимларининг тўғридан-тўғри 3000 меҳнат соати ҳисобидан тақсимлаш амалга оширилади. Бюджетлаштирилган устама харажатларни тақсимлаш ставкаларини ҳисоблаш қуйидаги тартибда амалга оширилади (2.19-жадвал):

2.19-жадвал

Маҳсулот таннархига устама харажатларни тақсимлашнинг бюджетлаштирилган ставкаси

Тақсимлаш методлари	Хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатлари тақсимлангандан сўнг бюджетлаштирилган жами устама харажатлар		Маҳсулот таннархини ҳисоблаш учун устама харажатлар тақсимлашнинг бюджетлаштирилган ставкаси	
	Машина цехи	Йиғма цех	Машина цехи (4,000 маш/соат)	Йиғма цех (3000 меҳ/соат)
Тўғридан- тўғри	\$728.111	\$587.889	\$182	\$196
Қадамба- қадам	789.778	526.222	197	175
Такрор тақсимлаш	779.877	536.123	195	179
Тенгламалар тизими	779.877	536.123	195	179

Сервис хизматлари бўлимлари харажатларини тақсимлашнинг алтернатив усуллари асосида ҳисобланган устама харажатларини тақсимлаш ставкалари ўртасидаги фарқлар менеджерлар учун аҳамиятли ахборот ҳисобланиши мумкин. У ёки бу маҳсулотлар бирлиги таннархи солиштирилиши асосида ушбу маҳсулотни ишлаб чиқаришни тўхтатиш ёки давом эттириш тўғрисидаги қарорлар қабул қилинаётганда бу ахборотлар ўта муҳим ҳисобланади.

Таянч атамалар:

1. Устама (накладной) ишлаб чиқариш харажатлар - бу бир қанча таннарх объекти билан алоқадор ҳисобланиб харажат объектига тўғридан-тўғри олиб бориш имкони бўлмаслиги сабабли тақсимлаш асосида олиб бориладиган маҳсулот таннархининг бир қисмидир. УИЧХларига мисол қилиб билвосита материаллар; билвосита меҳнат ҳақи; ишлаб чиқариш воситалари ва бино амортизациyasi; электр-энергия; ёритиш, иситиш ва

совутиш; мол-мулк солиғи; мол-мулк суғуртаси; ишчиларнинг овқатланиши ва уларга медицина хизматини кўрсатиш; бошқа умумишлаб чиқариш ва умумцеҳ харажатларини киритиш мумкин.

2. Харажатларни тақсимлаш - бу тўғридан-тўғри ҳисобга олиш аниқ таннарх объектларида қўлланилган ресурсларни аниқлаш имкониятини бермаган ҳолларда юз берган харажатларнинг маълум қисмини тақсимлаш базалари асосида таннарх объектига олиб бориш жараёнидир.

3. Таннарх заррачалари - бу таннархнинг илк бор юзага келган элементи бўлиб, қайсики ташкилотларда ўрнатилган бухгалтерия ҳисоби тизими уларни индивидуал тўплашга асосланади ва унинг натижасида таннарх элементлари индивидуал таннархларга гуруҳланади.

4. Харажатларни тақсимлаш базаси ёки **харажатлар омиллари** деб харажатларнинг таннарх объектига тақсимлаш учун асос бўлиб хизмат қиладиган кўрсаткичига айтилади. Тақсимлаш базаси муҳим бўлган ҳолатларда **сабаб-оқибат тақсимланиши** ва тақсимлаш базаси муҳим аҳамият касб этмаган ҳолларда **шартли тақсимлаш** атамалари қўлланилади.

5. Устама (накладной) харажатларни анъанавий тақсимлаш тизими деб билвосита харажатларни шартли тақсимлаш усулидан фойдаланиб таннарх объектига олиб боришга айтилади.

6. Калькуляциянинг функционал тизими (ABC тизими ҳам деб аталади “activity-based costing”) билвосита харажатларни таннарх объектлари бўйича аниқ тақсимлашда сабаб оқибат тақсимлаш усулини қўллашга таянади.

7. Устама харажатларни тақсимлаш мезонлари: 1. Сабаб ва оқибат.; 2. Наф олиш.; 3. Адолатлилиқ ёки тенглик; 4. Қўллаб-қувватлашга қобилияти.

8. Ишлаб чиқариш (операцион) бўлими харидорларга сотиладиган маҳсулот ва хизматлар қийматининг тўғридан-тўғри яратилиши ва ошишини таъминлайдиган қисмдир. Ишлаб чиқариш бўлиmlарига мисол қилиб металл куювчи цех, ишлов берувчи цех, йиғма цех, безак ва бўёқ берувчи цех, тайёр маҳсулотни яқунловчи цехларни келтириш мумкин.

9. Сервис (хизмат кўрсатувчи) бўлими эса маҳсулот ва хизматлар қийматига билвосита таъсир кўрсатадиган, яъни бошқа (ишлаб чиқариш ва сервис) бўлиmlарига сервис хизматини таъминлайдиган қисмдир. Уларга мисол қилиб таъмирот ва техник хизмат кўрсатиш бўлими, захираларни сақлаш бўлими, инвентар ва жиҳозлар хонаси, таъминот хонаси, биринчи тиббий ёрдам хонаси, ошхоналарни киритиш мумкин.

10. Бир даражали методда ўзгарувчан харажатлар ва доимий харажатлар функциялари ўртасида фарқлар бўлмайди ва ягона таннарх функциясида фойдаланади. Иккита таннарх функцияларидан фойдаланган ҳолларда **икки даражали метод** атамаси ишлатилади. Одатда иккита

функция, яъни доимий харажатлар функцияси ҳамда ўзгарувчан харажатлар функциялари бунга мисолдир.

11. Устама харажатларни тақсимлаш ставкасини аниқлаш формуласи:

Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси = Устама харажатлар/ тақсимлаш базаси (харажат омили)

12. Хизмат кўрсатувчи бўлимларнинг харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимларига тақсимланишда фойдаланиладиган усуллар:

- Тўғридан-тўғри (direct);
- Қадамба-қадам (step-down);
- Такрор тақсимлаш (step-by-step);
- Чизикли тенглама тизими (reciprocal)

13. Прайм таннарх - бу тўғридан-тўғри материал харажатлар билан тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари йиғиндисидан иборат

Ўзини ўзи текшириш учун саволлар:

1. Устама харажатларга тавсиф беринг ва уларга қандай харажатлар элементлари киради?
2. Фаолият майдони ва унда юз берадиган тўғридан-тўғри ва билвосита харажатларга мисоллар келтиринг?
3. Харажатларни тақсимлаш тушунчасига тавсиф беринг ва унинг мақсадларини айтинг?
4. Харажатларни тақсимлашда қандай асосий мезонлар эътироф этилган?
5. Менеджер харажатларни тақсимлашда қандай қарорларни қабул қилиши талаб этилади?
6. Корпорация мисолида таннарх заррачаларига мисоллар келтиринг?
7. Харажатларни тақсимлаш базалари тушунчасига тавсиф беринг ва унга мисоллар келтиринг?
8. Харажатларни тақсимлашнинг анъанавий ва функционал тизимлари қандай мантиқий усулларга таянади?
9. Бошқарув ҳисоби мақсадларида ишлаб чиқариш бўлимлари ва сервис (хизмат кўрсатувчи) бўлимларга тавсиф беринг ва уларга мисоллар келтиринг?
10. Нима учун сервис (хизмат кўрсатувчи) бўлимлар харажатлари асосий ишлаб чиқарувчи бўлимларга тақсимланади?
11. Биринчи даражали ва иккинчи даражали усулларнинг моҳияти ва қўлланилишини амалий мисолларда тушунтириб беринг?
12. Харажатларни тақсимлашда эътироф этилган тўртта қадамлар (бажариладиган амаллар)нинг ва уларнинг қўлланилишини тушунтириб беринг?
13. Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси қандай аниқланади?

14. Тақсимлаш базаларига мисоллар келтиринг ва уларни танлашда қандай мезонлар асос қилиб олинади?
15. Бюджетлаштирилган устама харажатларни тақсимлаш ставкаси аниқлашни амалий мисолларда тушунтириб беринг?
16. Хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимларига тақсимлашда қўлланиладиган усуллар ва уларнинг қўлланилишини амалий мисолларда тушунтириб беринг?

Тестлар:

1. Қуйидагилардан қайси бири устама харажатларга кирмайди:

- А. Электро-энергия
- Б. Бино амортизацияси
- С. Ошхона харажатлари
- Д. Тўғридан-тўғри меҳнат

2. Агар А бўлим бўйича доимий харажатлар 100,000 п.б., ўзгарувчан харажатлар соатига 100 п.б. га тенг. Агар бюджетлаштирилган меҳнат соати 1000 соат белгиланган. Ҳақиқатда 900 соат ишлади. Биринчи даражали метод бўйича А бўлимга тақсимланган харажатлар суммаси

- А. 200,000 п.б.
- Б. 180,000 п.б.
- С. 171,000 п.б.
- Д. 190,000 п.б.

3. Бино амортизацияси харажатларини тақсимлашнинг биринчи босқичида тақсимлаш базаларидан энг оптимали

- А. Асбоб-ускуналар қиймати
- Б. Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми
- С. Эгаллаб турган майдон
- Д. Ишчиларнинг сони

4. Агар маҳсулот бирлиги миқдори 1000 бирлик, ҳар бир маҳсулотга бюджетлаштирилган тўғридан-тўғри меҳнат соатлари 2 соат, жами бюджет устама харажатлар 18,000 п.б. га тенг бўлса устама харажатларни тақсимлаш ставкаси

- А. 9 п.б./ меҳ. соати
- Б. 18 п.б. / меҳ. соати
- С. 36 п.б./ меҳ. соати
- Д. 0,11 п.б./меҳ.соати

5. Корхонанинг жами иситиш харажатлари 10,000 п.б. га тенг. Корхонанинг майдони 30,000 м², шу жумладан 1-цех майдони 10,000 м² бўлса 1-цехга тақсимланадиган иситиш харажатлари қанча бўлади.

- А. 3,000 п.б.
- Б. 10,000 п.б.
- С. 3,333 п.б.
- Д. тақсимланмайди

6. Корхонада ишлаб чиқариш маъмурияти, ошхона ва 1 ва 2-цехлардан иборат. Агар корхона маъмуриятининг қолган бўлимларга хизмат кўрсатиш меҳнат пропорцияси мос равишда 1/10, 6/10, 3/10 бўлса, тўғридан-тўғри тақсимлаш усулида қайси пропорцияга асосан маъмурият харажатлари 1 ва 2-цехларга тақсимланади.

- А. 6/10, 4/10
- Б. 5/10, 5/10
- С. 4/10, 6/10
- Д. 6/9, 3/9

7. Хизмат кўрсатувчи бўлимлар харажатларини қадамба-қадам тақсимлашда нима учун энг кўп харажатга эга бўлган бўлим харажатларини тақсимлашдан бошланади.

- А. Бу аҳамият касб этмайди.
- Б. Стандартларда шундай қабул қилинган
- С. Энг кўп харажатларни тақсимлашдан бошлаш харажатларни тақсимлашнинг объективлигини оширади.
- Д. Энг кўп харажатларни тақсимлашдан бошлаш кейинги ҳисоб-китобларни онсонлаштиради.

8. Қайси усул энг объектив ва аниқ маълумотларни беради.

- А. Такрор-тақсимлаш ва тенгламалар тизими
- Б. Тўғридан-тўғри усул
- С. Қадамба-қадам тақсимлаш
- Д. Тўғридан-тўғри ва қадамба-қадам тақсимлаш усули

9. Корхонада ишлаб чиқариш маъмурияти, ошхона ва 1 ва 2-цехлардан иборат. Агар маъмурият харажатлари – 500,000 п.б., ошхона харажатлари 100,000 п.б., маъмурият харажатларини тақсимлаш пропорциялари мос равишда 1/10, 6/10, 3/10; ошхона харажатларини тақсимлаш пропорцияси мос равишда 2/10, 5/10, 3/10 бўлса тенгламалар тизими қандай қуринишга эга бўлади.

А.
$$\begin{aligned} X &= 500,000 + 0,1 * y \\ Y &= 100,000 + 0,2 * x \end{aligned}$$

Б.
$$\begin{aligned} X &= 500,000 + 0,3 * y \\ Y &= 100,000 + 0,2 * x \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{C.} \quad X &= 500,000 + 0,1 * y \\ Y &= 100,000 + 0,3 * x \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Д.} \quad X &= 500,000 + 0,2 * y \\ Y &= 100,000 + 0,1 * x \end{aligned}$$

10. 1-цехнинг устама харажатларини тақсимлаш ставкаси 5 п.б./маш.соат, 2-цехнинг 2 п.б./маш.соат, йизма цехнинг 1 п.б./меҳ.соатга тенг. Агар маҳсулот 1-цехда 3 маш.соат, 2-цехда 2 маш.соат, йизма цехда 1 меҳ.соат ишловдан ўтса, маҳсулот бирлигига тўғри келадиган устама харажатлар суммасини аниқланг.

- А. 8 п.б.
- Б. 15 п.б.
- С. 22 п.б.
- Д. 19 п.б.

Масалалар:

1. Marston company бўйича келгуси йилда қуйидаги маълумотлар режалаштирилган.

Бюджетлаштирилган харажатлар:

Тўғридан-тўғри меҳнат	\$406,780
Тўғридан-тўғри материал	400,000

Ишлаб чиқариш устама харажатлари:

Билвосита меҳнат	\$160,000	
Билвосита материал	52,000	
Инвентарлар	36,000	
Суғурта	45,000	
Ходимларга моддий ёрдам	98,500	
Амортизация	<u>88,500</u>	<u>480,000</u>
Жами		\$1,286,780

Бошқа бюджетлаштирилган маълумотлар:

Машина соатлар	75,000 маш.соат
Тўғридан-тўғри меҳнат соатлари	60,000 меҳ. соат
Маҳсулот бирлиги	30,000 бирлик

Талаб этилади: Қуйидаги тақсимлаш базаларига асосан устама харажатларни тақсимлаш бюджетлаштирилган ставкасини аниқлаш:

- а) Тўғридан-тўғри меҳнат соатлари
- б) Машина соатлари
- с) Маҳсулот бирлиги
- д) Тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари
- е) Тўғридан-тўғри материал харажатлари

f) Прайм таннарх

2. Palermo Corporation бўйича келгуси йилга маълумотлар режалаштирилган:

Кўрсаткичлар	А	Б
Бюджетлаштирилган бирлик миқдори	4,000	5,000
Маҳсулот бирлигига тўғридан-тўғри меҳнат соатлари	20	24
Бир соат учун тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари	\$7.00	\$7.00
Маҳсулот бирлигига тўғридан-тўғри материаллар	\$63.00	\$93.60
Устама харажатлар	\$540,000	

Талаб этилади: Қуйидаги базалар асосида маҳсулот бирлигига нисбатан устама харажатларни тақсимлаш ставкаси

- а) Тўғридан-тўғри меҳнат соатлари
- б) Тўғридан-тўғри материал харажатлари

3. Treblinka Manufacturing Company да учта бўлим фаолият юритади: сервис, ишлаб чиқариш ва қадоклаш. Қуйида яқунланган йил учун маълумотлар берилган.

Кўрсаткичлар	Сервис	Ишлаб чиқариш	Қадоклаш
Ишчиларнинг сони	9	36	15
Активлар қиймати	\$40,000	\$560,000	\$120,000
Тўғридан-тўғри меҳнат соатлари		80,000	30,000
Маҳсулот бирлиги		212,000	188,000
Эгаллаб турган майдони	2,000	18,000	5,000

Харажатлар элементлари	Устама харажат	Тақсимлаш базаси
Супервайзорлар	\$ 30,000	Ишчилар сони
Маъмурият	240,000	Ишчилар сони
Амортизация	90,000	Активлар қиймати
Коммунал хизматлар	45,000	Эгаллаб турган майдони

Сервис бўлимининг харажатлари иккита ишлаб чиқариш корхонасига маҳсулот бирлиги базаси асосида тақсимланади.

Талаб қилинади:

1. Харажатларни бўлимларга тақсимлаш ҳамда хизмат кўрсатувчи бўлим харажатларини ишлаб чиқарувчи бўлимларга тақсимлашни акс эттирувчи жадвални тузинг.

4. 2008 йили давомида А компанияси китоб муқоваси учун материал ишлаб чиқаради. Бу ягона ишлаб чиқарилган маҳсулот бўлиб буюртма асосида бажарилади. Корхонада иккита бўлим фаолият кўрсатади – умумий сервис ва ишлаб чиқариш. 2008 йил учун иккита бўлимга оид бўлган маълумотлар куйида келтирилган:

Харажатлар элементлари	Умумий сервис	Ишлаб чиқариш
Тўғридан-тўғри меҳнат		\$25,000
Билвосита меҳнат	\$3,000	6,000
Тўғридан-тўғри материал	-	18,000
Билвосита материал	2,000	7,000
Маиший хизмат	1,000	3,000
Амортизация	1,500	4,500

Устама харажатлар маҳсулотга тўғридан-тўғри меҳнат харажатларининг 120% сифатида олиб борилган. Ортиқча ҳисобдан чиқарилган ёки тежалган устама харажатлар реализация қилинган маҳсулот таннархига олиб борилади.

Талаб этилади:

1. Устама харажатлари счетини ёпиш учун ишлаб чиқариш, ҳақиқатда ва тақсимланган устама харажатларига бухгалтерия ёзувларини амалга оширинг.

5. Б компаниясида иккита хизмат кўрсатувчи ва иккита ишлаб чиқариш бўлимлари фаолият кўрсатади. 31 март билан якунланадиган квартал учун кўйидаги бюджетлаштирилган маълумотлар берилган.

	Сервис		Ишлаб чиқариш	
	Компьютер	Тех. хизмат	Асосий цех	Йиғма цех
Бюджетлаштирилган машина соатлари		2,400	20,000	6,000
Бюджетлаштирилган меҳнат соатлари	6,800	8,350	38,400	30,000
Бюджетлаштирилган техник хизмат соатлари	470	800	3,750	2,500
Компьютер тармоғининг	2,600	6,000	12,240	5,760

бюджетлаштирилган вақти				
Жами бюджетлаштирилган устама харажатлар	\$31,250	\$30,000	\$60,750	\$158,000

Устама харажатлар асосий цехга машина соатлари ва йиғма цехда эса меҳнат соатлари асосида маҳсулот таннархига олиб борилади. Компьютер бўлимининг харажатлари ишлаб чиқариш бўлимларига компьютер тармоқларининг бюджетлаштирилган вақти асосида техник хизмат кўрсатиш бўлимининг харажатлари эса бюджетлаштирилган техник хизмат кўрсатиш соатлари асосида тақсимланади.

Талаб этилади:

1. Хизмат кўрсатиш бўлимлар харажатларини тўғридан-тўғри олиб бориш асосида устама харажатларни иккита ишлаб чиқариш бўлимига тақсимлаш ставкаларини аниқланг.

6. Компьютер ва унинг жиҳозларини ишлаб чиқарадиган фирмада корпоратив бўлимлар бир-бирига ва операцион бўлимларга хизмат кўрсатади. Сервис хизмати бўлимлари харажатлари операцион бўлимларга икки даражали метод асосида тақсимланади. Computer Horizons фирмаси иккита марказий сервис бўлими (Ҳукукий ва персонал) бир-бирига ва иккита ишлаб чиқариш бўлими (Микрокомпьютер бўлими MCD ва Периферал асбоб-ускуналар бўлими PED)га хизмат кўрсатади. Уларга оид бўлган маълумотлар қуйида келтирилган:

Кўрсаткичлар	Бюджетлаштирилган қуввати				
	Ҳукукий	Персонал	MCD	P ED	Жами
Ҳукукий – соат	-	250	1,500	750	2,500
Пропорцияси	-	0,10	0,60	0,30	1,00
Персонал - соат	2,500	-	22,500	25,000	50,000
Пропорцияси	0,05		0,45	0,50	1,00

Ҳақиқатда эришилган натижалар:

Кўрсаткичлар	Ҳақиқатда фойдаланилган				
	Ҳукукий	Персонал	MCD	PED	Жами
Ҳукукий – соат	-	400	400	1,200	2,000
Пропорцияси	-	0,20	0,20	0,60	1,00

Персонал - соат	2,000	-	26,600	11,400	40,000
Пропорцияси	0,05		0,665	0,285	1,00

Ҳақиқий харажатлар:

Бўлим	Доимий	Ўзгарувчан
Ҳукукий бўлим	\$360,000	\$200,000
Персонал бўлими	\$475,000	\$600,000

Доимий харажатлар бюджетлаштирилган қувват базаси, ўзгарувчан харажатлар ҳақиқий натижалар асосида тақсимланади.

Талаб этилади:

1. Хизмат кўрсатувчи бўлимларнинг харажатларини MCD ва PED бўлимларига (а) тўғридан-тўғри метод (b) қадамба-қадам (c) чизикли тенгламалар усуллари ёрдамида тақсимланг.

7. А компанияси ишлаб чиқариш устама харажатлар бюджетини тайёрлаш жараёнида устама харажатларни маҳсулотларга тақсимлашни амалга оширади. Қуйида маълумотлар келтирилган:

Маълумотлар	Жами	Машина А цехи	Машина Б цехи	Йиғма цех	Ошхо- на	Тех. Хиз- мат
Билвосита меҳнат \$	78,500	8,586	9,190	15,674	29,600	15,460
Билвосита материал	16,900	6,400	8,700	1,200	600	
Ижара	16,700					
Бино суғартаси	2,400					
Электро- энергияси	8,600					
Иситиш ва ёритиш	3,400					
Асбоб-усуналар эскириши	40,200					
Жами						
Майдон, м2	45,000					
Асбоб-ускуналар қиймати	402,000					
Электр-энергия ишлатилиш тех хизмат, %	100					
Тўғридан-тўғри меҳнат соатлари, мех/соат	35,000					

Машина соати, маш/соат	25,200					
---------------------------	--------	--	--	--	--	--

Ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий натижалари қуйидагилардан иборат:

	<i>А машина цехи</i>	<i>Б машина цехи</i>	<i>Йиғма цех</i>
Тўғридан-тўғри меҳнат, меҳ/соат	8,200	6,500	21,900
Машина соат, маш/соат	7,300	18,700	

Тўплам устама харажатлар \$176,533

Аниқлаш талаб этилади:

- 1) Устама ишлаб чиқариш харажатларини сервис ва ишлаб чиқарувчи бўлимларга тақсимланг.
- 2) Тўғридан-тўғри усулдан фойдаланиб сервис бўлими харажатларини ишлаб чиқарувчи бўлимларга қайта тақсимланг.
- 3) Ҳар бир ишлаб чиқарувчи бўлим учун устама харажатларни тақсимлаш ставкаларини аниқланг.
- 4) Устама ишлаб чиқариш харажатлари счетини очинг ва унга ҳисоб-китоблар асосида ёзувларни ўтказинг. (Управленческий учет 1, 86-бет)

8. «Ecsomy» компанияси Х ва У турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаради ва сотади. Ушбу турдаги маҳсулотларнинг баҳоси мос равишда \$1,000 ва \$3,000ни ташкил этади. Ҳар бир маҳсулот А ва Б ишлаб чиқариш жараёнидан ўтади. А жараёнида Х маҳсулот бирлигига - 2 соат, У маҳсулот бирлигига – 4 соат, Б жараёнида эса Х маҳсулот бирлигига – 1 соат, У маҳсулот бирлигига – 3 соат сарфланади. А жараёнида 1 соатига \$40, Б жараёнида 1 соатига \$50 тўланади.

Икки турдаги маҳсулот ҳам К, Л ва М материалларидан фойдаланади, уларнинг маҳсулот бирлигига сарфланиши қуйидагича:

	<i>Баҳоси</i>	<i>Маҳсулот бирлигига сарфланиши</i>	
		<i>Х маҳсулот</i>	<i>У маҳсулот</i>
К материал, кг	\$10	37	93
Л материал, бирлик	2	10	240
М материал, м2	2	20	75

Сотувчиларга сотиш ҳажмидан 5% устама тўланади. Упаковка материаллари: Х маҳсулот учун \$10 ва У маҳсулот учун 40\$. Товарлар харидорларга етказиб бериш харажатлари: Х маҳсулот учун \$20, У маҳсулот учун \$50.:

Бошқа йиллик харажатлар:

Билвосита меҳнат	А жараён	\$250,000
	Б жараён	400,000
	Омбор	200,000
	Ошхона	<u>100,000</u>
		950,000
Билвосита материал	А жараён	\$515,100
	Б жараён	585,050
	Омбор	13,100
	Ошхона	<u>84,250</u>
		1,197,500
Ижара ҳақи ва пошлина		4,500,000
Машина ва асбоб-ускуналар амортизацияси		1,400,000
Электроэнергия		500,000
Бинони пожардан суғуртаси		37,500
Меҳнатга ҳақ тўлашдан 2%лик компенсация		120,000
Иситиш ва ёритиш		45,000
Реклама		900,000

Х маҳсулот бирлигидан 10\$ лицензион тўловлар ушланиб қолинади. Бир йилда Х маҳсулотдан 15,000 бирлик, У маҳсулотдан 10,000 бирлик сотилган.

Қуйидаги ахборотлар берилган:

<i>Харажатлар маркази</i>	<i>Майдон, м2</i>	<i>Машина ва асбоб – ускуналарнинг баланс қиймати</i>	<i>Машина ускуналари, %</i>	<i>Тўғрида н-тўғри меҳнат соатлари</i>	<i>Ишчилар сони</i>	<i>Материалларга накладнойлар сони</i>
А жараён	100,000	10,000,000	80	70,000	40	10,000
Б жараён	50,000	2,000,000	20	45,000	30	5,000
Омбор	100,000	1,500,000			10	
Ошхона	50,000	500,000			5	
	300,000	14,000,000	100	115,000	85	15,000

Талаб қилинади:

1. Устама ишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш базаларини кўрсатган ҳолда сервис ва ишлаб чиқариш бўлимларига (А ва Б жараён) тақсимланг.
2. Сервис бўлимлари устама харажатларини ишлаб чиқариш бўлимларига қайта тақсимланг ва А ва Б жараён учун таллуқли устама харажатларни тақсимлаш ставкасини аниқланг.
3. Ҳар бир турдаги маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш таннархини ва реализация қилинадиган маҳсулот таннархини ҳисобланг.
4. Ҳар бир турдаги маҳсулот бирлиги фойдаси ёки зарарини ҳисобланг.

7-МАЪРУЗА. ИШЛАБ ЧИҚАРИШГА ДОИР УСТАМА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ УСУЛИ

1. Таннархнинг функционал калькуляцияси моҳияти ва зарурияти.
2. Таннархнинг функционал калькуляциясининг қўлланилиши.
3. Таннархнинг функционал калькуляцияси тизимини амалга ошириш босқичлари.

1-савол. Таннархнинг функционал калькуляцияси моҳияти ва зарурияти.

Анъанавий тизим ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга сарфланган моддий ресурсларни ва асосий ишлаб чиқариш ишчилари меҳнати харажатларини аниқ ҳисоблашга асослансада, лекин устама харажатлар бутун маҳсулотга бир қанча тахминий асосларга кўра тақсимланади.

Ҳозирги вақтда компаниялар кенг ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб чиқармоқда, қайсики бунда асосий ишлаб чиқариш таннархида ҳамда умумий харажатларда устама харажатларнинг ҳиссаси тўғридан-тўғри меҳнат харажатларига нисбатан ошиб бормоқда. Натижада, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳиссаси камайганлиги боис, асосий ишлаб чиқариш ишчилари меҳнати (тўғридан-тўғри меҳнат) базаси асосида устама харажатларни маҳсулотга тақсимлашнинг ихчамлаштирилган усуллари қўллаши ўзини оқламай қолмоқда. Бундан ташқари кучли рақобат ҳамда молиявий иқтисодий инқироз шароитида таннарх объектлари тўғрисида қарор қабул қилинаётганда анъанавий усулларга қўлланилганда етарли аниқликдаги ахборотларнинг олинмаслиги боис пишиб етмаган қарорларни қабул қилиб қўйиш ҳолатлари учраши мумкин. Бу корхонани банкротлик ҳолатлари ёки қийин молиявий ҳолатга тушиб қолишига олиб келиши мумкин. Бундай шароитларда юзага келган молиявий иқтисодий ҳолат устама харажатларни таннарх объектларига тақсимлашда мукамал усуллардан, яъни таннарх заррачалари ва таннарх объектлари ўртасида функционал боғлиқликларни ҳисобга оладиган иқтисодий математик усуллардан фойдаланишни объектив зарурият қилиб қўйди. Компаниялар фаолияти ва таннарх заррачалари ўртасидаги функционал боғлиқликларга таянувчи усул “таннархни калькуляция қилишнинг функционал тизими” деб ном олди. Ахборот технологялари ҳамда фаннинг ютуқлари харажатларга доир ахборотларга ишлов бериш таннархининг камайишига олиб келганлиги 80 йилларнинг бошида АҚШ ва Европа давлатларидаги бир қанча компанияларда таннархнинг функционал калькуляциясини қўлланилишига олиб келди. Ҳозирги кунда ABC тизимини қўллайдиган корхоналар сони

кенгайиб бормокда. Корхоналарда ABC тизимини қўллашга асосий сабаблар сифатида куйидагилар эътироф этилган:

- Турли бўлимларнинг фаолиятини бошқа бўлимлар фаолиятлари билан солиштирилиши ёки аралашishi мумкин. Мисол учун, хизмат кўрсатиш сифати харажатлари турли фаолиятларга оид бўлган бир қанча таннарх заррачаларидан ташкил топади. Буларга харид бўлимида инспекция харажатларининг, ишлаб чиқариш бўлимидаги инспекция харажатлари, маркетинг бўлимидаги харидорларга хизмат кўрсатиш харажатларининг бир қисмлари. Фақат таннарх заррачалари фаолият турлари бўйича юритилгандагина компаниянинг сифат хизмати таннархи бўйича маълумотларни жамлаш мумкин бўлади;
- Фаолиятлар самарали бошқариш ҳамда ўринли иқтисодий қарорларни ишлаб чиқишда ижрочилар сабаб (фаолият) ва оқибат (таннарх) ўртасидаги боғлиқликни идентификациялаш учун маълумотларни деталлаштириш талаб этилади. Бу устама харажатларни етарли даражада аниқликда тақсимлашни талаб этади;
- Таннарх менеджментида қисқа муддатли ва узоқ муддатли режаларни тузишда аниқ ва деталли таннарх ахборотларига таянилади. Таннарх ҳисоби тизими таннарх менеджментини амалга оширишда ахборотлар билан таъминлаш функциясини бажаради;
- Амалдаги анъанавий таннарх бухгалтерия ҳисоби тизими ҳамма ҳолларда ҳам турли бўлимлар ёки функционал фаолиятлар ўртасида боғлиқликни юқори маҳоратда ва аниқликда акс эттиришни ҳамма вақт ҳам уддалай олмайди. Мисол учун, маҳсулот дизайни функцияси ва ишлаб чиқариш функциялари ўртасидаги алоқаларни акс эттириш заруриятини қайд этиб ўтиш мумкин бўлади. Маҳсулот дизайни 40 қисмдан иборат бўлганда 10 қисмдан иборат маҳсулот дизайнига нисбатан кўпроқ харажатларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Чунки, унда кўпроқ операциялар, кўпроқ таъминотчилар, кўпроқ инвесторлар, кўпроқ сервис хизмати амалга оширилади. Амалдаги анъанавий таннарх бухгалтерия ҳисоби тизими кўп ҳолларда маҳсулот таннархини камайтириш бўйича зарур ахборотларни жамғариш тайёр эмас. ABC тизими эса маҳсулот дизайнида қисмларни камайтириш орқали таъминотчилар, операцияларни қисқартиш имкониятларини топиш йўли билан маҳсулот таннархини камайтиришнинг аниқ йўллари белгилаб бериш имконига эга бўлади.
- Ахборот олиш ва узатиш технологияларининг ривожланиши ABC тизими орқали кўпроқ батафсил ахборотларни тўплаш ва уларга ишлов бериш имкониятини бермокда.

Таннархнинг функционал калькуляцияси – *Activity-Based Costing (ABC)* – бу бевосита ишлаб чиқариш ҳажмининг жисмоний ҳажмига (масалан, асбоб-ускуналар наладкаси, материалларни жойлаштириш ва бошқалар) боғлиқ бўлмаган фаолият турлари (функциялари)нинг устама

харажатларини маҳсулот таннархига олиб бориш усули бўлиб, бунда ушбу функцияларда маҳсулотларга талаблар асосида харажатларни тақсимлашнинг махсус ставкалари ҳисобланиб чиқилади.

Бизга маълумки, устама харажатларни тақсимлашнинг анъанавий тизимида тақсимлаш базалари сифатида ҳажм кўрсаткичлари, масалан тўғридан-тўғри меҳнат соатлари (меҳ/соат), машиналарнинг иш соатлари (маш/соат) олинади.

Ҳажм кўрсаткичлари ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ва сарфланаётган ресурслар ўртасида ўзгарувчан боғлиқлик бўлган ҳолларда аниқ маълумотларни беради, яъни ўзгарувчан харажатлар учун тўлиқ мувофиқ келади. Бу ресурсларга тўғридан-тўғри материал, тўғридан-тўғри меҳнат, ўзгарувчан электроэнергия ва асбоб-ускуналар билан боғлиқ ўзгарувчан харажатларни мисол келтириш мумкин. Лекин, фаолият учун зарур бўлган ҳамда нисбатан қисқа муддатли келажакда доимий бўладиган кўпчилик ресурслар (функциялар) жисмоний ҳажм кўрсаткичлари билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмайди. Бундан функцияларга *материаллар хариди, материалларни жойлаштириши, асбоб-ускуналар наладкаси, ишлаб чиқариш жараёни графикасини ишлаб чиқиш, маҳсулотларни оралиқларда назорат қилиш ва бошқалар.*

Компания мисолида бизнес функциялари, бўлимлар ва фаолиятларни қуйидаги 5.5-чизмада акс эттириш мумкин. Ушбу чизмада компания фаолияти бизнес функцияларига, асосий бизнес функциясининг бўлимлари ҳамда танлаб олинган бўлимнинг фаолиятлари акс эттирилган. Ушбу фаолиятлар бўйича таннарх тўғрисида ахборотларнинг шаклланиши менежерларга қўл келади.

Ҳар бир узлуксиз нашр тармоғи (PC board) инструментлари уларни ўрнатиш учун қуйидаги олти фаолият турини ажратиш мумкин:

1. *Материаллар хариди.* Барча PC board қурилиши қисмлар захираларни тўплашга зурурият туғилади.

2. *Ўрнатишнинг бошланиши.* Тармоқнинг қурилиши инструкцияси компьютерга киради. Махсус дастурлар асбоб-ускуналарга ўрнатилган автоматик ишлашини таъминлайди.

3. *Қисмларнинг машиналар наладкаси.* Тармоқнинг компоненти бўлган асбоб-ускуналарнинг автоматик ишлашини таъминлайди.

4. *Қисмларнинг қўл меҳнатида ўрнатилиши.* Ушбу компонентларнинг ўрнатилиши машина наладкасидан бўлмасдан малакали ишчи меҳнатини ҳам талаб этади.

5. *Жойидан силжishiни маҳкамлаш.* Барча қисмлар тармоққа ўрнатилади ва бир вақтнинг ўзида уларнинг маҳкам жойлашганлигига ишлнч ҳосил қилинади.

6. *Сифатининг назорати.* Барча компонентларнинг ўрнатилганлиги назорат қилинади, тўғри жойлаштирилганлиги ҳамда якуний маҳсулот талабларга жавоб бериши ўрганилади.

PC board учун билвосита ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш мақсадида таннарх драйвери ҳамда таннархни тақсимлаш ставкаси қуйидагича аниқланади (2.19-жадвал):

2.19-жадвал

Таннарх драйвери ҳамда таннархни тақсимлаш ставкаси

Фаолият майдони	Таннархни тақсимлаш базасида фойдаланадиган таннарх драйвери	Билвосита харажатларни тақсимлаш ставкаси
1. Материаллар хариди	Қисмларнинг сони	\$1 битта қисмга
2. Ўрнатишнинг бошланиши	PC board ларнинг сони	\$20 битта тармоққа
3. Қисмларнинг машина наладкаси	Ўрнатилаётган машина қисмларининг сони	\$0.50 битта қисмга
4. Қисмларнинг қўл меҳнатида ўрнатилиши	Қўлда ўрнатилаётган қисмларнинг сони	4\$ битта қисмга
5. Жойидан силжишини маҳкамлаш	PC board ларнинг сони	\$30 битта тармоққа
6. Сифатини текшириш	Текшириш вақтига сарфланган соат	\$50 текширишнинг бир соатига

Материаллар хариди фаолият майдони мисолида билвосита харажатларни тақсимлаш ставкаси қандай ҳисобланишини кўриб ўтайлик:

Материал хариди фаолияти бўйича тақсимлаш ставкаси

$$= \frac{\text{Бюджетлаштирилган материал хариди}}{\text{Йил давомида бюджетлаштирилган қисмлар сони}} = \frac{\$300.000}{300.000} = \$1 \text{ битта қисмга.}$$

Худи шу тартибда бошқа фаолият майдонлари бўйича ҳам тақсимлаш ставкалари ҳисобланади.

Инструмент Inc. бўйича иккита PC board га таннархни калкуляция қилишнинг ABC тизимини қўллаган ҳолда ҳисоблаш натижаларини қуйидаги жадвалда умумлаштирилган (2.20-жадвал):

2.20-жадвал

ABC тизимида таннархни калкуляция қилиш

	PC Board A	PC Board B
Тўридан-тўғри маҳсулот таннархи	\$300	\$200
• Тўғридан-тўғри материал		
Билвосита маҳсулот таннархи	\$81	\$121
• Материаллар хариди (А, 81 қисм; В 121 қисм) * \$1		

• Ўрнатишнинг бошланиши (А, 1 тармоқ; В, 1 тармоқ) * \$20	20	20
• Қисмларнинг машина наладкаси (А, 70 наладка; В, 90 наладка)	35	45
• Қисмларнинг қўл меҳнатида ўрнатилиши (А, 10 ўрнатиш; В 30 ўрнатиш) * \$4	40	120
• Жойидан силжишини маҳкамлаш (А, 1 тармоқ; В 1 тармоқ) * \$30	30	30
• Сифатини текшириш (А, 1,5 соат; В, 2,5 соат)	75	125
Жами	281	461
Жами маҳсулот таннархи	\$581	\$741

АВС тизимининг қўлланилиши функциялар бўйича маҳсулот таннархини таҳлил қилиш имкониятини беради.

2-савол. Таннархнинг функционал калькуляциясининг қўлланилиши.

Устама харажатларни тақсимлашнинг анъанавий ҳамда функционал тизимлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни қуйидаги мисолда ёрқин кўриш мумкин.

А компанияси бир хил асбоб-ускуналарда аналогик ишлаб чиқариш жараёнларини қўллаган ҳолда икки турдаги К ва М маҳсулотни ишлаб чиқаради. Маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми бўйича фарқ қилади. К – бу йирик партияларда ишлаб чиқариладиган кўп серияли маҳсулот, М – камсерияли маҳсулот ҳисобланади.

Турли хил фаолият (функция)ларда киритиладиган материаллар, ишлаб чиқариш ҳажми ва харажатлар тўғрисидаги маълумотлар (2.21-жадвал):

2.21-жадвал

Фаоллик даражаси ва махсус функциялар бўйича устама харажатлар тўғрисида маълумот

	<i>М</i> <i>маҳсулот</i>	<i>К</i> <i>маҳсулот</i>	<i>Жами</i>
1. 1 буюмга тўғри келадиган машина-соат	1.5	1.5	
2. 1 буюмга тўғри келадиган меҳнат-соат	2.5	2.5	
3. Йиллик ишлаб чиқариш ҳажми, бирлик	2000	20000	
4. Асбоб-ускуна иш вақти, соат	3000	30000	33000
5. Асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш вақти, соат	5000	50000	55000

6. Материаллар хариди учун буюртма сони, марта	90	180	270
7. Наладка сони, марта	40	60	100
8. Махсус функциялар (фаолият турлари) бўйича устама харажатлар:			
Ишлаб чиқариш ҳажмига муносабатли			220 000
Харидга нисбатан муносабатли			240 000
Асбоб-ускуналар наладкасига муносабатли			210 000
Жами			670 000

Аниқлаш талаб этилади:

Устама харажатларни ҳар бир маҳсулот (маҳсулот бирлигига ва умумий суммада) турларига тақсимлаш:

1) *Калькуляциянинг анъанавий тизими;*

2) *ABC тизими;*

Ечиш:

1. Даставвал устама харажатларни калькуляциянинг **анъанавий тизими** бўйича тақсимлаймиз.

Тақсимлашнинг умумзавад ставкаларини ҳисоблаймиз:

Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси, 1 маш/соатга п.б	20.3 (670 000 п.б./33000 маш/соат)
устама харажатларни тақсимлаш ставкаси, 1 меҳнат/соат п.б	12.18 (670 000 п.б./55000 меҳ/соат)

УХ ларни аниқланган ставкалардан фойдаланиб маҳсулотлар турларига олиб борамиз:

	М маҳсулот	К маҳсулот
1. Бир буюмга устама харажатлар	30.45 (1.5 маш/с 20.3 п.б/соат) ёки (2.5 меҳнат/с 12.18)	30.45 (1.5 маш/с 20.3 п.б соат) ёки (2.5 меҳнат/с 12.18)
2. Ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажмига тақсимланган жами устама харажатлар	61000 бирлик(2000 бирлик х 30.45 п.б/бирлик)	609000 п.б (20 000 бирлик х 30.45 п.б./бирлик)
	670 000	

Устама харажатларни анъанавий тизимда тақсимлаш ишлаб чиқариш ҳажмига пропорционал равишда ўзгарадиган тақсимлашнинг чегараланган базаси миқдоридан (қоидага мувофиқ асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш

соатлари ёки асбоб-ускуналар иш соатлари) фойдаланади. Ушбу мисолдан кўриниб турибдики, К ва М маҳсулотларга харажатлар устама харажатларнинг тақсимлаш базаси сифатида олинган асбоб-ускуналар иш соатлари ва асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш (тўғридан-тўғри меҳнат) соатлари асосида тақсимланган. Битта буюмга тўғри келадиган харажатлар фойдаланиладиган базадан қайий назар бир хил. Лекин асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш вақтлари ва асбоб-ускуналарнинг иш вақти ҳар бир маҳсулотда турли пропорцияларда истеъмол қилинади (сарфланади).

2. *Энди ABC тизимини қўлаймиз:*

Юқорида ABC тизимига берилган таърифдан ҳам кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш ҳажми, харидлар ва асбоб-ускуналар наладкаси билан боғлиқ устама харажатларнинг тақсимлаш учун *махсус ставкаларини* ҳисоблашимиз талаб этилади (2.22-жадвал):

2.22-жадвал

Устама харажатларнинг ставкалари ва уларнинг қўлланилиши

Ишлаб чиқариш ҳажми бўйича УХ ставкаси: П.б./маш /соат ёки П.б./меҳнат/ соат	6.67 (220 000 п.б./33000 маш/соат) 4.0 (220 000 п.б./55000 меҳнат/соат)
Харид бўйича УХ ставкаси, п.б./харид	888.89 (240 000 п.б./270)
Наладка бўйича УХ ставкаси, п.б./наладка	2100 (210 000 п.б./100)

Ушбу аниқланган ставкаларни қўлаймиз:

	М маҳсулот	К маҳсулот
1. Маҳсулот ҳажми бўйича УХ, п.б./бирлик	10 (1.5 маш/соат 6.67 п.б./с ёки 2.5 меҳнат с. 4.0 п.б/с)	10 (1.5 маш/соат 6.67 п.б./с ёки 2.5 меҳнат с. 4.0 п.б/с)
2. Харид бўйича устама харажатлар, п.б./бирлик	40 (90 харид х 888.89 п.б./харид/ 2000)	8 (180 харид х 888.89 п.б./харид/20000)
3. Наладка бўйича УХ, п.б./бирлик	42 (40 наладка х 2100 п.б./наладка /2000)	6.3 (60 наладка х 2100 п.б./наладка/20000)
1 буюмга жами УХ, п.б./бирлик	92	24.3
Йиллик ишлаб чиқариш ҳажмига тақсимланган жами УХ, п.б.	184000 (2000 бирлик х 92/бирлик)	486 000(20 000 бирлик х 24.3 п.б./бирлик)
	670 000	

ABC тизимида функция (фаолият турлари) харажатларини маҳсулотларга олиб боришда **харажат омили** (тақсимлаш базаси)дан фойдаланади. ABC тизимида харажат омиллари ставкаси устама харажатларнинг юзага келиш сабаблари билан тўлароқ боғлиқликда бўлиши керак. Бизнинг мисолда ABC тизими учта тақсимлаш базасидан фойдаланаяпти (асбоб-ускуналарнинг иш соати ёки асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари, наладка сони ва ишлаб чиқаришга буюртмалар миқдори), қайсики анъанавий тизимда битта тақсимлаш базасидан

фойдаланилди (асбоб-ускуналар иш соати ёки асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш соатлари). Ушбу тизимлар натижасида олинган маҳсулот таннархи тўғрисидаги маълумотларни қуйидагича умумлаштирамиз (2.23-жадвал):

2.23-жадвал

Анъанавий ва ABC тизимлари натижаларини солиштириш

	Анъанавий тизим	ABC тизими
М маҳсулот (кичик серияли), п.б.	30.45	92
К маҳсулот (йирик серияли), п.б.	30.45	24.3

Ушбу иккита тизим натижаларини таққослаш шуни кўрсатмоқдаки, анъанавий тизимда К турдаги йирик серияли маҳсулотларнинг таннархи М турдаги кичик серияли маҳсулотларга нисбатан оширилиб кўрсатилмоқда. Бунинг асосий сабаби кўп серияли маҳсулот кам серияли маҳсулотга нисбатан 10 баробар кўп соат истеъмол қилишига қарамасдан (Кичик сериялида 5000 соат, кўп сериялида 50000 соат) кўп серияли маҳсулотга бўлган буюртмалар атига 2 баробар, кичик серияли маҳсулотга нисбатан амалга оширилган (кичик сериялисида 90 марта, кўп сериялисида 180 марта), асбоб-ускуналарнинг наладкаси 1,5 баробар тезроқ амалга оширилганлиги (кам сериялисида 40 наладка, кўп сериялисида 60 наладка) ҳисобланади. Анъанавий тизимда эса ишлаб чиқаришнинг ҳажм кўрсаткичларига таянган бўлиб, бунда устама харажатларининг нисбий истеъмол қилиниши ҳисобга олинмай қолади. Натижада, кўп серияли маҳсулот таннархи оширилиб кўрсатилса, кам серияли маҳсулот таннархи эса камайтирилиб кўрсатилмоқда.

3-савол. Таннархнинг функционал калькуляцияси тизимини амалга ошириш босқичлари.

Функционал тизимни қуйидаги туртта босқичларга ёки (поғонага) бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) ташкилотда мавжуд бўлган фаолиятнинг асосий турларини белгилаб олиш;
- 2) ҳар бир турдаги фаолият учун харажат марказлари бўйича харажатларни тақсимлаш;
- 3) ҳар бир асосий фаолият тури учун харажат омилини аниқлаш;
- 4) харажатларни уларга таллуқли бўлган фаолият турларига, ушбу фаолият турларига эҳтиёжлар асосида маҳсулот турлари бўйича тақсимлаш.

Ушбу босқичларнинг моҳияти ва мазмунига алоҳида тўхталиб ўтайлик:

1-босқич. Асосий фаолият турларини белгилаб олиш. Фаолият турлари алоҳида ишлар ёки вазифалар тўпламидан иборат ва шу сабабли ушбу вазифаларни ҳал қилиш билан боғлиқ ҳаракатлар орқали ёритиб бериш мумкин бўлади. Масалан, материаллар хариди алоҳида фаолият тури деб қаралса, у бир қанча алоҳида вазифалар тўламидан ташкил топади. Ушбу вазифаларга буюртма берилган материалларни қабул қилиб олиш,

таъминотчиларни белгилаб олиш ва шартномалар тузиш, буюртма тайёрлаш ва буюртмани юбориш ва бошқа вазифаларни киритиш мумкин.

Фаолият турларини сонини белгилаб олишда муҳокама ва таҳлиллар ўтказиш лозим. Бунда алоҳида ажратилаётган фаолият тури салмоқли ва ундаги харажатлар суммаси етарли даражада катта бўлиши керак. Чунки, ҳар бир фаолиятнинг ўрганилиши ўзини-ўзи қоплаши талаб этилади. Бундан ташқари фаолият турининг таннарх маркази қилиб ажратилиши у билан боғлиқ таннарх заррачаларни ҳисобга олиш имконияти бўлиши керак. Бу эса ҳисоб ишларини ташкил этишни, қўшимча харажатлар қилинишига олиб келади.

2-босқич. *Харажат марказлари бўйича таннархни тақсимлаш.* Фаолият турлари аниқлаб олингандан кейин ўрганилаётган даврда ушбу фаолиятга дахлдор истеъмол қилинган ресурслар харажатлари тақсимлаб чиқилади. Бир қанча ресурслар харажат марказларига тўғридан-тўғри олиб борилиши мумкин. Лекин айрим харажатлар (меҳнат, иситиш, ёритиш ва бошқалар) бир қанча марказларга алоқадорлиги боис билвосита характерга эга бўлиши мумкин. Бундан харажатлар фаолият турларига сабаб-оқибат омиллар ёки мутахассисларнинг фаолият турлари бўйича ресурслар истеъмоли тўғрисидаги асосланган хулосалари асосида тақсимланиши лозим. Тахминий асосларга кўра тақсимлашдан қочиш керак. Чунки, бу харажатлар тўғрисида ишончсиз ахборотларни юзага келишига сабаб бўлади. Натижада функционал таннарх тизимини самарасизлигига олиб келади. Бу босқичда аниқлаб олинган сабаб-оқибат омиллари *ресурс харажатлари омиллари* деб аталади.

3-босқич. *Ҳар бир асосий фаолият тури учун харажат омилни аниқлаш.* Ҳар бир харажат марказига маҳсулот турлари бўйича юз берган харажатларни ҳисоблаш учун шундай марказлар учун таллуқли харажат омиллари танлаб олиниши керак. Ушбу босқичда қўлланиладиган харажат омиллари *харажатларнинг функционал омиллари* деб аталади. Бунда бир қанча шартларни ҳисобга олиш талаб этилади. Биринчидан, бундай омил ҳар бир харажат марказлари бўйича юз берган харажатларнинг аниқ тавсифини бериши лозим. Иккинчидан, у ахборотларни ўлчашни енгиллигини, яъни онсон олиниши ва маҳсулот турлари бўйича онсон идентификацияланишига имкон бериши керак.

Фаолият турларига алоқадор бўлган харажатлар омиллари уч типда бўлади: 1) операцион; 2) вақт; 3) интенсив.

Операцион омилларга мисол қилиб харид учун тузиладиган буюртмаларнинг сони, назорат текширувлари сони, асбоб-ускуналарга бажарилган наладкалар сони — таҳлил қилинаётган даврда ресурслар миқдорини ўлчашга хизмат қилади.

Вақт омиллари фаолият турларини амалга оширишда талаб этиладиган вақт давомийлигини акс эттиради. Ушбу омилларга мисол қилиб асбоб-ускуналар наладкаси учун сарфланган вақти, ишлаб чиқарилаётган

махсулотнинг сифатини назорат қилиш вақтини келтириш мумкин. Агар бир маҳсулот бўйича асбоб-ускуналар наладкаси кам вақт талаб этса, бошқаси учун эса кўп вақт талаб этиладиган бўлса асбоб-ускуналарни наладка қилиш давомийлигини харажат омили сифатида олинishi ресурслар истеъмолини аниқроқ аниқлаш имконини беради.

Интенсив омиллар таҳлил қилинаётган фаолият тури бажарилаётганда ҳар бир марта бевосита ишлатиладиган ресурсларни баҳолашга асосланади. Агар вақт омиллари ўртача соатбай ставкасидан келиб чиқса, интенсив омиллар эса аниқ маҳсулот учун аниқ ситуацияда зарур бўлган тўғридан-тўғри вақт харажатларига асосланади. Масалан, агар фаолият тури квалификациясиз ва квалификацияли ходимларни талаб этса, вақт омили улар ишига тўланадиган ўртача ставкадан келиб чиқади, қайсики ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга олиб борилади. Интенсив омиллар эса ҳар бир типдаги ходимлар учун ҳақиқий ва баҳоланадиган вақтни ҳисобга олади, қайсики маҳсулотларга ҳисобланган харажатлар аниқроқ бўлиши таъмин этилади.

4-босқич. *Харажатларни уларга таллуқли бўлган фаолият турларига, ушбу фаолият турларига эҳтиёжлар асосида маҳсулот турлари бўйича тақсимлаш.* Бу босқичда шуни ҳисобга олиш керакки, бунда таннарх омили алоҳида маҳсулот турларига ҳисоблаш имконини берадиган қилиб аниқ ҳисобга олинishi талаб этилади. Агар харажатлар омили сифатида асбоб-ускуналар наладкаси соати олинса, у ҳолда ҳар бир маҳсулотда асбоб-ускуналар наладкасида истеъмол қилинадиган вақтларни ҳисобга оладиган механизм ҳам кўзда тутилиши лозим.

Таянч атамалар:

1. Таннархнинг функционал калькуляцияси – *Activity-Based Costing (ABC)* – бу бевосита ишлаб чиқариш ҳажмининг жисмоний ҳажмига (масалан, асбоб-ускуналар наладкаси, материалларни жойлаштириш ва бошқалар) боғлиқ бўлмаган фаолият турлари (функциялари)нинг устама харажатларини маҳсулот таннархига олиб бориш усули бўлиб, бунда ушбу функцияларда маҳсулотларга талаблар асосида харажатларни тақсимлашнинг махсус ставкалари ҳисобланиб чиқилади.

2. ABC тизимида функция (фаолият турлари) харажатларини маҳсулотларга олиб боришда ***харажат омили (тақсимлаш базаси)***дан фойдаланади. ABC тизимида харажат омиллари ставкаси устама харажатларнинг юзага келиш сабаблари билан тўлароқ боғлиқликда бўлиши керак. Тақсимлаш базасига мисол қилиб асбоб-ускуналарнинг иш соати ёки асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари, наладка сони ва ишлаб чиқаришга буюртмалар миқдорини келтириш мумкин, қайсики анъанавий тизимда битта тақсимлаш базасидан фойдаланилди (асбоб-ускуналар иш соати ёки асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш соатлари).

Ўзини-ўзи текшириш учун саволлар:

1. Функционал калкуляциянинг зарурияти нима билан белгиланилади?
2. Ҳозирги кунда ABC тизимини қўллашнинг асосий сабаблари нималар билан белгиланилади?
3. Таннархнинг функционал калкуляцияси (ABC тизими)га таъриф беринг?
4. ABC тизимида фаолият функцияларига мисоллар келтиринг?
5. Фаолият функциялари бўйича тақсимлашнинг ставкаси қандай аниқланади?
6. ABC тизимининг қўлланилишини амалий мисолларда тушунтириб беринг?
7. ABC тизимини қўлланилишининг тўртта босқичини тушунтириб беринг?
8. «ABC тизими ҳозирги билан келгуси давр оралиғида туради. Барча компаниялар ушбу тизимни қўллашади». Сиз шу фикрга қўшиласизми? Ҳа ёки йўқ бўлса тушунтириб беринг.
9. «ABC тизими бошқа тизимларга нисбатан номолиявий характер касб этади» Қандай ва нима учун?
10. «ABC тизими бошқа бухгалтерия ҳисоби тизимларига нисбатан бутун бир корхона сифатида қарайди» Сиз шу фикрга қўшиласизми? Ҳа ёки йўқ бўлса тушунтириб беринг.
11. «ABC тизимини жараёнли ҳамда буюртмали калкуляция тизимлари билан мужассамлаша олади». Сиз шу фикрга қўшиласизми? Ҳа ёки йўқ бўлса тушунтириб беринг.

Тестлар:

1. Функционал калкуляция нимага таянади?

- А. Ишлаб чиқаришнинг ҳажм кўрсаткичларига
Б. Фаолият майдонлари ва таннарх заррачалари ўртасидаги функционал боғлиқликка
С. Таннарх драйвери ва таннарх заррачасига
Д. Устама ишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш базаси ва ставкасига

2. ABC тизими

- А. Харажатларни тахминий асосларга кўра тақсимлайди
Б. Иқтисодий математик усулларга таянади
С. Сабаб ва оқибатга асосланади
Д. Фойдаланувчининг танлаган усулларига асосланади

3. Қайси тизим таннарх тўғрисида бошқа тизимга қараганди аниқроқ маълумотни беради

- А. Анъанавий тизим ABC тизимига нисбатан
- Б. Иккала тизим ҳам бир хил натижа беради
- С. Вазиятдан келиб чиқиб қўлланилган ҳолларда
- Д. ABC тизими анъанавий тизимга нисбатан

4. *Агар бюджетлаштирилган қисмлар машина наладкаси функцияси харажати 10,000 п.б., ўрнатилган машина қисмлар сони 1000 та бўлса, у ҳолда билвосита харажатларни тақсимлаш ставкаси*

- А. 10 п.б.
- Б. 11000 п.б.
- С. 10000000 п.б.
- Д. 9000 п.б.

Масалалар:

1. Denver Компанияси ABC тизимини қўллайди. Қуйидаги ахборотлар берилган:

Ишлаб чиқариш фаолият майдонлари	Тақсимлаш базасида фойдаланиладиган таннарх драйвери	Тақсимлаш базасида маҳсулот бирлигига қайта ишлаш таннарни
Материаллар хариди	Қисмларнинг сони	\$0,30
Машина	Машина соати	34,00
Йиғма	Қисмлар сони	1,90
Инспекция	Тайёр маҳсулотлар сони	20,00

Упаковка машинаси учун 50 бирлик компонент ишлаб чиқарилди. Ҳар бир бирлик 70 қисм ва 2 машина соатини талаб этади. Тайёр маҳсулот бирлиги учун \$400 тўғридан-тўғри материал сарфланган. Бошқа барча ишлаб чиқариш харажатлари қайта ишлаш харажатларида ўз ифодасини топган.

Талаб этилади:

1. Жами ишлаб чиқариш харажатлари ва 50 бирлик маҳсулотнинг маҳсулот бирлиги таннарини ҳисобланг.
2. Компаниянинг йўналиши бўйича юқори фаолияти, жумладан тадқиқот ва тараққиёт ҳамда маҳсулот дизайни фаолиятлари таҳлил қилинганда ушбу компонент маҳсулот бирлигига \$120 тақсимланади. Йўналиши бўйича пастки фаолияти, жумладан тақсимот, маркетинг ва харидорларга сервис фаолиятлари таҳлил қилинганда ушбу компонент маҳсулот бирлигига \$700 тақсимланади. Маҳсулот бирлигининг тўлиқ таннарини ҳисобланг.

2-масала. Trimake LTD компанияси учта асосий маҳсулотни ишлаб чиқаради (X, Y ва Z). Бунда бир хил ишлаб чиқариш методлари ва бир хил асбоб-ускуналарни қўллайди. Ҳозирги вақтда компания харажатларни калькуляция қилишнинг анъанавий тизимини қўллаб келмоқда, лекин функционал тизимга ўтишнинг имкониятларини ўрганиш бўйича ишлар бошлаб юборилди. Қуйида ҳисобот даврида учта маҳсулот тури бўйича маълумотлар келтирилган.

	Маҳсулот бирлигига сарфланган вақт (соат)		Маҳсулот бирлигига сарфланган материал	Маҳсулот ҳажми, бирлик
	Асосий ходимлар меҳнати	Асбоб-ускуналар иш вақти		
X маҳсулот	1/2	3/2	20	750
Y маҳсулот	3/2	1	12	1250
Z маҳсулот	1	3	25	7000

Асосий ходимларнинг меҳнати харажатлари соатига \$6ни ташкил этади, устама ишлаб чиқариш харажатлари асбоб-ускуналарнинг иш соатлари асосида бир соатига \$28 ставка асосида ҳисобланади.

Кейинги таҳлиллар шуни кўрсатадики, умумий ишлаб чиқариш устама харажатларини қуйидаги категорияларга ажратиш мумкин:

Асбоб-ускуналар наладкаси билан боғлиқ харажатлар	35
Асбоб-ускунанинг ўзи билан боғлиқ харажатлар	20
Материалларни қайта ишлаш билан боғлиқ харажатлар	15
Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни назорат қилиш билан боғлиқ харажатлар	30
Умумий ишлаб чиқариш устама харажатлари	100

Қуйида келтирилган ишлаб чиқариш ҳажми бўйича маълумотлар бутун бир ҳисобот даврида товар серияларига оиддир.

	Асбоб-ускуналар наладкаси сони	Материалларни силжитиш ва жойлаштиришлар сони	Маҳсулотнинг сифатини назорат қилишлар сони
X маҳсулот	75	12	150
Y маҳсулот	115	21	180

Z маҳсулот	480	87	670
	670	120	1000

Аниқлаш талаб этилади:

А. Харажатларнинг анъанавий калькуляцияси асосида ҳар бир ишлаб чиқарилаётган маҳсулот учун маҳсулот бирлиги таннархини ҳисобланг.

Б. Харажатларнинг функционал калькуляцияси асосида ҳар бир ишлаб чиқарилаётган маҳсулот учун маҳсулот бирлиги таннархини ҳисобланг.

С. А ва Б пунктлар бўйича олинган натижалар асосида юзага келган фарқларнинг асосий сабабларини шарҳлаб беринг.

3-масала. Қуйида ABC компанияси учун ўтган даврда харажатлар, ишлаб чиқариш ҳажми ва харажатларни ташувчилар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

	<i>А</i> <i>Маҳсуло</i> <i>т</i>	<i>В</i> <i>маҳсуло</i> <i>т</i>	<i>С</i> <i>маҳсуло</i> <i>т</i>	<i>Жами</i>
1. Ишлаб чиқариш ва реализация	30 000	20 000	8 000	
2. Асосий материалларга харажатлар, п.б.	25	20	11	1,238,000 п.б.
3. Асосий ишчи кучи меҳнати, соат	4/3	2	1	88,000 соат
4. Асбоб-ускуналарнинг иш вақти, соат	4/3	1	2	76,000 соат
5. Асосий ишчи кучи меҳнати харажатлари, п.б.	8	12	6	
6. Ишлаб чиқариш наладкалари сони	3	7	20	30
7. Ташиб келтиришлар сони	9	3	20	32
8. Материалларни қабул қилиб олиш сони	15	35	220	270
9. Ишлаб чиқариш буюртмаларининг сони	15	10	25	50
10. Устама харажатлар, п.б.:				
Наладка				30,000
Асбоб-ускуна				760,000
Материалларни қабул				435,000

қилиш				
Упаковка				250,000
Инжинеринг				373,000
				1,848,000
				п.б.

Ўтган даврларда компания устама харажатларини маҳсулот турларига тақсимлашда асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари базаси асосида тақсимлар эди. Бироқ компанияда устама харажатларининг асосий қисми асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари билан эмас балки, асбоб-ускуналарнинг иш соати билан боғлиқ. Шу боис, компания харажатларни ҳисобга олиш тизимини қайта кўриб чиқиб, устама харажатларини ишлаб чиқариш ҳажми билан боғлиқ тақсимлашнинг иккита базасини қўллашни лозим топди: асосий материалларга харажатлар (қабул қилиш бўлимлари устама харажатларини қоплаш учун), асбоб-ускуналарнинг иш соатлари (бошқа барча харажатлар учун). Харажатларни ҳисобга олишнинг иккита тизими ҳам олдинги ва ҳозирдагиси А маҳсулотнинг кам фойдалилик даражасини кўрсатмоқда, қайсики бу маҳсулот бозорда энг харидоргир ҳисобланади. Компаниянинг бухгалтери АВС тизимини ўрганиб чиқиб устама харажатларни функциялар бўйича харажатлар кесимда олиб чиқиш учун уни асосий фаолият турлари бўйича таҳлил қилиб чиқди.

Юқоридаги маълумотлар асосида аниқлаш талаб этилади:

(а) Ишлаб чиқариш ҳажми билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олишнинг анъанавий тизимидан фойдаланиб маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисобланг.

(i) барча устама харажатлар (компаниянинг эски қўллаган тизимида) асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг меҳнат соатлари асосида тақсимланади;

(ii) қабул қилиш бўлимининг устама харажатлари (амалдаги тизими) асосий материалларга қилинган харажатлар базаси асосида, қолган харажатлар эса асбоб-ускуналарнинг иш вақти асосида тақсимланади.

(б) Ишлаб чиқариш харажатларини функционал калкуляцияни қўллаб ҳисобланг.

(с) Иккита тизим асосида ҳисобланган натижаларни солиштиринг, юзага келган фарқларни изоҳлаб беринг.

3-БЎЛИМ. ТАНАРХНИ КАЛКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ ТИЗИМЛАРИ

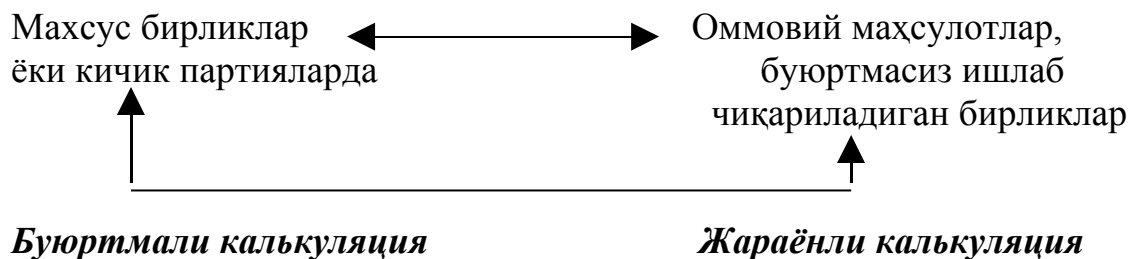
8-МАЪРУЗА. МАҲСУЛОТ ТАНАРХИНИ БУЮРТМАЛИ УСУЛДА КАЛКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ (ORDER JOB COSTING).

Режа:

1. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тизимлари
2. Буюртмали калькуляциянинг хусусиятлари ва муқобил ёндашувлари
3. Буюртмали калькуляциянинг турлари ва қўлланилиши
4. Қисман якунланган контрактларда фойда ҳисоби

1-савол. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тизимлари.

Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тизими иккита базисли тизимлардан бирини ёки иккаласини комбинациялашган ҳолда қўлланилишини тақоза этади: буюртмали калькуляция ёки жараёнли калькуляция тизимлари. Бу иккита тизимнинг хусусиятлари ва боғлиқлигини куйидагича акс эттириш мумкин.

Чизмадан кўриниб турибдики, буюртмали калькуляция махсус буюртма қилинган буюмларни ишлаб чиқариш соҳасида ёки кичик партиядаги товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналарда қўлланилади.

Жараёнли калькуляция эса оммовий маҳсулотлар, яъни буюртмасиз ишлаб чиқариладиган бирликлар бўйича қўлланилади.

Таннархнинг буюртмали калькуляцияси – бу таннархни калькуляция қилиш методи бўлиб, бунда мақсадли харажат (ҳисоб объекти) бўлиб маҳсулотнинг (иш, хизмат) ўзи ёки маҳсулотнинг катта бўлмаган партияси, яъни буюртмалар ҳисобланади. Ушбу маҳсулот (иш, хизмат) кўп ҳолларда буюртма деб юритилади. Бундан ушбу калькуляция қилиш методининг номланиши келиб чиқади. Таннархни калькуляция қилишнинг буюртмали усулида харажатлар аниқ маҳсулотга тўғри ва онсон ёндашилади.

Буюртмали калькуляция менежмент мақсадларида фақат ишлаб чиқариш компанияларидагина эмас, балки қурилиш ташкилотларида, хизмат индустриясида, нотижорат корхоналарида ҳам қўлланилади. Мисол учун, бу тизимни қўллайдиган корхоналарга уй қурилиши корхоналари, маслаҳат фирмалари, ҳуқуқшунослик фирмалари, аудит ва бухгалтерия ҳисоби хизмати ташкилотлари, реклама агентликлари ҳамда медицина хизмати корхоналарини келтиришимиз мумкин. Ишлаб чиқариш бўлмаган индустрияда иш буюртмали калкуляция атамасини қўлламасдан, унинг ўрнига «ишлар», ҳуқуқшунослик фирмалари ёки касалхоналарда «кейслар», қурилиш ташкилотларида «контрактлар» ёки «мажбуриятлар» деб аталади. Буюртмали калькуляция менежерларга режалаштириш ва назорат қилишда қўл келади. Унинг маълумотлари асосида иш ва маҳсулот учун сарфланган тўғридан-тўғри материалларнинг, меҳнат ҳақи ва устама харажатларнинг ҳар бир буюртма кесимида аниқлаш мумкин бўлади **(15-илова)**.

Ишлаб чиқаришда жараёنли калькуляция қилиш – бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини ҳисоблаш методи бўлиб, ушбу метод ялпи бир хилдаги (серийний) маҳсулот тайёрловчи ёки турли маҳсулотлар тайёрловчи, лекин жараён доимий қайтариладиган операцияларга бўлинадиган ишлаб чиқаришда қўлланилади.

Жараёнли методнинг буюртмали методдан принципиал фарқи харажатлар ҳисоби объектини танлашда кўринади. Буюртмали усул ҳисоб объекти бўлиб маҳсулотларнинг махсус ҳар бир бирлиги ёки кичик партияси ҳисобланади. Жараёнли калькуляцияда эса мақсадли харажат бўлиб маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни, мисол учун қориштириш, пишириш ва упаковка қилиш жараёнлари ҳисобланади.. Жараёнли калькуляцияни қўллайдиган тармоқларга мисол қилиб кимё, нефтни қайта ишлаш, текстил, лак-бўёқ, ун, сут, резина-техник корхоналарини келтиришимиз мумкин **(16-илова)**.

Жараёнли методда битта буюмнинг таннархи бутун ишлаб чиқариш таннархини ушбу даврда ишлаб чиқарилган буюмлар миқдорига бўлиш орқали топилади. Буюртмали калькуляцияда кам бўлган миқдордаги бирликларнинг ёки бутун бир буюртманинг таннархи алоҳида ҳисобланади. 15-16 иловалардаги чизмада буюртмали калкуляция ва жараёнли калькуляция ўртасидаги фарқлар аниқ баён қилинган.

2-савол. Буюртмали калькуляциянинг хусусиятлари ва муқобил ёндашувлари.

Бир қанча товарлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлган, масалан, уй рўзғор электр приборлари, қайсики реализациясига қадар омборларда сақлайдиган компаниялар таннархни калькуляция қилишнинг товарлар партияси усулини қўллайди. Бунда фарқли жиҳати шундан иборатки, маҳсулот бирлиги харажатлар ҳисобланмасдан, балки харажатлар ҳар бир ишлаб чиқариш нарядига ҳисобланади. Буюртма тугагандан кейин маҳсулот

бирлиги таннархи партиянинг жами харажатларини товарлар бирлиги миқдорига бўлиш орқали топилади.

Кўпчилик компаниялар таннархни буюртмали калькуляциясини товарлар партияси таннархини калькуляция қилиш билан бирлаштирадilar. Бундай ҳолатларни мижозларнинг техник талаблари асосида маҳсулотларни йиғувчи, қайсики конструкция (йиғма)нинг ўзи бир қанча бутловчи деталлардан иборат бўлиб, улар бошқа конструкцияларда ишлатиш мумкин бўлган компанияларда учратиш мумкин. Бундай ҳолларда бутловчи деталлар партияси ва барча харажатлар буюмларнинг аниқ партияси калькуляцион ведомостида ҳисобга олинади. Бутловчи буюмлар тайёрланиши якунлангандан сўнг наряд-буюртма ёпилади ва тайёрланган маҳсулот ўртача таннархи бўйича тайёр деталлар омборига узатилади. Агар мижоз қандайдир маълум конструкцияга буюртма берса, талаб қилинадиган деталлар омборхонадан олинади ва харажатлар йиғиш бўйича наряд-буюртма ҳисобига ёзиб борилади.

Профессионал хизмат кўрсатувчи (сервис) корхоналарида буюртмали калькуляцияда учта ёндашувдан бирини қўллайдилар (**14-илова**):

- *Биринчи муқобиллик.* Ягона тўғридан тўғри харажат моддаси (одатда тўғридан-тўғри профессионал меҳнат), ягона билвосита (устама) харажат заррачаси ҳамда ягона устама харажатларни тақсимлаш ставкаси.
- *Иккинчи муқобиллик.* Кўп тўғридан-тўғри харажат моддаси (тўғридан-тўғри профессионал меҳнат, фотонусха, компьютер соати ва бошқа заррачалар) ва ягона билвосита (устама) харажат заррачаси ҳамда ягона устама харажатларни тақсимлаш ставкаси.
- *Учинчи муқобиллик.* Кўп тўғридан-тўғри харажат моддаси ва кўп билвосита (устама) харажат заррачаси ҳамда кўп устама харажатларни тақсимлаш ставкаси.

14-иловадаги расмда ушбу муқобилларнинг тавсифи чизма кўринишда келтирилган. Ушбу муқобилларнинг қўлланилишини бухгалтерия ҳисоби соҳасида хизмат кўрсатадиган компания мисолида кўриб ўтамиз.

Биринчи муқобиллик. Кўплаб профессионал сервис фирмалар, жумладан бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги фирмалар профессионал персонал, қайсики кимнинг меҳнати аудит ўтказишга тўғридан-тўғри боғлиқ бўлса тўғридан-тўғри меҳнатга олиб боради. Бошқа қолган барча харажатлар эса билвосита (устама) харажат деб таснифланади. Биз бу ҳолатни **биринчи муқобиллик** деб аташимиз мумкин. Жамоат бухгалтерия ҳисоби фирмаси 2009 йил учун аудит бюджетини қуйидагича акс эттирди (пул бирлигида):

Даромадлар.....	15,000,000
Тўғридан-тўғри профессионал меҳнат (Мижозлар	
томонидан қабул қилинган профессионал меҳнат	

соатлари учун тўланадиган ҳақ)	<u>3,750,000</u>
Маржинал даромад (устама харажатлар ва операцион фойдани таъминлаш)	11,250,000
Устама харажатлар*	<u>10,500,000</u>
Операцион фойда.	750,000

*Бошқа барча харажатлар имзолаш соати, тайёргарлик кўриш, маркетинг ва бошқа умумий маъмурий харажатлар.

Тўғридан-тўғри профессионал соатлар бу мижозлар аудити, менеджерлар ва бошқа бухгалтерларнинг меҳнати билан ўлчанилади. Бюджетлаштирилган тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари бюджет соатлари ҳамда белгиланган меҳнат ставкалари асосида ҳисобланади. Аудит борасида мижозларга кўрсатилган соатлар учун тўланадиган ҳақ субординаторларга нисбатан тўланадиган ставкалардан юқорини ташкил этади. Устама эса ягона билвосита харажатлар заррачасидан ташкил топади, қайсики тўғридан-тўғри меҳнат харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида аниқланиб хизмат таннархига олиб борилади. Аудит бўйича бюджетлаштирилган жами харажатлар тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳамда тақсимланган устама харажатларидан ташкил топади. Ушбу ҳолатдаги мисолда бюджетлаштирилган устама харажатларнинг ставкаси 280% га тенг. Бу куйидагича ҳисобланади:

Бюджетлаштирилган устама ставкаси = Бюджетлаштирилган устама харажатлар / бюджетлаштирилган тўғридан-тўғри профессионал меҳнат харажатлари = 10,500,000 п.б./3,750,000 п.б. = 280%

Аудит фаолиятини бюджетлаштиришда ҳамда аудит шартномаларини тузишда, ҳар бир индивидуал аудитнинг суммасини ва унинг молиявий натижаларини аниқлашга зарурият туғилади. Бунинг учун формула ёрдамида ставка даражаси аниқланади.

Индивидуал аудит нархи ставкаси даражаси = Бюджетлаштирилган даромад / бюджетлаштирилган тўғридан-тўғри профессионал меҳнат харажатлари = 15,000,000 / 3,750,000 = 400%

Агар ҳар бир индивидуал аудит бўйича тўғридан-тўғри профессионал меҳнат харажатлари аниқ бўлса, юқоридаги формулалардан фойдаланиб аудит бўйича харажатлар, даромадлар ва операцион фойдани аниқлаймиз:

Тўғридан-тўғри профессионал меҳнат	40,000
Тақсимланган устама, 40,000 п.б. дан 280%.	<u>112,000</u>
Аудитнинг тўлиқ таннархи.	<u>152,000</u>

Индивидуал аудит нархи ставкаси даражаси 400% мўлжалланган даромад ва операцион фойда суммаларини аниқлаш мумкин бўлади:

Даромад (40,000 п.б.дан 400%)	160,000
Айирилади: жами таннарх.	<u>152,000</u>
Операцион фойда.	<u>8,000</u>

Ушбу буюртмали калкуляцияга асосан ҳисоб-китоблар аудит фаолиятини режалаштиришда ҳамда харажатлари устидан назорат қилишда қўл келади.

Иккинчи муқобиллик. Биз юқорида тавсифлаган профессионал хизмат кўрсатувчи корхона мисолда буюртмали калкуляциянинг қўлланилишини кўриб ўтдик. Бунда ягона тўғридан-тўғри харажатлар моддаси ва ягона устама харажатлар ставкаси катнашди. Бироқ, мижозлар биринчи муқобилликда таъминланган ахборотлардан кўра кўпроқ ахборотларни очиқлашга (тўланадиган сумманинг қандай шаклланганлиги) эҳтиёж сезади. Ушбу эҳтиёжни таъминлаш мақсадида профессионал хизмат кўрсатувчи корхоналар тўғридан-тўғри харажатларда устама харажатларга нисбатан кўпроқ харажатларни акс эттиришга интиломқдалар. Тўғридан-тўғри харажатларни кенгрок очиқлашга йўналтирилган ёндашув **иккинчи муқобиллик** деб аталади.

Иккинчи муқобиллик асосида харажатлар тўғрисида ахборотларни акс эттириш қуйида келтирилган (пул бирлигида):

Тўғридан-тўғри профессионал меҳнат	40,000
Тўғридан-тўғри қўллаб-қувватловчи меҳнат, жумладан котибалик харажатлари.	10,000
Барча тўғридан-тўғри меҳнат учун рағбатлантириш*	17,500
Фотонусха чиқариш.	1,100
Телефондаги сўзлашув.	1,000
Компьютер вақти	<u>8,000</u>
Жами тўғридан-тўғри харажатлар.	77,600
Таксимланган устама харажатлар (100% тўғридан- тўғри харажатлар миқдорида).	<u>77,600</u>
Аудит бўйича жами харажатлар.	155,200

*35% меҳнат харажатларидан $(40,000 + 10,000) = 17,500$ п.б.

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, иккинчи муқобилликда биринчи муқобилликка нисбатан тўғридан-тўғри харажатлар кенгрок очиқланган. Агар фотонусха олиш, телефонда сўзлашув, котибалик соати, компьютер соати харажатларини кузатиш иқтисодий нуқтаи назардан мумкин бўлса, у ҳолда уларни устама харажатлар ичида билвосита харажат сифатида эмас балки тўғридан-тўғри харажат деб тан олиш мақсадга

мувофиқ ҳисобланади. Айрим компаниялар тўғридан-тўғри меҳнат учун рағбатлантиришларни тўғридан-тўғри меҳнат ҳамда тўғридан-тўғри қўллаб-қувватловчи меҳнат ичида акс эттиради. У ҳолда юқоридаги мисолда, тўғридан-тўғри профессионал меҳнат $40,000 * 1,35 = 54,000$ п.б. бўлади, қўллаб қувватловчи меҳнат эса $10,000 * 1,35 = 13,500$ п.б. ни ташкил этади. Жами тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари 57,500 п.б.га тенг.

Иккинчи муқобиллик ахборот фойдаланувчиларда кенгрок ахборотларни шакллантиришга ҳамда мижозларда тўловлар ҳақида асосли қарорлар қабул қилишга хизмат қилади.

Учинчи муқобиллик. Ноишлаб чиқариш тармоқларда харажатларни ишларга тақсимлашда биттадан ортиқ устама харажатларини тақсимлаш ставкаларидан фойдаланади, қайсики бу **учинчи муқобил ёндашув** деб аталади. Мисол учун, айрим устама харажатлар тўғридан-тўғри профессионал меҳнат асосида тақсимланса, бошқа устама харажатлар моддалари компьютер соати асосида тақсимланиши кўзда тутилади.

Устама харажатларнинг кўп тақсимлаш базаларидан фойдаланиш харажатларни махсус ишлар билан мувофиқликда тақсимлашга хизмат қилади. Юқоридаги мисолларда профессионал хизмат кўрсатувчи компанияда билвосита харажатларини тақсимлаш базаси сифатида тўғридан-тўғри профессионал меҳнат харажатлари, ишлов берилган бетлар, жами тўғридан-тўғри харажатлар олинган. Бошқа бир мисолда ишлаб чиқаришда кўплаб таннарх драйверлари идентификацияланиши мумкин ҳамда турли харажатлар иш таннархига турли тақсимлаш базалари, жумладан харид буюртмалари сони, турли-туман қисмлар миқдори, тўғридан-тўғри меҳнат соатлари, машина соатлари ва бошқа кўрсаткичлар.

Ишлаб чиқариш ва сервис корхоналарида кўп устама харажатларини тақсимлаш базаларидан фойдаланиш нархларни белгилаш борасида қарорлар қабул қилиш, маҳсулотни танлаш, ресурсларни ташқаридан жалб қилишни ёки ушбу ресурсларни ички омилларни ишга солиб ҳал қилиш масалаларини ечишда қўл келади.

3-савол. Буюртмали калькуляциянинг турлари ва қўлланилиши.

Буюртмали калкуляция учун даставвал ишончли ва объектив ахборот манбаи талаб этилади. Асосий ахборот манбаи бўлиб бошланғич ҳужжатлар ҳамда улар асосида юритиладиган **иш таннархи ёзувлари** ёки **буюртма иш жадвали** ҳисобланади. Иш таннархи ёзувларини юритиш тартиби ва унинг кўринишини қуйидаги жадвал шаклида акс эттириш мумкин (3.1-Жадвал):

3.1-Жадвал

ABC компанияси

Иш рақами №MT24X48-47201

____ Заҳираси учун

Харидор (Буюртмачи) **XYZ компанияси**

Иш бошланиши санаси **08.01,2009** Ишни тугатиш санаси **23.01,2009**
 Микдори: **50**

А бўлими – Машина ишлови

Тўғридан-тўғри материал			Тўғридан-тўғри меҳнат			Устама харажатлар		
Санаси	Референс (Материал талабном аси номери	Сумма	Санаси	Референс (Материал талабном аси номери	Сумма	Санаси	Референс	Сумма
08.01.09	MRQ4340	\$1.550	14.01.09	14.01.09	\$240	14.01.09	LDI-14-09	\$288
10.01.09	MRQ4347	575	21.01.09	21.01.09	520	21.01.09	LDI-21-09	624
Жами		\$2.125			\$760			\$912

Б бўлими – Йиғиш ишлови

Тўғридан-тўғри материал			Тўғридан-тўғри меҳнат			Устама харажатлар		
Санаси	Референс (Материал талабномаси номери	Сумма	Санаси	Референс (Материал талабномаси номери	Сумма	Санаси	Тақсимлаш ставкаси	Сумма
16.01.09	MRQ4368	\$425	21.01.09	LDI-21-09	\$440	21.01.09	LDI-21-09	\$528
-	-	-	28.01.09	LDI-28-09	600	28.01.09	LDI-21-09	720
Жами		\$425			\$1040			\$1248

Таннарх ҳисоби

	<u>А. Бўлим</u>	<u>Б. Бўлим</u>	<u>Жами</u>	<u>Бирлик таннарх</u>
Тўғридан-тўғри материал	\$2.125	\$425	\$2.550	
Тўғридан-тўғри меҳнат	760	1.040	1.800	
Тақсимланган устама	912	1.248	2.160	
Жами	<u>\$ 3.797</u>	<u>\$ 2.713</u>	<u>\$ 6.510</u>	<u>\$130,20</u>

Қўлланилаётган иш таннархи ёзувлари компаниянинг махсус ахборотларга бўлган талабларига жавоб бериши, лекин ахборотларнинг қайтарилишига йўл қўйилмаслиги керак. Ушбу маълумотларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ишнинг бошланиш санаси
2. Ишнинг якунланиш санаси

3. Маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш тавсифи ва қисмлари
4. Маҳсулотни буюртма қилган харидор
5. Ишлаб чиқарилган миқдор
6. Ишнинг рақами

Ушбу маълумотлар буюртма таннархни ҳисоблашга имкон беради. Юқоридаги мисолдан кўриниб турибдики, буюртма маҳсулот бирлигининг таннархи \$130,20 га тенглиги аниқланди.

Буюртмали усулда қуйидаги 8 кетма-кетликка риоя қилинади:

1. Таъминотчилардан асосий ва ёрдамчи материалларнинг келиб тушишиш;
2. Асосий ва ёрдамчи материалларни ишлаб чиқаришга чиқариш;
3. Иш ҳақи ва ажратмаларни ҳисоблаш;
4. Ой давомида иш ҳақини бериш;
5. Бошқа ишлаб чиқариш устама харажатларни ёзиш;
6. Ишлаб чиқариш устама харажатларини буюртмалар бўйича тақсимлаш;
7. Буюртмани якунлаш ва тайёр маҳсулотларни тайёрлаш;
8. Реализация ва реализация қилинган маҳсулот таннархини ҳисобдан чиқариш.

Компания бухгалтериясида журнал ва бош китоб ёзувлари асосида маҳсулот таннархини буюртмали усулда калкуляция қилиш тартибини амалий мисолларда кўриб ўтайлик.

1-операция. 99,000 п.б. га тўғридан-тўғри ва билвосита фойдаланиш учун материал харид қилиб олинди.

Натижада, материаллар активи кўпайади. Бир вақтнинг ўзида тўланадиган счетлар бўйича мажбуриятлар ҳам шу суммага ошади. Агар компания захираларни ҳисобга олишда узлуксиз ҳисоб тизимини қўлласа бу ёзув *материал ёзуви* деб аталади. Ушбу материалларнинг битта туридаги карточкасига ёзувларни қуйидаги кўринишда акс эттириш мумкин (3.2-жадвал):

3.2-жадвал

Материал ёзуви

		Қабул қилинди			Қўлланилди			Қолдиқ		
Сана си	Р ефе рен с	Миқ-дори	Бирли к танна рхи	Жами танна рх	Миқ-дори	Бирл ик тан нарх и	Ж ами тан нарх	Миқ-дори	Бирл ик тан нарх и	Жами танн арх
10.02	V L014 R41	300	2.50	750				300	2.50	750
22.02	R41				80	2.50	200	220	2.50	550

Юқоридаги операция бўйича журнал ёзуви қуйидагича бўлади:

<i>Материал назорати</i>	99,000	
<i>Тўланадиган счетлар</i>		99,000

Бош китобга ёзувлари қуйидагича амалга оширилади:

<i>Материал назорати</i>	<i>Тўланадиган счетлар</i>
(1) 99,000	(1) 99,000

2-операция. Ишлаб чиқариш талабномаси асосида 91,000 п.б. да тўғридан-тўғри материаллар ва 4,000 п.б да билвосита материаллар фойдаланишга чиқарилди.

Ушбу операция натижасида ишлаб чиқариш жараёни ҳамда бўлим устама харажатлари кўпайди. Бир вақнинг ўзида материаллар активи шу жами 95,000 п.б. суммасига камайди. Ёзувларни амалга ошириш учун асос бўлиб бўлимларнинг талабномаси ҳисобланади. Бўлимнинг устама харажатларини қуйидаги шаклдаги жадвалда умумлаштирилиши бўлим устама харажатлари тўғрисида ахборотларни етказишга хизмат қилади (3.3-жадвал):

3.3-жадвал

Бўлим устама харажатларини умумлаштириши

Сана	Ҳужжат манбаи	Ёғлаш материаллари	Бошқа таъминот	Ёрдамчи материал	Тўриб қолтирилган	Иш вақтидан кейинги вақт	Ёрдамчи меҳнат	Машииний хизмат	Сугурта	Амортизация
	Талабнома	XX	XX							
	Меҳнат ҳисоб-китоблари			XX	XX	XX	XX			
	Фактура							XX		
	Назоратчи бўлимлар томонидан ҳисоблаш, олдиндан тўлов ва бошқалар асосида тузилган мемолар							XX	XX	XX

2-операция бўйича бухгалтерия ёзувлари қўйидагича амалга оширилади:

<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	91,000	
<i>Бўлим устамалари назорати</i> (билвосита материал)	4,000	
<i>Материал назорати</i>		95,000

Ушбу операция натижаларини бош китобга ёзуви қўйидагича амалга оширилади:

<i>Материал назорати</i>		<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	<i>Бўлим устамалари назорати</i>
(1) 99,000	(2) 95,000	(2) 91,000	(2) 4,000

3-операция. Компания ишчи ходимларига иш ҳақи ҳисобланди. Тўғридан-тўғри ишчиларга 39,000 п.б., билвосита меҳнат 5,000 п.б..

Ушбу операция натижасида ишлаб чиқариш жараёни ҳамда бўлим устамалари актив сифатида кўпаяди. Бир вақтнинг ўзида иш ҳақи бўйича мажбуриятлар ҳам ошади. 3-операциянинг журнал ёзувлари қўйидагича бўлади:

<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	39,000	
<i>Бўлим устамалари назорати (билвосита меҳнат)</i>	5,000	
<i>Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар</i>		44,000

Ушбу операцияларнинг бош китобга ёзуви қўйидагича амалга оширилади:

<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	<i>Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар</i>	<i>Бўлим устамалари назорати</i>
(1) 91,000	(3) 44,000	(2) 4,000
(3) 39,000		(3) 5,000

4-операция. Компания ишчи ва ходимларига иш ҳақи 44,000 п.б.га берилди.

Ушбу операция натижасида иш ҳақи бўйича мажбуриятлар камайди. Бир вақтнинг ўзида актив счет пул маблағлари ҳам шу суммага камайяпти. 4-операциянинг журнал ёзувлари қўйидагича амалга оширилади:

<i>Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар</i>	44,000	
<i>Пул маблағлари</i>		44,000

Бош китобга ёзувлар бажарилгандан сўнг счетлар қуйидагича кўринишга эга бўлади.

Пул маблағлари		Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар	
	(4) 44,000	(4) 44,000	(3) 44,000

Кўпчилик компаниялар иш ҳақи бўйича тўловларни ҳафтада бир марта амалга оширадilar. Натижада, иш ҳақи бўйича мажбуриятлар счетининг дебетида бир ой мабойнида тўрт марта ёзувлар бўлади. Юқоридаги мисолимизда уларнинг жамиси 44,000 п.б. га тенг бўлади.

5-операция. Ҳисобот оyiда фабрика бўлимлари устама харажатлари 75,000 п.б.ни ташкил этди. Бу маиший хизматлар ва таъмирлаш 23,000 п.б., асбоб-ускуналарнинг амортизацияси 50,000 п.б., суғурта бўйича олдиндан тўловлар 2,000 п.б.дан иборат.

Ушбу операция натижасида фабрика устама харажатлари ўсаяпти. Тўланадиган счетлар бўйича счетлар, жамғарилган амортизация счетлари кўпаймоқда, суғурта бўйича аванс счетлари камаймоқда.

5-операциянинг бухгалтерия ёзувларини қуйидагича амалга оширамиз:

Фабрика бўлим устама харажатлари	75,000
Тўланадиган счетлар	23,000
Асбоб-ускуналарнинг жамғарилган амортизацияси	50,000
Олдиндан тўланган суғурта	2,000

Бош китобга ёзувлар қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Бўлим устамалари назорати		Тўланадиган счетлар	
(2) 4,000		(1) 99,000	
(3) 5,000		(5) 23,000	
(5) 75,000			

Асбоб-ускуналарнинг жамғарилган амортизацияси		Олдиндан тўланган суғурта	
(5) 50,000		(5) 44,000	

6-операция. Фабрика устама харажатлари маҳсулотга тақсимланди. Суммаси 80,000 п.б.

Ушбу операция натижасида ишлаб чиқариш жараёни кўпаяди. Фабрика устама бўлим харажатлари эса ушбу суммага тақсимланган устама харажатлари смети орқали камаяди.

Тақсимланган устама харажатлари бу фабриканинг маҳсулотларга тақсимланган устама харажатлари бўлиб, у бюджетлаштирилган устама ставкалари асосида аниқланади. Юқоридаги мисолимизда устама харажатларни тақсимлаш ставкаси 80 п.б. бир машина соатга белгиланган. Демак, тақсимланган устама харажатлари ҳақиқатда ишлатилган машина соатга боғлиқ бўлади. Ушбу ишда 1,000 машина соати қўлланилган. У ҳолда тақсимланган устама харажатлари суммаси 80,000 п.б.ни ташкил этади, қайсики бу сумма 6-операцияда келтирилган.

Ушбу операциянинг журнал ёзувлари қуйидагича бўлади:

<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	80,000
<i>Тақсимланган устама харажатлари</i>	80,000

Бош китобга амалга оширилган ёзувлари қуйидагича амалга оширилади:

<i>Ишлаб чиқариш жараёни</i>	<i>Тақсимланган устама харажатлар</i>
<u>назорати</u>	
(2) 91,000	(6) 80,000
(3) 39,000	
(6) 80,000	

7-операция. №101-108 буюртма иш якунланиб тайёр маҳсулотга ўтказилди. Суммаси 198,800 п.б..

Операциянинг мазмунидан маълумки, буюртма иш тугалланган ҳамда буюртма ишнинг жами натижаси чиқарилган. Счет таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, тўғридан-тўғри материал харажатлари ҳақиқий, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳам ҳақиқий, устама харажатлар эса бюджетлаштирилган ставка асосида тақсимланган.

Ушбу операциянинг журнал ёзувлари қуйидагича бўлади:

<i>Тайёр маҳсулотлар назорати</i>	198,800
<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>	198,800

Бош китобга ёзувлар амалга оширилгандан кейин счетлар қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Ишлаб чиқариш жараёни

<u>назорати</u>	
(2) 91,000	(7) 198,800
(3) 39,000	
(6) 80,000	

<u>Тайёр маҳсулотлар назорати</u>	
(7) 198,800	

8-операция. Реализация қилинган маҳсулотнинг таннархи 190,000 п.б.га тенглиги аниқланди.

Операция натижасида юзага келган ўзгаришлар таҳлил қилинадиган бўлса, унинг натижасида реализация қилинган маҳсулот таннархи 190,000 п.б.га ошганлиги ҳамда тайёр маҳсулотлар эса шу суммага камайганлини кўрамиз.

<u>Реализация қилинган маҳсулот таннархи</u>	
(8) 190,000	

<u>Тайёр маҳсулотлар назорати</u>	
(7) 198,800	(8) 190,000

Юқоридаги 6-операцияда фабрика устамаларини маҳсулотга тақсимлашда бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкасидан фойдаланилди. Бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкасини қўллашнинг асосий сабаби нимадан иборат. Кўпчилик менежерлар ишлаб чиқариш харажатларини турли хил маҳсулотларга йилнинг охирида эмас, балки доимий равишда олиб борилишини исташади. Агар устама харажатларни ҳақиқий ҳисоб-китоб бўйича амалга ошириладиган бўлса, йилнинг якунини ёки соракликнинг якунини кутишга тўғри келади. Маҳсулотнинг тўлиқ таннархи тўғрисидаги ахборотларга эҳтиёж доимий бўлади. Уларни имкон қадар қисқа муддатларда тақдим этишга зарурият бор, чунки қарорлар қабул қилишда кечикмаслик керак. Шу боис, бюджетлаштирилган устама харажатлар ва бюджетлаштирилган тақсимлаш базалари асосида бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкаси ҳисобланади. Бюджетлаштирилган устама харажатлар ставкасини ҳисоблаш учун қуйидаги босқичдаги ишлар амалга оширилади.

1-босқич. Тақсимлаш базаси танланади ва у барча маҳсулотлар учун (таннарх объекти) умумий бўлинувчи бўлиши керак. Тақсимлаш базаси бўлиб тўғридан-тўғри меҳнат соатлари, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ва машина соатлари ва бошқа базаларни мисол келтириш мумкин. Умумий бўлинувчи харажатларни ёки харажатлар гуруҳларини, чунончи устама харажатларни маҳсулот билан боғлай олиши керак. Бунда сабаб оқибат боғланиши бўлиши керак.

2-босқич. Режалаштириладиган йил учун фабрика устама харажатларининг бюджетларини тузиш талаб этилади. Бунда икки масала ҳал қилиниши лозим бўлади: (а) бюджетлаштирилган жами устама ва б)

тақсимлаш базаси учун асос қилиб олинадиган бюджетлаштирилган ҳажм рақами.

3-босқич. Бюджетлаштирилган устама харажатларнинг ставкасини ҳисоблаш. Бунинг учун бюджетлаштирилган жами устама харажатларини тақсимлаш базаси бўлган бюджетлаштирилган ҳажм рақамига бўлиш талаб этилади.

4-босқич. Ҳисобот санаси якуни билан ҳақиқий тақсимлаш базасини аниқлаб олиш талаб этилади. Мисол учун ҳақиқий ишланган машина соат.

5-босқич. Бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкаси ҳақиқий тақсимлаш базасига кўпайтирилиб, маҳсулот ёки ишларнинг таннархига олиб бориладиган устама харажатлар суммаси аниқланади.

6-босқич. Йил сўнгида маҳсулот таннархига олиб борилган устама харажатлар суммаси билан ҳақиқатда жамғарилган устама харажатлари суммаси ўртасидаги фарқ аниқланади.

Юқоридаги мисолимизда компаниянинг жами бюджетлаштирилган устама харажатлари 1,056,000 п.б.ни ташкил этади. Бюджетлаштирилган тақсимлаш базаси 13,200 машина соатга тенг. У ҳолда бюджетлаштирилган устама ставкаси қуйидагига тенг бўлади:

Тақсимлашнинг бюджетлаштирилган устама ставкаси = жами бюджетлаштирилган фабрика устамаси / бюджетлаштирилган тақсимлаш базаси жами ҳажми = 1,056,000 п.б. / 13,200 машина соат = 80 п.б. /машина соат.

80 п.б./машина соатни индивидуал иш таннархини калкуляция қилишда фойдаланиш мумкин. Мисол учун, 323-иш бўйича иш-таннарх ёзувлари қуйидаги ахборотларни қамраб олади:

Ҳақиқатда тўғридан-тўғри материал харажатлари 700 п.б.

Ҳақиқатда тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари 280 п.б.

Ҳақиқатда ишлаган машина соатлар 8

323-иш бўйича устама харажатларни амалга ошириш қуйидагича амалга оширилади: 8 ҳақиқатдаги машина соатни * бюджетлаштирилган ставка 80 = 640 п.б.. 323-иш бўйича жами таннарх тенг бўлади: 700 п.б. + 280 п.б. + 640 п.б. = 1,620 п.б. Йилнинг якуни бўйича ҳақиқий натижалар кўзда тутилган 1,056,000 п.б. даги устама харажатлар ҳамда 13,200 машина соатга мувофиқлаштирилади, қайсики жами устамалар йил давомида маҳсулот турларига аниқ тақсимланади. 4.8-чизма (105-бет) буюртмали калкуляция тизимининг қўлланилишини схематик акс эттириб беради.

Счетларга очилган регистрлардаги маълумотлар устида ишлаш устама харажатлар ҳисобини яхшироқ тушунишга имкон беради. Юқоридаги операциялар асосида ёзувлар амалга оширилгандан кейин компаниянинг январ ойидаги счетларининг кўриниши қуйидагича бўлади:

Бўлим устамалари назорати		Фабрика тақсимланган устамаси	
(2) 4,000			(6) 80,000
(3) 5,000			
(5) 75,000			
Баланс 84,000			

Фабрика Бўлим Устамалари Назорати смети ойлик жами дебет суммаси жуда кам ҳолатларда Фабрика Тақсимланган Устамаси смети ойлик кредит суммасига тенг бўлади. Компаниянинг январ ойидаги смети ойлик ҳолати шуни кўрсатиб турибдики, иккита смети ойлик натижалари ўртасида 4000 п.б. фарқ юзага келган (84,000 - 80,000). 4000 п.б. тақсимланмай қолган устама суммаси деб аталади. Агарда тақсимланган баланс жамғарилган (ҳақиқатдаги) балансдан катта бўлса у ҳолда *ортиқча тақсимланган устама суммаси* юзага келади. Ой мабойнида смети таҳлил қилинганда уларнинг балансида плюс ва минус фарқлар юза келиши мумкин. Улар бир-бирини қоплаб йил охирида бу икки смети баланслари ўртасида катта фарқ юзага келмаслиги мумкин.

Агарда йил сўнгида бу икки смети ўртасида фарқ чиқиб, натижада тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама юзага келса уларни қоплашнинг иккита усули мавжуд (**13-илова**).

Биринчи усул **зудлик билан ёзувларни амалга ошириш усули**, яъни ўртадаги фарқни Реализация Қилинган Маҳсулот Таннархига олиб бориш билан иш якунланади.

Мисол учун, олайлик жамғарилган (ҳақиқатда) устама суммаси 600,000 п.б., тақсимланган устама эса 550,000 п.б. га тенг бўлган. Натижада, тақсимланмай қолган устама суммаси 50,000 п.б.ни ташкил этмоқда. Ушбу ҳолларда зудлик билан ёзувларни амалга ошириш усули бўйича кўйидаги ёзувлар амалга оширилади:

Реализация қилинган маҳсулот таннархи	50,000
Фабрика тақсимланган устамаси	550,000
Фабрика бўлим устамалари назорати	600,000

Ёзув: Устама сметиларини ёпиш ҳамда тақсимланмай қолган устама харажатларни реализация қилинган маҳсулот таннархига олиб бориш.

Агарда ортиқча тақсимланган устама харажатлари юзага келган ҳолларда эса реализация қилинган маҳсулот таннархи смети кредитланади.

50,000 п.б. юзага келган фарқ бир компания учун салмоқли бўлмасада, лекин бошқа бир компания учун салмоқли бўлиши мумкин. Агар менежерлар ушбу суммани салмоқли деб ҳисоблаган ҳолларда тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган суммаларни иккинчи усул ҳисобланган **пропорция усулида** Ишлаб Чиқариш Жараёни Назорати, Тайёр

Маҳсулот Назорати ҳамда Реализация Қилинган Маҳсулот таннархи счетларига тақсимлайди (3.4-жадвал):

3.4-жадвал

Тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган суммаларни пропорция усулида тақсимлаш

Счет лар	Йил охирида пропорцияга қадар счетлар баланси (п.б.)	Тақсимланмай қолган устама харажатларни счетларга олиб бориш пропорцияси (п.б.)	Йил охирида пропорциядан кейин счетлар баланси
Ишлаб чиқариш жараёни	125,000	$125/1,250 \times 50,000 = 5,000$	130,000
Тайёр маҳсулотлар	500,000	$500/1,250 \times 50,000 = 20,000$	520,000
Реализация қилинган маҳсулот таннархи	625,000	$625/1,250 \times 50,000 = 25,000$	650,000
Жами	1,250,000	50,000	1,300,000

Ушбу пропорция маълумотлари асосида қуйидаги журнал ёзувларини амалга оширамиз:

Ишлаб чиқариш жараёни назорати	5,000	
Тайёр маҳсулот назорати	20,000	
Реализация қилинган маҳсулот таннархи	25,000	
Тақсимлаган фабрика устамаси	550,000	
Фабрика бўлим устамаси назорати		600,000

Амалиётда пропорция усулини агарда захираларни баҳолаш катта аҳамият касб этган ҳолларда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Буюртмали калкуляциянинг иккита тури мавжуд

1. ҳақиқий калкуляция (actual absorption costing)
2. Меъёрий (нормал) калкуляция (Normal absorption costing)

Т-кўринишидаги счетлар мисолида иккита буюртмали калкуляциянинг мазмунини тушуниб олиш мумкин:

Ҳақиқий калкуляция Ишлаб чиқариш жараёни		Меъёрий (нормал) калкуляция Ишлаб чиқариш жараёни	
(1) Тўғридан-тўғри материал	(ҳақиқий)		(ҳақиқий)
(2) Тўғридан-тўғри Меҳнат	(ҳақиқий)		(ҳақиқий)
(3) Ўзгарувчан устама	(ҳақиқий)	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Таннарх тақсимлаш} \\ \text{базасининг ҳақиқий} \\ \text{миқдори} * \text{бюджет-} \\ \text{лаштирилган устама} \\ \text{ставкаси} \end{array} \right.$	
(4) Доимий устам	(ҳақиқий)		

Счетнинг тузилишидан кўриниб турибдики, ҳақиқий калкуляцияда тўғридан-тўғри материал харажатлар, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳамда ўзгарувчан ва доимий устама ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ҳақиқий миқдори олинади. Бюджетлаштирилган устама харажатларни тақсимлаш ставкаларидан фойдаланилмайди.

Юқоридаги келтирилган 8 та операция бўйича амалга оширилган калкуляция буюртмали иш калкуляциясининг меъёрий калкуляциясига мисол бўла олади.

Меъёрий калкуляцияга айнан шу типдаги қуйидаги операциялар ёзуви орқали қўлланилишини яна бир бор кўриб ўтамиз.

1-гурух операциялар ва уларнинг журнал ёзувлари. Материаллар хариди ва уларнинг ишлатилиши.

(1) Материаллар	25,000	
Тўланадиган счетлар		25,000
(2) Ишлаб чиқариш жараёни	20,000	
Материаллар		20,000
(3) Устама харажатлар	3,000	
Материаллар		3,000

2-гурух операциялар ва уларнинг журнал ёзувлари. Меҳнат харажатлари ҳисобланиши

(4) Ишлаб чиқариш жараёни	70,000
---------------------------	--------

Мехнат ҳақи		70,000
(5) Устама харажатлар	2,500	
Мехнат ҳақи		2,500

3-гуруҳ операциялар ва уларнинг журнал ёзувлари. Бошқа устама ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланиши

(6) Устама харажатлар	5,500	
Тўланадиган счетлар		1,000
Амортизация		4,000
Аванс суғуртаси		500

Устама харажатларнинг бюджетлаштирилган ставкаси 0,5 п.б./мех.соатга тенг. Ҳақиқатда 21,000 мехнат соат ишлади. У ҳолда тақсимланган устама харажатлар 10,500 п.б. ни ташкил этади ($21,000 * 0,5$).

(7) Ишлаб чиқариш жараёни	10,500	
Тақсимланган устама харажатлар		10,500

(8) Тақсимланган устама харажатлари	10,500	
Устама харажатлар		10,500

Ҳақиқатда амалга оширилган устама харажатлари суммасини аниқлаймиз: (3), (5), (6) проводкаларда:

Фабрика устама харажатлари

(3) Устама материал	3,000	(8) Тақсимланди	<u>10,500</u>
(5) Устама меҳнат	2,500	(9) Фарқи (11,000-10,500)	500
(6) Бошқа устама	<u>5,500</u>		
	11,000	Жами	11,000

5-гуруҳ. Операциялар фабрика устама харажатларини ёпиш ва тайёр маҳсулотлар кирими ва реализация қилинган маҳсулот таннархи.

(9) Реализация қилинган маҳсулот таннархи	500	
Устама харажатлар		500
(10) Тайёр маҳсулот	100,500	
Ишлаб чиқариш жараёни		100,500
(11) Реализация қилинган маҳсулот таннархи	100,500	
Тайёр маҳсулот		100,500

Ушбу калкуляция методидан кўриниб турибдики, тақсимланмай қолган устама харажатлари 500 п.б.ни ташкил этмоқда ва зудлик билан ёзиш усулига мувофиқ реализация қилинган маҳсулот таннархига олиб борилмоқда. Натижада, ҳисобот даврида жами реализация қилинган маҳсулот таннархи 101,000 п.б. (10,500+500) га тенг бўлмоқда.

Буюртмали калкуляциянинг яна бир муҳим жиҳати унинг кенг камровлиги, узоқ муддатли контрактлар бўйича бажариладиган ишларда ҳам қўлланилишидир.

Барча буюртмалардаги таннарх жамланиб, ишлаб чиқариш жараёни назорати счетининг натижасини беради (**17-илова**). Ушбу иловадан кўриниб турибдики, компания 7 та буюртма бўйича ишляпди. Ушбу буюртмалар бўйича амалга оширилган харажатларнинг йиғиндиси ишлаб чиқариш жараёни назорати счетининг жамисини бермоқда. Бу эса счетлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлайди.

4-савол. Қисман якунланган контрактларда фойда ҳисоби.

Буюртмали калькуляцияга контрактлар бўйича харажатларни калкуляция қилиш ҳам киради.

Контракт бўйича харажатлар калькуляцияси – бу одатда ишлаб чиқарилиши кўп вақтини талаб этадиган ҳамда катта бирликдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнларига нисбатан қўлланиладиган харажатларни буюртмали калькуляция қилиш тизимидир. Бунга мисол қилиб, йирик контрактларни бажарадиган тармоқлар қурилиши, фуқоралик машинасозлиги ва кемасозлигини келтириш мумкин, қайсики уларнинг ишни бажариш муддати бир қанча ойларни ташкил этади ва кўп ҳолларда иш қурилиш объектининг жойлашган жойида (пудратчининг ишлаб чиқариш объектларида эмас) бажарилади.

Контрактнинг таннархини калькуляция қилиш жараёнида ҳар бир контракт калькуляция қилинадиган маҳсулотнинг алоҳида бирлиги сифатида қаралади. Шу боис, ҳар бир контракт бўйича харажатлар бош китобда алоҳида счётада тўпланилади. Асосий харажатлар элементлари бўлиб:

1) Асосий материаллар. Контрактга кирувчи материаллар махсус харид қилинган материаллар ҳамда пудратчининг омборхонасидан чиқарилган материаллар киритилади. Бунда контракт счёти ҳисобидаги харажатлар дебетланади.

2) Ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат ҳақи. Контрактга олиб бориладиган меҳнат харажатлари режалар (сметалар) ва ҳужжатларни тузиш билан боғлиқ офис ишлари, бевосита заводда ишлаб чиқариш операциялари ва қурилиш участкасидаги ишлар учун тўланадиган меҳнат ҳақини қамраб олади. Контракт бўйича қурилиш жойларидаги барча ишлар тўғридан-тўғри меҳнат деб қаралади. Маълумот манбаи бўлиб иш вақти ҳисоби табеллари ҳисобланади.

3) Бошқа тўғридан-тўғри харажатлар. Материал ва меҳнат харажатларидан ташқари катта салмоққа эга бўлган контракт бўйича тўғридан-тўғри харажатлар ҳам амал қилади. Ушбу категорияга иккита асосий модда киритилади, яъни *ишлаб чиқариш жиҳозлари* ва *субпудратчилар ишлари*.

-Ишлаб чиқариш жиҳозлари - бу контракт учун махсус харид қилинган инструментлар, асбоб-ускуналар, мослашма-қурилмалар ёки буюртмани комплектация қилиш учун асбоб-ускуналар (масалан, меҳмонхона қурилишида унинг жиҳозлари)дан иборат. Бундай ҳолларда ушбу харажатларга контракт счёти дебетланади. Агар ишлаб чиқариш жиҳозлари бошқа контрактдан олинган бўлса, янги контракт счёти асбоб-ускуналарнинг қолган амортизация суммасига дебетланади. Агар ишлаб чиқариш ускуналари ижарага олинса контракт счёти ижара тўловлари суммасига дебетланади.

- Субпудратчи бўйича ишлар. Қачон катта контрактлар бўлса, қайсики ишларнинг аниқ аспекти бўйича мутахассислар фаолияти билан боғлиқ бўлса, компания субпудратчиларни ёллашлари мумкин. Субпудратчиларнинг ҳар қандай ишлари контрактнинг тўғридан-тўғри харажатлари сифатида эътироф этилади.

4) Билвосита харажатлар. Кўпчилик пудратчилар ўз харажатларини алоҳида контрактлар бўйича тақсимлашга ҳаракат қилишмайди. Агарда шундай харажатлар тақсимланганда ушбу сумма салмоқли бўлган ҳолларда амалга оширилади.

Контракт узоқ давр мабойнида бажарилади, лекин ҳар бир ҳисобот даврига таллуқли бўлган фойда суммасини аниқлаш талаб этилади. Тугалланмаган контрактларда фойданинг қайси миқдори тан олинishiга оид қарорлар қабул қилинаётганда қуйидаги аспектилар диққатга оlinиши керак:

а) Оралиқ фойда тан оlinаётганда контракт мувоффақиятли бўлиши ҳамда яқунланиши аниқ маълум бўлиши керак, яъни унинг тўхтаб қолиши, молиялаштиришда катта муаммоларнинг чиқиши ёки бошқа уни давом эттиришга тўсқинлик қилувчи бошқа сабабларининг юзага келиш эҳтимоли мавжуд бўлмаслиги талаб этилади.

б) Ҳар қандай фойда ушбу санадаги ишнинг яқунланиш даражасига пропорционал даражада оlinиши лозим.

с) Контракт бўйича кутилаётган умумий йўқотишларга нисбатан чоратадбирлар тезкорлик билан қабул қилиниши лозим.

Тугалланмаган контракт бўйича фойда ҳисоби бешта поғона (қадам)да бажарилади:

1) Контракт реализациясининг умумий суммаси аниқланади (ўзгармас нархдаги контрактларда эса бу контракт қиймати ҳисобланади). Бу **кўрсаткични (а)** билан белгилаймиз.

2) Контрактни бажариш жараёнида юзага келадиган **харажатларнинг умумий миқдори ҳисобланади**, бунини **(б)** билан белгилаб оламиз. Бу

кўрсаткични ҳисоблаш учун i) ушбу санадаги ҳақиқий амалга оширилган харажатлар (буюртмани ҳисобга олиш корточкасидан) плюс ii) контрактни тугаллаш учун зарур бўлган келгусида амалда ошириладиган ориентирли (мўлжалдаги) харажатлар.

3) Контракт бўйича ориентирли (мўлжалдаги) фойда сумма аниқланади:

Мўлжалдаги фойда (В) = Контракт қиймати (А) – умумий харажатлар (Б), яъни

$$B = A - B$$

4) Ушбу санадаги эътироф этиладиган фойда ушбу вақт моментидаги бажарилган иш ҳажмидан келиб чиқиши лозим. У қуйидагича аниқланади:

Эътироф этиладиган фойда (Г) = Ушбу санада экспертларнинг хулосаси ёки бажарилган ишлар акти бўйича бажарилган ишларнинг қиймати (ушлаб қолинадиган суммалардан ташиқари) (Д) / контрактнинг умумий суммаси (А) х мўлжалдаги фойда (В), яъни

$$Г = Д / А * В$$

БҲХСга мувофиқ контрактнинг тугалланганлик % қуйидагича аниқланади:

Ушбу санада сарфланган харажатлар (Б) / контрактнинг умумий баҳоланган таннари (Е) = тугалланганлик фоизи (Ё), яъни

$$\ddot{E} = B / E$$

5) 4-босқичда аниқланган тугалланмаган контрактлар бўйича фойда жамғарилган фойда суммасини тавсифлайди. Жорий даврда олинган фойда суммасини аниқлаш учун ушбу санадаги фойда суммасидан ўтган йилларда аниқланган фойда суммасини айириш талаб этилади. Буни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

Жорий даврда эътироф этилган фойда (Ж) = жамғарилган эътироф этилган фойда (Г) – ўтган даврда эътироф этилган фойда (З), яъни

$$Ж = Г - З$$

Халқаро стандартда шартномалар билан боғлиқ харажатлар уч гуруҳга ажратилган: (а) аниқ шартнома билан бевосита боғлиқ бўлган харажатлар; (б) контракт фаолияти билан умумий боғлиқ бўлган харажатлар, қайсики

махсус контрактларга тақсимланади; (с) бошқа харажатлар, қайсики шартнома шартларига кўра буюртмачи томонидан қопланилиши мумкин.

Халқаро стандартда қуйидаги икки ҳолатда бажарилган ишлар даражасини акс эттирмайдиган харажатлар кўрсатилган: (а) қурилиш шартномаси бўйича келгуси фаолиятга тааллуқли бўлган харажатлар (масалан, келтирилган, лекин ишлатилмаган қурилиш материалларининг қиймати), (б) субпудратчиларга аванс тўловлари.

Халқар стандартга тушунтиришларда пудратчи ташкилот томонидан шартномани бажариш стадиясини аниқлаш тартиби кўрсатилган. Унга мувофиқ шартномани бажариш стадияси ҳисобот санасида қурилиш шартномаси бўйича ишларни бажариш учун сарфланган харажатларни қурилиш шартномаси бўйича охириги ҳисобдаги жами харажатларнинг миқдорига нисбати орқали топилади. Қурилиш давомида компаниянинг молиявий маълумотлари қуйидаги жадвалда келтирилган (3.5-жадвал):

3.5-жадвал

Қурилиш давомида компаниянинг молиявий кўрсаткичлари

	20X5	20X6	20X7
Шартномада келишилган тушумнинг бошланғич суммаси	9.000	9.000	9.000
Фарқи		-	200
<u>200</u>			
Қурилиш шартномаси бўйича тушумнинг умумий суммаси	9.000		9.200
9.200			
Ҳисобот санасига қурилиш шартномаси бўйича амалга оширилган харажатлар	2.093	6.168	8.200
Қурилиш шартномаси бўйича уни бажаргунга қадар амалга ошириладиган харажатлар	<u>5.957</u>	<u>2.032</u>	<u>-</u>
Қурилиш шартномаси бўйича умумий ҳисобдаги харажатлар	<u>8.050</u>	<u>8.200</u>	<u>8.200</u>
Ҳисобдаги фойда	950	1.000	1.000
Бажариш стадияси	26%	74%	100%

Ушбу жадвалда қурилиш шартномасидаги ишлар бажарилганга қадар фойдани тан олиш тартиби кўрсатилган.

Буюртмали калькуляциянинг амалиётда кўплаб қўлланилиш шакллари мавжуд бўлиб, лекин уларнинг барчасининг асосида буюртма-ишнинг таннархни ўз вақтида ва тўғри ҳисоблаш ётади.

Таянч атамалар:

1. Таннархнинг буюртмали калькуляцияси — бу таннархни калькуляция қилиш методи бўлиб, бунда мақсадли харажат (ҳисоб объекти) бўлиб маҳсулотнинг (иш, хизмат) ўзи ёки маҳсулотнинг катта бўлмаган партияси ҳисобланади. Ушбу маҳсулот (иш, хизмат) кўп ҳолларда буюртма деб юритилади.

2. Жараёнли калькуляция қилиш – бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини ҳисоблаш методи бўлиб, ушбу метод ялпи бир хилдаги (серийний) маҳсулот тайёрловчи ёки турли маҳсулотлар тайёрловчи, лекин жараён доимий қайтариладиган операцияларга бўлинадиган ишлаб чиқаришда қўлланилади.

3. Тақсимлашнинг бюджетлаштирилган устама ставкаси

Тақсимлашнинг бюджетлаштирилган устама ставкаси = жами бюджетлаштирилган фабрика устамаси / бюджетлаштирилган тақсимлаш базаси жами ҳажми

4. Зудлик билан ёзувларни амалга ошириш усули деганда тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама харажатлари тўғридан-тўғри Реализация Қилинган Маҳсулот Таннархига олиб боришга тушунилади.

5. Пропорция усули деганда тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама харажатларни Ишлаб Чиқариш Жараёни Назорати, Тайёр Маҳсулот Назорати ҳамда Реализация Қилинган Маҳсулот таннархи счетларига маълум нисбатларда тақсимлашга айтилади.

6. Ҳақиқий буюртмали калкуляцияда тўғридан-тўғри материал харажатлар, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳамда ўзгарувчан ва доимий устама ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ҳақиқий миқдори олинади ва бунда бюджетлаштирилган устама харажатларни тақсимлаш ставкаларидан фойдаланилмайди.

7. Меъёрий (нормал) буюртмали калкуляцияда тўғридан-тўғри материал харажатлар, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳақиқий миқдори, устама харажатлар эса таннарх тақсимлаш базасининг ҳақиқий даражаси ва бюджетлаштирилган устама ставкаси асосида ҳисобланган миқдори олинади

8. Контракт бўйича харажатлар калкуляцияси – бу одатда ишлаб чиқарилиши кўп вақтини талаб этадиган ҳамда катта бирликдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнларига нисбатан қўлланиладиган харажатларни буюртмали калкуляция қилиш тизимидир.

9. Ўтироф этиладиган фойда

Ўтироф этиладиган фойда = Ушбу санада экспертларнинг хулосаси ёки бажарилган ишлар акти бўйича бажарилган ишларнинг қиймати (ушлаб қолинadиган суммалардан ташқари) / контрактнинг умумий суммаси x мўлжалдаги фойда

Ўзини-ўзи текшириш учун саволлар:

1. Буюртмали иш калкуляцияси ва жараёнли калкуляция ўртасида принципиал фарқ нимадан иборат?
2. Буюртмали калкуляциянинг иккита синонимини келтиринг?
3. Фабрика устама харажатлари ҳисобида тақсимлаш базасининг ролини тавсифлаб беринг?
4. Меъёрий буюртмали калкуляциянинг моҳияти нимадан иборат?
5. Буюртмали калкуляцияда қўлланиладиган учта ёндашувни тавсифланг?
6. Индивидуал аудит нархи ставкаси даражаси қандай аниқланади?
7. Иш-таннарх ёзувлари жадвали шакли ва уни юритиш тартиби?
8. Буюртмали калкуляцияни амалга оширишда 8 та кетма-кетлик?
9. Бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкасини аниқлашнинг 6 та босқичи?
10. Буюртмали калкуляцияда бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкаси қандай аниқланади.
11. Тақсимланмай қолган ва ортиқча тақсимланган устама харажатлар қандай сабабаларга кўра юзага келади?
12. Зудлик билан ёзувларни амалга ошириш усули ва пропорция усулининг қўлланилиш тартиби?
13. Контарк бўйича харажатларнинг асосий элементлари?
14. Мўлжалдаги фойда, жамғарилган эътироф этилган фойда ва жорий даврда эътироф этилган фойда кўрсаткичларининг фарқлари?

Тестлар:

1. **Буюртмали калкуляцияда таннарх объекти бўлиб**
 - А. Оммовий маҳсулотлар
 - Б. Буюртмасиз ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар
 - С. Махсус бирликлар ва кичик партиялар
 - Д. Ҳар қандай ишлаб чиқариладиган маҳсулот, хизматлар
2. **Буюртмали калкуляциянинг ичида жараёнли калкуляцияни қўлаш мумкинми.**
 - А. Қўллаб бўлмайди
 - Б. Қўллаб бўлади
 - С. Истисно тариқасида қўлласа бўлади
 - Д. Стандартларда қайд қилинган ҳолатларда
3. **Аудит фаолиятида бюджетлаштирилган устама ставкасини аниқлашда тақсимлаш базаси сифатида**
 - А. Бюджетлаштирилган тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари

- Б. Бюджетлаштирилган машина соатлари
- С. Бюджетлаштирилган компьютер соатлари
- Д. Бюджетлаштирилган материал харажатлар

4. Агар устама харажатларининг бюджетлаштирилган ставка асосида тақсимланган суммаси жамғарилган (ҳисобланган) суммасидан кичик бўлса, юзага келади

- А. Тақсимланмай қолган устама
- Б. Ортиқча тақсимланган устама
- С. Кичик бўлиши мумкин эмас
- Д. Устама харажатларнинг баланс қолдиғи

5. Агар устама харажатларининг бюджетлаштирилган ставка асосида тақсимланган суммаси жамғарилган (ҳисобланган) суммасидан катта бўлса, юзага келади

- А. Тақсимланмай қолган устама
- Б. Ортиқча тақсимланган устама
- С. Катта бўлиши мумкин эмас
- Д. Устама харажатларнинг баланс қолдиғи

6. Буюртмали калкуляциянинг ҳақиқий турида бўлади.

- А. Тўғридан-тўғри материал (ҳақиқий), тўғридан-тўғри меҳнат (ҳақиқий) ва устама харажатлар (ҳақиқий) даражада
- Б. Тўғридан-тўғри материал (ҳақиқий), тўғридан-тўғри меҳнат (ҳақиқий) ва устама харажатлар (бюджет) даражада
- С. Тўғридан-тўғри материал (бюджет), тўғридан-тўғри меҳнат (бюджет) ва устама харажатлар (ҳақиқий) даражада
- Д. Тўғридан-тўғри материал (бюджет), тўғридан-тўғри меҳнат (ҳақиқий) ва устама харажатлар (ҳақиқий) даражада

7. Буюртмали калкуляциянинг меъёрий турида бўлади.

- А. Тўғридан-тўғри материал (ҳақиқий), тўғридан-тўғри меҳнат (ҳақиқий) ва устама харажатлар (ҳақиқий) даражада
- Б. Тўғридан-тўғри материал (ҳақиқий), тўғридан-тўғри меҳнат (ҳақиқий) ва устама харажатлар (бюджет) даражада
- С. Тўғридан-тўғри материал (бюджет), тўғридан-тўғри меҳнат (бюджет) ва устама харажатлар (ҳақиқий) даражада
- Д. Тўғридан-тўғри материал (бюджет), тўғридан-тўғри меҳнат (ҳақиқий) ва устама харажатлар (ҳақиқий) даражада

8. Зудлик билан ёзувларни амалга ошириш усулида тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама суммасиолиб борилади.

- А. Ишлаб чиқариш харажатларига
- Б. Сотиш билан боғлиқ харажатларга
- С. Реализация қилинган маҳсулот таннархига
- Д. Фойда ва зарарларга

9. Контракт бўйича мўлжалдаги фойда аниқланади:

- А. Контракт қиймати – умумий харажатлар
- Б. Маълум санада бажарилган ишлар қиймати – амалга оширилган харажатлар
- С. Контракт қиймати – амалга оширилган харажатлар
- Д. Контракт қиймати – контракт смета таннархи

Масалалар.

1. Компаниянинг 31 январ ойи бўйича счетлари қуйидаги кўринишларга эга бўлган:

<i>Материал назорати</i>	<i>Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар</i>	<i>Ишлаб чиқариш жараёни назорати</i>
31.12. __8 Баланс 15,000	31.12. __8 Баланс 3,000	
<i>Бўлим устамалари назорати</i>	<i>Тақсимланган устама</i>	<i>Тайёр маҳсулотлар назорати</i>
Январ ойида ҳисобланди 57,000		31.12. __8 Баланс 20,000
<i>Реализация қилинган маҳсулот таннархи</i>		

Зарур ахборотлар:

1. Устама харажатларни тақсимлашнинг бюджет ставкаси ҳар декабрда аниқланиб келгуси йилда тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари асосида ойма-ой тақсимланади. 2009 йил учун бюджетлаштирилган тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари 400,000 п.б. ва фабрика устамаси 600,000 п.б. қилиб белгиланган.
2. Фақат 31 январ ойида №419 буюртма бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари 2000 п.б. (125 соат

- тўғридан-тўғри меҳнат) ва тўғридан-тўғри материал харажатлари 8,000 п.б.ни ташкил этган.
3. Январ ойида ишлаб чиқаришга чиқарилган материал қиймати 90,000 п.б. бўлган.
 4. Январ ойида тайёрланган маҳсулотлар таннархи 180,000 п.б.ни ташкил этган.
 5. 31 январдаги материалларнинг баланси 20,000 п.б.да қолган.
 6. 31 январ ҳолати бўйича тайёр маҳсулотлар баланси 15,000 п.б.ни ташкил этган.
 7. Фабриканинг барча ишчилари бир хил ставкадаги маошда ишлаган. Январ ойида тўғридан-тўғри меҳнат соатлари 2,500 ни ташкил этган. Бошқа ишчилар ва супервайзорларга 10,000 п.б. иш ҳақи ҳисобланган.
 8. Фабрикада белгиланган кунларда 52,000 п.б. миқдорида иш ҳақи тўланган.
 9. Ҳақиқий устама харажатларига оид бўлган ёзувлар ўз вақтида амалга оширилган.

Талаб этилади:

- а) Январ ойида харид қилинган материаллар қиймати
- б) Январ ойида реализация қилинган маҳсулот таннархи
- в) Январ ойида ҳисобланган тўғридан-тўғри иш ҳақи харажатлари
- д) Январ ойида тақсимланган устама харажатлари
- е) 31.12. 2008 ҳолатда «Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар» смети бўйича баланс
- ф) 31.12.2008 ҳолат бўйича «Ишлаб чиқариш жараёни назорати» смети бўйича баланс
- г) 31.01.2009 ҳолат бўйича «Ишлаб чиқариш назорати» смети бўйича баланс
- г) Январ ойида тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама харажатлари суммасини аниқланг.

2-масала. Lee Company си ишлаб чиқариш жараёнида иш буюртма таннархи тизимини қўллайди. Март ойида қуйидаги операциялар амалга оширилган:

1. Ишлаб чиқаришга чиқарилган материал қиймати, 98,000 п.б.
2. Тўғридан-тўғри иш ҳақи, 50,000 п.б.
3. Устама ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулотга машина соатга 30 п.б. ҳисобидан тақсимланади. Ҳисобот даврида 2000 машина соат ишланган.
4. Жами ҳисобланган устама ишлаб чиқариш харажатлари ой давомида 64,000 п.б.ни ташкил этмоқда.
5. Ой давомида иш буюртмаси таннархи 210,000 п.б. га ҳисобланди.

6. Таннархи 200,000 п.б. бўлган иш буюртма бўйича харидорга счет-фактура ёзилди. Ялпи даромад ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан 20% қилиб белгиланган.

Талаб этилади:

Ишлаб чиқариш жараёнида бошланғич қолдиқ 40,000 п.б. Юқоридаги ахборотларга асосланиб журнал ёзувларини амалга оширинг. Ишлаб чиқариш жараёни назорати счётида охири қолдиқни аниқланг.

3-масала. Қурилиш ташкилоти томонидан олиб борилаётган қурилиш ишлари 15 ой олдин бошланган бўлиб ҳозиргача якунланган эмас. Якунланаётган йил учун ушбу контракт бўйича қуйидаги ахборотлар тайёрланган (минг п.б.)

Контракт нархи	2,100
Ҳисобот йилининг охирида топширилган ишлар қиймати	1,840
Топширилмаган ишлар қиймати	35
Амалга оширилган харажатлар:	
Бошланғич сальдо:	
- тугалланган ишлар таннархи	350
- қурилиш майдонидаги материаллар	10
Жорий йилда:	
- қурилиш майдонига келтирилган материаллар	512
- иш ҳақи	487
- асбоб-ускуналар кирраси	96
- бошқа харажатлар	74
Охири сальдо:	
- қурилиш майдонидаги материаллар	18

Қурилиш майдонига келтирилган материаллар контракт счётига ёзилади. Бундан ташқари контракт бўйича ҳақиқий ишлатилган материалларнинг ҳисоби юритилади. Даврий равишда заҳираларнинг ҳолати текширилиб чиқилади ва ҳужжатлар билан ҳақиқий миқдорлар тўғрисидаги маълумотлар ўртасидаги четланишлар Контракт Материаллар Ҳисоби Маълумотлари Фарқлари счётига олиб борилади. Четланишлар ҳар бир контрактда мавжуд бўлиб ҳозирги пайтда улар буюртма қилинган материаллар ҳажмидан 0,4%ни ташкил этади. Ҳисобот йилининг охирида заҳиралар ҳолати бўйича ўтказилган текширувлар натижасида 4,000 п.б. камомад аниқланган.

Юқоридагиларга қўшимча равишда контракт бўйича тўғри харажатларга умумий топширилган ишлар қийматидан 5% миқдорда устама харажатлар олиб борилган. Ҳисобот йилининг охирида тугалланган ишлар таннархига 13,000 п.б. миқдорида устама харажатлар киритилган.

Баҳолаш натижаларига кўра контрактни тугаллаш учун амалга ошириладиган харажатлар 215,000 п.б. ни ташкил этмоқда. Бу баҳолашга яқунланаётган йил сўнгида қурилиш майдонида мавжуд бўлган материаллар қиймати ҳамда дефектларни тузатиш қиймати киради.

Талаб этилади:

- а) Контрактлар бўйича харажатларни калкуляция қилишнинг хусусиятларини айтиб беринг.
- б) Ушбу контрактнинг фойдалигини аниқланг ва мўлжалдаги фойда суммасини ҳисобланг. Бунинг учун харажатларнинг калкуляциясини келтиринг.
- с) Агар контракт нархи 3,500,000 бўлган тақдирда б) пунктда келтирилган хулосалар ва тавсиялар бўйича қандай ўзгаришлар рўй беради.

9-МАЪРУЗА. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ ЖАРАЁНЛИ КАЛКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ.

Режа:

1. Таннархни жараёнли калкуляция қилишнинг хусусиятлари ва қўлланилиши.
2. Ишлаб чиқариш жараёнида таннархнинг ўзгариши: ўртача салмоқли ва ФИФО усуллари.
3. Таннархнинг бошқа жараёнга ўтказилиши.

1-савол. Таннархни жараёнли калкуляция қилишнинг хусусиятлари ва қўлланилиши. Жараёнли калкуляция кенг қўлланиладиган калкуляция тури ҳисобланади. Бу усулда маҳсулот таннархи маҳсулот тайёрлашнинг ҳар бир технологик жараёнида шаклланади. Ушбу технологик жараёнларда маҳсулотларнинг жимоний ҳаракати **(18-илова)** ва унга монант равишда маҳсулот таннархи ҳаракат юзага келади **(19-илова)**. Буюм бир жараёндан бошқасига ушбу жараёнда маҳсулот тўлиқ тайёрланмасдан ўтказилмайди. Тайёрлаш жараёни билан параллел равишда ишлаб чиқариш харажатларини жамғариш жараёни ҳам олиб борилади, яъни буюмлар таннархнинг ўсиши амалга ошади. Ҳар бир технологик жараён учун тўғридан-тўғри ва билвосита харажатларни аниқлаш зарур.

Харажатлар худди калкуляциянинг буюртмали усулидаги каби аниқланади. Бунда ҳам харажатлар хом-ашё ва материаллар, меҳнат ҳақи ҳамда ишлаб чиқариш устама харажатлари моддалари бўйича олиб борилади. Бунда кўпгина харажатлар буюртмали методда билвосита, жараёли усулда эса тўғридан-тўғри харажатларга айланади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш, жараён ичида асбоб-ускуналар амортизацияси ва бошқ.

Учта технологик жараёндан иборат бўлган тўлиқ ишлаб чиқариш цикли ва ишлаб чиқариш жараёнида таннархнинг ўзгаришини қуйидаги мисолда кўриб ўтамиз (3.5-жадвал):

3.5-жадвал
Ишлаб чиқариш жараёнида таннархнинг ўзгариши

А Жараён		Б Жараён	
Материал 2500	Б Жараёнга	А Жараёндан 3000	Б жараёнга
Меҳнат 1500	ўтказилди <u>3000</u>	Материал 2500	ўтказилди <u>7500</u>
УХ <u>1000</u>		Меҳнат 1500	
Жами <u>5000</u>	Жами <u>3000</u>	УХ <u>500</u>	Жами <u>7500</u>
		Жами <u>7500</u>	
В Жараён		Тайёр маҳсулот	
Б Жараёндан	Тайёр маҳсулот	В жараёндан олинди	
ўтказилди 7500	омборига ўтказилди	<u>14100</u>	
Материал 3200	<u>14100</u>		
Меҳнат 2300			
УХ <u>1100</u>			
Жами <u>14100</u>	Жами <u>14100</u>	Жами <u>14100</u>	

Жараёнли калкуляцияни схематик кўринишда 5.2-чизмада акс эттириш мумкин.

Буюмларнинг тайёрлик даражасини аниқлаш маълум бир қийинчиликлар билан боғлиқ. Масалан, материаллар қиймати жараённинг бошида маҳсулотга ўтказилиши, меҳнат харажатлари ва ишлаб чиқариш устама харажатлар ушбу жараёнда ўсиб боради. Шу боис, ишлаб чиқариш харажатлари калкуляциясини таннархнинг ҳар бир компоненти бўйича тузиш зарур. Шу боис, бошқарув ҳисоби мақсадларида меҳнат ҳақи харажатлари ва ишлаб чиқариш устама харажатларини суммасини қамраб олувчи кўрсаткични **қайта ишлаш қиймати** деб аташ қабул қилинган.

Жараёнли калкуляцияда ҳам бухгалтерия ёзувлари бир-бирига ўхшайди. Лекин бу тизимда Ишлаб Чиқариш Жараёни смети биттадан ортиқ бўлади. Қуйидаги бухгалтерия ёзувларини кўриб чиқамиз:

1. Ишлаб чиқариш жараёни – А жараён	30	
Материал заҳиралари		30

Ёзув: Тўғридан-тўғри материалларнинг ишлатилиши

2. Ишлаб чиқариш жараёни – А жараён	20	
Материал захиралари		2
Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар		8
Жамғарилган амортизация, асбоб-ускуналар		10

Ёзув: Қайта ишлаш харажатлари, жумладан таъминот, ишчилик ва ҳисобланган амортизация

3. Ишлаб чиқариш жараёни – Б жараён	45	
Ишлаб чиқариш жараёни – А жараён		45

Ёзув: Маҳсулотнинг Б-жараёнга ўтказилиши

4. Ишлаб чиқариш жараёни – Б жараён	8	
Материал захиралари		1
Иш ҳақи бўйича мажбуриятлар		2
Жамғарилган амортизация, асбоб-ускуналар		5

Ёзув: Қайта ишлаш харажатлари ҳисобланиши

5. Тайёр маҳсулот	50	
Ишлаб чиқариш жараёни – Б жараён		50

Ёзув: Б жараёндан тайёр маҳсулот олиниши

Юқоридаги бухгалтерия ёзувлари асосида А ва Б ишлаб чиқариш жараёнлари счетлари қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Ишлаб чиқариш жараёни – А жараён

Тўғридан-тўғри материал	30	Кейинги жараёнга ишлов бериш учун бошқа бўлимга ўтказилди	45
Қайта ишлаш харажатлари	20		
	50		
Охири			
Қолдиқ	5		

Ишлаб чиқариш жараёни – Б

А-жараёндан ўтказилган таннарх	45	Якунланган маҳсулотнинг таннарихи тайёр маҳсулотга ўтказилди	50
Қўшимча қайта ишлаш харажатлари	8		
	53		
Охири			
Қолдиқ	3		

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, жараёнли калкуляциянинг бош масалаларидан бири ҳар бир бўлимдан чиқарилаётган маҳсулотнинг таннариhini ҳамда бўлимда қолган маҳсулотнинг таннариhini аниқлаш ҳисобланади. Агарда идентификацияланадиган сумма жараёндаги якунланган маҳсулот бирликларига оид бўлса у ҳолда ҳисоблаш жараёни онсон кечади. Лекин, захирадаги бирликлар қисман якунланган бўлса у ҳолда жараёнли калкуляция тизими ишлов тўлиқ якунланган ва бошқа жараёнга чиқарилган маҳсулотлар ҳамда ишлов тўлиқ якунланмаган ва ташқарига чиқарилмаган бирликларни ажратиб олиши лозим бўлади.

Масалан, Davis Company бир хил турдаги кўғирчоқлар ишлаб чиқаради. Материаллар биринчи жараёнда киритилади. Тайёр бўлган маҳсулот иккинчи бўлимга ўтказилиб унда маҳсулотга тайёр кўринишга эга бўлиш учун қўшимча ишлов берилади. Апрель ойи давомида биринчи бўлим 25,000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқарди. Бошланғич қолдиқ мавжуд эмас. Бўлимнинг апрел ойидаги харажатлари қуйидагича:

<i>Тўғридан-тўғри материал харажатлар</i>	82,500 п.б.
<i>Қайта ишлаш харажатлари</i>	<u>42,500</u>
	<u>125,000 п.б.</u>

Тайёр бўлган маҳсулот бирлигининг таннархи тенг бўлади 125,000 п.б. / 25,000 = 5,00 п.б. Агар бу кўрсаткични таннархи элементлари бўйича ҳисоблайдиган бўлсак, у ҳолда қуйидагича ҳисоб-китоб амалга оширилади:

<i>Тўғридан-тўғри материал харажатлар</i>	82,500 п.б. / 25,000	3,30 п.б.
<i>Қайта ишлаш харажатлари</i>	42,500 п.б. / 25,000	<u>1,70</u>
		<u>5,0 п.б.</u>

Тасаввур қиламиз, апрел ойи давомида 25,000 бирлик ҳаммаси ҳам тайёр ҳолда эмас. Мисол учун, 5000 бирлик маҳсулот апрел ойининг охиригача ушбу жараёнда тайёр ҳолатга келтирилмади. Барча тўғридан-тўғри харажатлар жараённинг бошида киритилган, фақат жараён сўнгида тайёр ҳолатга келтирилмаган 5000 бирлик маҳсулотга атига 25% миқдоридоғина қайта ишлаш харажатлари амалга оширилган, яъни бу маҳсулотлар ¼ қисмдоғина тайёр. Бундай ҳолатларда жараёндан ташқарига чиқарилган маҳсулотлар ҳамда ҳисобот ойининг сўнгида жараёнда қолган маҳсулот бирликларининг таннархи қанча? Бу заҳиралар таннархини аниқлашнинг бош масаласидир. Шу боис, жараёнли калкуляция тўлиқ якунланган ва бошқа жараёнларга чиқарилган ҳамда қисман якунланган ва жараёндан чиқарилмаган маҳсулотларнинг таннархини фарқлаган ҳолда ҳисоблаш йўллари кўрсата олиши лозим бўлади.

Ушбу масалаларга жавоб топишда жараёнли калкуляцияни қуйидаги бешта босқичга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

- **Биринчи босқич:** Бирликларнинг жисмоний миқдорини ҳисоблаб чиқиш.
- **Иккинчи босқич:** Харажатлар моддалари бўйича бирлик таннархини ҳисоблашда эквивалент бирликлар миқдорини аниқлаш.
- **Учинчи босқич:** Харажат моддалари бўйича ҳамда жами таннархни Ишлаб Чиқариш Жараёни счёти маълумотлари бўйича аниқлаш.
- **Тўртинчи босқич:** Эквивалент бирлик таннархини ҳисоблаш.
- **Бешинчи босқич:** Таннархни тўлиқ якунланган бирликлар ҳамда Ишлаб Чиқариш Жараёни охиридаги бирликларга тақсимлаш.

Биринчи ва иккинчи босқичлардаги амалга ошириладиган жараёнлар 3.6-жадвалда келтирилган.

3.6-жадвал

Бирликларнинг жисмоний миқдори ва эквивалент бирлик ҳисоби

Маҳсулот оқими	1-босқич. Жисмоний бирликлар	2-босқич. Эквивалент бирлик	
		Тўғридан-тўғри материал	Қайта ишлаш харажатлари
Бошланган ва яқунланган	20,000	20,000	20,000
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	5,000 (25%)*	5,000	1,250**
Ҳисоблаш учун асос бўладиган бирликлар	25,000	25,000	21,250

*Бу ишлаб чиқариш жараёни охирида мавжуд бўлган бирликларга ишлов берилганлик даражасини тавсифлайди.

** 5,000 жисмоний бирлик х 25% қайта ишлаш харажатларининг амалга оширилган қисми.

Бирликларнинг жисмоний ва эквивалент бирликлари Ушбу жадвалда биринчи босқичида маҳсулотлар жисмоний бирликлари ҳаракати кўрсатилди. Апрель ойида ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги қанчага тенг? 25,000 бирлик бўлмайди. Чунки, 20,000 бирлик тўлиқ яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган, 5,000 бирлик эса қисман яқунланган. Қисман яқунланган бирликларни тўлиқ яқунланган бирликларга тенглаштириб бўлмайди. Шу боис, ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигини жисмоний бирликлар билан эмас, балки эквивалент бирликлар билан ўлчаш мақсадга мувофиқдир.

Бошқача талқин қилинадиган бўлса бу ҳолатни қуйидагича талқин қилишимиз мумкин. Ишлаб чиқаришнинг узлуксизлиги технологик жараёнларни чуқурроқ кўриб чиқишни тақозо қилади. Ҳисобот даврининг бошида ва охирида ярим фабрикантлар, яъни тўлиқ ишлаб чиқариш циклини ўтамаган буюмлар амал қилади. Бундай буюмларнинг қиймати тайёр маҳсулотнинг қийматидан кичик. Шу боис, маҳсулот бирлигининг қийматини умумий қийматни ишлаб чиқариш жараёнидаги маҳсулот бирлигига бўлиш орқали топиш мумкин бўлмай қолади. Натижада, ишлаб чиқариш жараёнида бўлган бирликларни тайёр маҳсулот эквивалентига айлантириш керак. Масалан, киритилган 10,000 бирлик буюмдан фақат 7000 таси тайёр, қолган 3000 таси 1/3 қисмга тайёр. Демак, 3000 та ярим фабрикант 1000 донга тайёр маҳсулотга эквивалентли ҳисобланади. Демак, маҳсулот бирлиги таннархини ҳисоблашда тайёр маҳсулот миқдори 8000 бирлик олинади.

Демак, **Эквивалент бирликлар** деганда, бу ушбу жараёнда тўлиқ яқунланган ҳамда қисман яқунланган бирликларнинг тўлиқ маҳсулот бирлигига айлантирилганда ҳисобга олиналиган бирликлари тўплами тушунилади. 3.6-жадвалда 2-қадамда кўрсатилган тўғридан-тўғри материал

харажатлар учун эквивалент бирлик 25,000 бирлик, қайта ишлаш харажатлари учун эквивалент бирлик 21,250 бирлик эканлиги ҳисобланган. Демак, қайта ишлаш харажатларининг тўртдан бир қисми ишлаб чиқариш жараёнининг охириги қолдиғига қўшилмоқда.

3.7-жадвалда ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ҳисоботи келтирилган. Бу ҳисобот 3, 4 ва 5-босқичларни ўзида акс эттирмоқда.

3.7-жадвал
Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ҳисоботи

Қадамлар	Таннарх	Жами	Шу жумладан	
			Тўғридан-тўғри материаллар	Қайта ишлаш харажатлари
3-қадам	Жами харажатлар Эквивалент бирлиги	125,000 п.б.	82,500 п.б. 25,000	42,500 п.б. 21,250
4-қадам	Эквивалент бирлик таннархи		3,30	2,00
5-қадам	Таннархни тақсимлаш: Яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган (20,000 бирлик)	106,000 п.б.	(20,000 * 5,30 п.б.)*	
	Ишлаб чиқариш жараёни, охирида (5,000 бирлик): Тўғридан-тўғри материал	16,500 п.б.	5000 * 3,30	
	Қайта ишлаш харажатлари	2,500		1,250 * 2
	Жами ишлаб чиқариш жараёни охирида қолдиқ Жами таннарх	19,000 п.б. 125,000 п.б.		

- Эквивалент бирлиги таннархи = 3,30 + 2,00 = 5,30 п.б.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 4-қадамда маҳсулот эквивалент бирлигининг таннархи аниқланган. Бу кўрсаткич 5,30 п.б.дан ташкил топган (3,30 + 2,00). 5-қадамда эса ишлаб чиқарилган, яъни тўлиқ яқунланган ва бошқа жараёнга ёки тайёр маҳсулотга ўтказилган маҳсулотларнинг таннархи $20,000 * 5,30 = 106,000$ п.б. га тенглиги аниқланган. Давр охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш кўрсаткичи харажатларнинг иккита элементи бўйича алоҳида ҳисобланган. Тўғридан-тўғри материал харажатлар бўйича $5,000 \text{ бирлик} * 3,30 \text{ п.б.} = 16,500 \text{ п.б.га}$ тенг. Қайта ишлаш харажатлари бўйича эса $1,250 * 2 = 2,500 \text{ п.б.}$ ни ташкил этмоқда. 5000 бирлик 25%га тайёр бўлганлиги учун тайёр маҳсулот сифатида эквиваленти $5000 \text{ бирлик} * 25 \% = 1,250 \text{ бирлик}$ бўлади. Иккита элемент

бўйича таннархи суммаси 19,000 п.б. бўлмоқда. Бу апрел ойининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғини беради.

Ушбу операцияларнинг журнал ёзувлари қуйидагича амалга оширилади:

1. Ишлаб чиқариш жараёни – А-жараён	82,500	
Материаллар		82,500
Ёзув: Апрель ойида материаллар ишлаб чиқаришга чиқарилди.		
2. Ишлаб чиқариш жараёни – А-жараён	42,500	
Турли хил счётлар		42,500
Ёзув: Қайта ишлаш харажатлари: таъминот, меҳнат, амортизация харажатлари		
3. Ишлаб чиқариш жараёни – Б-жараён	106,000	
Ишлаб чиқариш жараёни – А-жараён		106,000
Ёзув: Апрель ойида А-жараёнда тўлиқ тугалланиб Б-жараёнга ўтказилган бирликлар таннархи		

Ишлаб чиқариш жараёни счёти Т кўринишда қуйидагича бўлади:

Ишлаб чиқариш жараёни счёти – А-жараён			
1. Тўғридан-тўғри материал	82,500	3. Б-жараёнга ўтказилган	106,000
2. Қайта ишлаш харажатлари	42,500		
Жами таннархи	125,000		
30 апр. Баланс		19,000	

Жараёнли калкуляцияни тўлароқ тушуниб олиш учун юқоридагига ўхшаш мисолларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини бошқача кўринишдаги жадваллар ёрдамида тузишни чуқурроқ кўриб ўтайлик. Ушбу жадвал учта қисмдан иборат бўлиши мумкин. Биринчи қисмида ишлаб чиқаришга киритилган маҳсулот бирлиги, ишлаб чиқаришдан ташқарига чиқарилган бирлик ҳамда ишлаб чиқариши тугалланмаган бирлик миқдори, яъни бирликларнинг жисмоний ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар берилади. Иккинчи қисмида ҳисобот даврида ишлаб чиқариш таннархи ва маҳсулот бирлигининг таннархи, учинчи қисмида эса эквивалент бирлиги ҳисоби кўрсатилади (3.8-жадвал):

3.8-жадвал

Grubbs Manufacturing Company

Ишлаб чиқараётган маҳсулот таннархи тўғрисида ҳисобот

Ҳисобга олинадиган бирликлар	Бирлик	Ҳисобга олинган бирлик	Бирлик	
Ҳисобот даврида ишлаб чиқаришга олинган бирлик	11,000	Ишлаб чиқаришдан ташқарига чиқарилган бирлик	10,000	
		Ишлаб чиқариш жараёнидаги охириги қолдиқ	1,000	
Жами ҳисобга олинадиган бирлик	11,000		11,000	
Ҳисобга олинадиган таннарх	Таннарх	Эквивалент бирлик	Бирлик таннархи	
Тўғридан-тўғри материал	\$13,750	11,000	\$1,25	
Тўғридан-тўғри меҳнат	8,560	10,700	0,80	
Устама ишлаб чиқариш харажатлари	12,840	10,700	1,20	
Ҳисобга олинадиган жами таннарх	\$35,150		\$3,25	
Ҳисобга олинган таннарх	I-устун	II-устун	III-устун	IV-устун
Жараёндан ташқарига чиқарилган бирлик	10,000 бирлик	\$ 3,25		\$32,500
Ишлаб чиқариш жараёни охирида заҳиралар: Тўғридан-тўғри материал Тўғридан-тўғри меҳнат Устама ишлаб чиқариш харажатлари	1,000 бир.	1,25	\$1,250	
	700 бир.	0.80	560	
	700 бир.	1.20	840	2,650
Ҳисобга олинган жами таннарх				\$35,150
	Материал		Қайта ишлаш харажатлари	
Ҳисобот даврида ишлаб чиқаришга олинган ва яқунланган бирликлар	10,000		10,000	
Ишлаб чиқариш жараёни якунидаги материал: 1,000 бирлик 100% материал қўшилишини ҳисобга олиб	1,000			
Ишлаб чиқариш жараёни якунида қайта ишлаш: 1,000 бирлик 70% қайта			700	

ишланган		
Ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган эквивалент бирлик	11,000	10,700

Ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот бирлигининг таннархи ҳамда эквивалент бирлигини ҳисоблаш тартибини бошқача жадвал кўринишида кўриб ўтайлик.

А жараён тўғрисидаги ахборотлар:

Ҳисобот даврининг бошида тугалланмаган ишлаб чиқариш	—
А жараёнга киритилган маҳсулот бирлиги, бирлик	16,000
Қайта ишлаш якунланган ва Б жараёнга ўтказилган маҳсулот, бирлик	11,000
Ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш, бирлик	5,000
Ушбу дарда материал харажатлари, п.б.	90,000
Даврда қайта ишлаш қиймати, п.б.	60,000

Материал харажатлари жараённинг бошида амалга оширилади, қайта ишлаш қиймати жараён давомида текис қўшилиб боради. Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг тайёрлик даражаси 50% баҳоланмоқда. Аниқлаш талаб этилади Б жараёнга ўтказилган маҳсулот таннархи ва ҳисобот даврининг охиридаги тугалланмаган ишлаб чиқариш таннаrxини ҳисоблаш.

Талаб қилинадиган ҳисоб-китоблар натижаларини қуйидаги жадвалда расмийлаштирамиз (3.9-жадвал):

3.9-жадвал

Маҳсулот таннархи тўғрисидаги ҳисобот

1. Маҳсулот бирлиги таннаrxининг ҳисоби:

Харажатлар элементлари	Умумий таннаrx, п.б.	Тайёр маҳсулот, бирлик	Жараён якунида қолдиқ эквивалент бирлиги	Эквивалент бирлиги суммаси	Бирлик таннаrxи, п.б.
Материаллар	90000	11000	5000	16000	5.6250
Қайта ишлаш қиймати	60000	11000	2500 (5000x1/2)	13500	4.4445
	150000			29500	10.0695

2. Жараён якунида ишлаб чиқариши тугалланмаган бирликлар таннаrxи:

Материалларнинг қиймати (5000 бирлик * 5.6250)	28125	
Қайта ишлаш қиймати (2500 бир. * 4.4445)	<u>11111</u>	39236

3. Жараёнда якунланган тайёр маҳсулот таннаrxи

А Жараён бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш счёти қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.10-жадвал):

3.10-жадвал

А-жараён бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш жараёни

	Сумма		Сумма
Материаллар	90000	Маҳсулот	
Қайта ишлаш		таннархи	110770
харажатлари	60000	Жараён якунида	
		тугалланмаган	39236
		бирлик таннархи	
Жами	150000	Жами	150000

Олдинги А жараёнинг таннархи Б жараёнда алоҳида элемент сифатида қаралади.

Ишлаб чиқариш жараёни йўқотишлардан ҳоли эмас. Суюқликларнинг бўғланиши, материалларни ишлатишдаги йўқотишлар, ишлаб чиқаришдаги брак ва бошқа йўқотишларни киритиш мумкин. Ишлаб чиқариш тўғри ташкил этилган ҳолларда уларни минимумга келтириш мумкин ва бу норматив йўқотишлар деб аталади (назорат қилиб бўлмайдиган). Қочиб бўлмайдиган харажатлардан ташқари ишлаб чиқаришнинг нормал ташкил этилишида юзага келмасдан, балки технологик жараёнлардаги нуқсонлар эъвазига юзага келган йўқотишлар ҳам мавжудир. Бундай йўқотишлар нормадан юқори йўқотишлар ёки назорат қилинадиган харажатлар деб аталади.

Норматив йўқотишлар маҳсулотларнинг таннархига олиб борилади, нормативдан юқори йўқотишлар эса ишлаб чиқариш даврининг охиридаги фойда ва зарарлар счегидан ҳисобдан чиқарилади.

1-мисол. Ишлаб чиқариш жараёнида 1300 литр, қиймати 13000 п.б бўлган суюқлик ишлатилади. Норматив йўқотиш 20%, бу 260 литрни ташкил этади. Маҳсулот бирлиги таннархини аниқлаш талаб этилади.

Тайёр маҳсулотнинг таннархи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\frac{\text{Ишлаб чиқариш харажатлари}}{\text{Қўтилаётган маҳсулот чiqиши}} = \frac{13000 \text{ п.б}}{1300 \text{ л}-260 \text{ л.}} = 13000/1040 = 12.5 \text{ п.б./л}$$

Агар ишлаб чиқариш жараёнида нуқсонларга йўл қўйилса ушбу йўқотишлар кўпайиши мумкин.

2-мисол. 1040 л кутилаётган маҳсулот чиқишида 950 л маҳсулот олинди. Бунда нормадан ортиқча йўқотиш 90 л.ни ташкил этмоқда. Тайёр маҳсулот таннархини аниқлаш талаб этилади.

Маҳсулот бирлиги таннархи бунда ўзгармайди, яъни 1 мисолда аниқланган 12.5 п.б/л. ни ташкил этади. Ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари қуйидагича тақсимланади:

<i>Тайёр маҳсулот (950 л. * 12.5 п.б)</i>	<i>11875 п.б</i>
<i>Нормадан ортиқча харажатлар (90 л. * 12.5 п.б)</i>	<i><u>1125 п.б</u></i>
	<i><u>13000 п.б</u></i>

Тугалланмаган ишлаб чиқариш счёти қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.11-жадвал).

3.11-жадвал

Тугалланмаган ишлаб чиқариш							
	М икдо ри	Баҳо си	Сумма		М икдо ри	Баҳо си	Сумм а
Киририлаётган ресурсларга харажатлар	1300	10	13000	Норматив йўқотиш Нормативдан юқори йўқотиш Маҳсулот таннархи	260 90 950	 12.5 12.5	 1125 11875
Жами	1 300		13000	Жами	1 300		13000

Норматив йўқотишлар брак маҳсулотлар бўлганда уларнинг ҳисобида шуни инобатга олиш керакки брак маҳсулотларнинг бир қисми реализация қилиниши мумкин. Брак маҳсулотларни сотишдан олинган даромадларни таннарх счётининг кредитида ҳисобга олиш лозим.

Масалан, технологик жараёнда 3500 та, қиймати 15000 п.б. бўлган тайёрловга мўлжалланган буюмдан 3000 та маҳсулот олинди. 500 та брак маҳсулотни 1.5 п.б. дан реализация қилиш мумкин. У ҳолда таннархни ҳисоблаш қуйидагича амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш харажатлари (норматив йўқотишлар реализацияси қийматидан ташқари)

Кутирилаётган маҳсулот чиқиши

$$= 15000 \text{ п.б.} - (500 \times 1.5 \text{ п.б.}) / (3500 - 500) = 14250 / 3000 = 4.75 \text{ п.б.}$$

Ушбу жараённинг тугалланмаган ишлаб чиқариш счёти қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.12-жадвал):

3.12-жадвал

Тугалланмаган ишлаб чиқариш

	Микд ори	Б аҳос и	Сумма си		М икдо ри	Баҳо си	Сумма си
Киритилаётган ресурсларга харажатлар	3500	4.30	15000	Норматив брак Маҳсулот таннархи	500 3000	1.5 4.75	750 14250
Жами	3500		15000	Жами	3 500		5000

Нормативдан ортиқча браклар юзага келганда, (масалан 100 бирлик) уни сотишдан олинган даромад режалаштирилмаган даромад бўлиб, уни маҳсулот бирлиги таннархининг камайтишига олиб бориш мумкин бўлмайди. Бу даромад алоҳида “Нормадан юқори йўқотишлар” счегининг кредитида кўрсатилади. Ушбу счегларнинг кўриниши қуйидагича бўлади (3.13-жадвал):

3.13-жадвал

<i>Тугалланмаган ишлаб чиқариш</i>							
	Микд ори	Б аҳос и	Сумм аси		М икдо ри	Баҳо си	Сумма си
Киритилаётган ресурсларга харажатлар	3500	4.30	15000	Норматив брак Нормадан юқори йўқотишлар Маҳсулот таннархи	500 100 2900	1.5 4.75 4.75	750 475 13775
Жами	3500		15000	Жами	3500		15000

<i>Нормадан юқори йўқотишлар счегти</i>							
	Микд ори	Б аҳос и	Сумма си		М икдо ри	Баҳо си	Сумма си
Тугалланмаган ишлаб чиқариш	100	4.75	475	Бракни сотишдан олинган тушум Фойда ва зарарлар счегти	100	1.5	150 325
Жами	100		475	Жами	100		475

Агар ҳақиқий йўқотишлар кутилаётган йўқотишлардан кам бўлса, нормадан ортиқча даромад юзага келади, қайсики нормадан ортиқ йўқотишлар каби ҳисобланади, лекин таннархни ҳисоблашда ҳисобдан чиқарилмайди.

Масалан, навбатдаги жараёнга 1500 бирлик умумий қиймати 1500 п.б. микдорида маҳсулот ўтказилди. Норматив йўқотиш бошланғич қолдигига нисбатан 1/6 ташкил қилади, яъни 250 бирлик, лекин ҳақиқатдаги йўқотиш 150 бирликни ташкил этмоқда.

$$1 \text{ бирликнинг таннархи} = \frac{\text{Ишлаб чиқариш таннархи}}{\text{Маҳсулотнинг кутилаётган чиқиши}} =$$

$$=1500 / (1500-250) =1500 / 1250=1.2 \text{ п.б}$$

Тугалланмаган ишлаб чиқариш смети қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.14-жадвал):

3.14-жадвал

<i>Тугалланмаган ишлаб чиқариш</i>							
	<i>Миқдори</i>	<i>Баҳоси</i>	<i>Суммаси</i>		<i>Миқдори</i>	<i>Баҳоси</i>	<i>Суммаси</i>
Кириштирилган ресурсларга харажатлар	1500	1.0	1500	Норматив брак	250		
Нормадан юқори даромад	100	1.2	120	Маҳсулот таннари	1350	1.2	1620
Жами	1500		1620	Жами	1500		1620

Ушбу қоидалар умумэтироф этилган қоидалар бўлиб маҳсулот таннарини ҳисобга олишда инobatта олиниши талаб этилади.

2-савол. Ишлаб чиқариш жараёнида таннархнинг ўзгариши: ўртача салмоқли ва ФИФО усуллари.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлашда ушбу даврда маҳсулот бирлиги таннарини калькуляция қилиш учун унинг бошланғич захирасини жорий ҳисобот даврига тақсимлашни бажариш учун йўл кўйилишлардан фойдаланилади. Иккита муқобил усулдан фойдаланилади:

1. **Ўртача салмоқли усул** – бунда ҳисобот даврининг бошидаги тугалланмаган ишлаб чиқариш ишлаб чиқаришга тўлиқ жалб қилинган ва тайёр маҳсулот таннари ҳамда ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматини ҳисоблашга киритилган деб қаралади.
2. **ФИФО методи** – бунда ҳисобот даврининг бошидаги тугалланмаган ишлаб чиқариш биринчи қайта ишланган ва ҳисобот даврида тугалланган маҳсулот бирлиги ҳисобланади.

Ушбу усулларнинг қўлланилишини қуйидаги мисолда кўриб ўтамиз (Управленческий учет I. Ташкент 2003г. 127-128 б.).

Мисол: Компания иккита жараёни амалга оширади (X ва Y). Материаллар даставалл X жараёнига киритилади, қўшимча материаллар эса Y жараёнида қўшилади. Қайта ишлаш қиймати иккала жараёнда ҳам бир текис қўшилиб борилади. Маҳсулот бирлиги X жараёндан Y жараёнга

тўғридан – тўғри ўтказилади. У жараёнидан эса тайёр маҳсулот олиниб омборга топширилади. Ушбу давр маълумотлари қуйидагича (3.15-жадвал):

3.15-жадвал

Х ва У жараёнлар тўғрисидаги маълумотлар

	Х жараён	У жараён
Ҳисобот даврининг бошида тугалланмаган ишлаб чиқариш	6000 бирлик, 3/5 тайёр ҳолда, 24000 п.б. материаллар ҳамда қайта ишлаш қиймати 15300 п.б.	2000 бирлик, 4/5 тайёр ҳолда, ўтган давр таннархи 30600 п.б., материаллар 4000 п.б. ва қайта ишлаш қиймати 12800 п.б.
Ушбу даврда тайёрланиши бошланган маҳсулот бирлиги	16000	18000
Ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш, бирлик	4000 (3/4 тайёр ҳолда)	8000 (1/2 тайёр ҳолда)
Ушбу даврда қўшилган материаллар	64000 п.б.	20 000 п.б.
Ушбу даврда қўшилган қайта ишлаш қиймати	75000 п.б.	86400 п.б.

Биринчи босқичда ҳисобот даврида қайта ишлаши яқунланган маҳсулот миқдори бирлигини аниқлаймиз(3.16-жадвал):

3.16-жадвал

Қайта ишлаши яқунланган маҳсулот миқдори

	Х жараён	У жараён
Ҳисобот даврининг бошида тугалланмаган ишлаб чиқариш, бирлик	6000	2000
Ҳисобот даврида ишлаб чиқариши бошланган маҳсулотлар бирлиги	16000	18000
Ҳисобот даврида жами жалб қилинган бирликлар	22000	20000
Минус: Ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш, бирлик	4000	8000
Тайёр маҳсулот, бирлик	18000	12000

Ўртача салмоқли усул. Ушбу методда Х жараёни учун маҳсулот бирлиги таннархининг ҳисоби қуйидагича аниқланади (3.17-жадвал):

3.17-жадвал

Маҳсулот таннархи ҳисоби

1. Маҳсулот бирлигининг таннархи:

<i>Харажатлар элементи лари</i>	<i>ТИЧ (д/б), п.б.</i>	<i>Жорий харажатлар, п.б.</i>	<i>Умумий таннаrx, п.б.</i>	<i>Тайёр маҳсулот, бирлик</i>	<i>ТИЧ (д/о) экв. бирлиги</i>	<i>Экв. бирлик суммаси</i>	<i>Маҳсулот бирлиги таннаrx, п.б.</i>
Материаллар	24000	64000	88000	18000	4000	22000	4.0
Қайта ишлаш қиймати	15300	75000	90300	18000	3000 (4000 x 3/4)	21000	4.30
	39300	139000	178300				8.30

2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш таннаrxи

Материал қиймати (4000 бир x 4 п.б.) 16000 п.б.

Қайта ишлаш қиймати (3000 бир. 4.30 п.б.) 12900 п.б. 28900

3. Тайёр маҳсулот таннаrxи (18000 бир x 8.30 п.б.) 149400
178300

Х Жараённинг тагалланмаган ишлаб чиқариш счёти қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.18-жадвал):

3.18-жадвал

Тугалланмаган ишлаб чиқариш счёти

ТИЧ (д/б)	39300	У жараёнига ўтказилган	
Материаллар	64000	маҳсулот	149400
Қайта ишлаш қиймати	75000	ТИЧ(д/о)	28900
	178300		178300
ТИЧ (д/о)	28900		

Ушбу мисолдан кўриниб турибдики, ҳисобот даврининг бошида тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари суммаси жорий давр харажатлари элементларига қўшилади ва шу сумма элементлар бўйича ҳисобот даврида тайёр маҳсулотлар суммасини ҳисоблашда ва худди шунингдек, ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолашда фойдаланилади.

У жараёнда харажатлар элементлари учта бўлади. Х жараёндан қиймати алоҳида харажат элементи сифатида қаралади.

У жараён учун маҳсулот бирлиги таннаrxини ҳисоблаймиз (3.19-жадвал):

3.19-жадвал

1. Маҳсулот бирлиги таннаrxининг ҳисоби

<i>Харажатлар элементлари</i>	<i>ТИЧ (д/б), п.б.</i>	<i>Жорий харажатлар, п.б.</i>	<i>Умумий таннаrx, п.б.</i>	<i>ТМ, бирлик</i>	<i>ТИЧ (д/о) экв. бирлиги</i>	<i>Экв. бирлик суммаси</i>	<i>Маҳсулот бирлиги таннаrxи, п.б.</i>
-----------------------------------	--------------------------------	---------------------------------------	-------------------------------------	-----------------------	---	------------------------------------	--

Олдинги жараён қиймати	30600	149400	180000	12000	8000	20000	9.0
Материаллар	4000	20000	24000	12000		12000	2.0
Қайта ишлаш қиймати	12800	86400	99200	12000	4000 (8000 x 1/2)	16000	6.2
	47400	255800	303200				17.20

2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархи (д/о)

Ўтган жараён қиймати (8000 бир. x 9 п.б.)	72000	
Материал қиймати	йўқ	
Қайта ишлаш қиймати (4000 бир. x 6.2 п.б.)	<u>24800</u>	96800
3. Тайёр маҳсулот таннархи (12 000 бир. x 17.20 п.б.)		<u>206400</u>
		303200

У жараённинг тугалланмаган ишлаб чиқариш смети қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.20-жадвал):

3.20-Жадвал

У жараёнининг тугалланмаган ишлаб чиқариш смети

ТИЧ (д/б)	47400	ТМ	206400
Х жараёнидан олинди	149400	ТИЧ (д/о)	96800
Материаллар	20000		
ҚИ қиймати	86400		
	303200		303200
ТИЧ (д/о)	96800		

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан маълумки, олдинги жараённинг харажатлари ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқаришни ҳисобга олишда тўлиқ ишлаб чиқарилган маҳсулотга қўшилган деб тасаввур қилинади.

ФИФО усули. Ушбу усулнинг моҳияти шундан иборатки, ҳисобот даврининг бошидаги тугалланмаган ишлаб чиқариш жорий даврда қайта ишланиши, яқунланиши ва тайёр маҳсулот таннархига киритилиши лозим. Давр бошидаги тугалланмаган ишлаб чиқариш қиймати тайёр маҳсулотга алоҳида олиб борилади, маҳсулот таннархи эса жорий давр харажатларига асосланади.

Юқоридаги мисол маълумотлари бўйича ФИФО усулининг қўлланилишини кўриб ўтайлик.

Х жараёни бўйича (3.21-жадвал):

3.21-жадвал

ФИФО усулида маҳсулот таннархи ҳисоби

1. Маҳсулот бирлигининг таннархи

Харажатлар элементлари	Жорий харажатла р, п.б.	ТМ минус ТИЧ (д/б) экв бирлиги	ТИЧ экв бирлиги	Экв. бирлиг и	Бирлик таннар хи, п.б.
-----------------------------------	--	---	--------------------------------	------------------------------	---------------------------------------

			(д/о)	сумма си,	
Материаллар	64000	12000 (18000-6000)	4000	16000	4.00
Қайта ишлаш қиймати	75000	14400 (18000-3600*)	3000 (4000 $\frac{3}{4}$)	17400	4.31
	139000		178300		8.31

2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархи (д/о):

Материаллар қиймати (4000 бир. х 4.00 п.б.)	16000	
Қайта ишлаш қиймати (3000 бир. х 4.31 п.б.)	<u>12931</u>	28931

3. Тайёр маҳсулот таннархи:

Тугалланмаган ишлаб чиқариш (д/б) (24000+15300)	39300	
Материал қиймати (12000 бир. х 4 п.б.)	48000	
Қайта ишлаш қиймати (14400 бир. х 4.31 п.б.)	<u>62069</u>	149369
		178300

У жараён бўйича (3.22-жадвал):

3.22-жадвал

ФИФО усулида маҳсулот таннархи ҳисоби

1. Маҳсулот бирлигининг таннархи ҳисоби

Харажатлар элементлари	Жорий харажатлар	ТМ экв. бирлиги минус ТИЧ (д\б)	ТИЧ Экв. бирлиги (д\о)	Экв. бирлиги, бирлик	Бирлик таннархи , п.б.
Х жараённинг таннархи	149369	10000 (12000-2000)	8000	18000	8.2983
Материаллар	20000	10000		10000	2.00
Қайта ишлаш қиймати	86400	10400 (12000-1600) (2000* 4/5=1600)	4000 (8000*1/2)	14400	6.00
Жами	255769				16.2983

2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархи (д/о)

Ўтган жараён қиймати (8000 бир. х 8.2983)	63386	
Материаллар қиймати	йўқ	
Қайта ишлаш қиймати (4000 бир. х 6.00 п.б.)	<u>24000</u>	90386

3. Тайёр маҳсулот таннархи:

Тугалланмаган ишлаб чиқариш (д/б) (30600+4000+12800)	47400	
Ўтган жараён қиймати (10000 б.х 8.2983)	82983	
Материаллар қиймати (10000 б. х 2.00)	20000	
Қайта ишлаш қиймати (10400 б.х 6.00)	<u>62400</u>	212783
		303169

Солиштиришлардан кўриниб турибдики, агар нархларнинг тебраниши унчалик катта бўлмаса ўртача салмоқли ва ФИФО усули бир хил натижани беради. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, норматив йўқотишлар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича харажат сифатида қаралиши лозим. Норматив

йўқотишларни акс эттириш учун уларни тайёр маҳсулот таннархига қўшиш ёки бир қисм йўқотишларни ҳисобот даврининг охирида тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархига олиб бориш керак бўлади. Бунинг учун биз йўқотишлар ишлаб чиқаришнинг қайси босқичида юз берганлигини билишимиз керак бўлади.

Агар норматив йўқотишлар жараённинг охирига яқин юз берса ва бу назорат қилиш орқали аниқланса, йўқотишларнинг қиймати фақат назоратдан ўтказилган маҳсулотларнинг таннархига олиб борилиши керак бўлади.

Мисол. Даврнинг бошида тугалланмаган ишлаб чиқариш заҳираларига эга бўлмаган бўлим ишлаб чиқариш жараёнига 1000 бирликда маҳсулот киритади: 600 бирлиги қайта ишлаш жараёни тугатилган, 300 бирлиги яримига тугалланган ва 100 бирлик брак қилинган (барча йўқотишлар норматив). Йўқотишлар ишлаб чиқаришнинг тугалланиш стадиясида аниқланди. Назорат тугалланиш стадиясида амалга оширилган. Материалларнинг қиймати 5000 доллар, қайта ишлаш қиймати 3400 доллар. Ҳисоб-китобларни қуйидаги жадвалда расмийлаштирамиз (3.23-жадвал)

3.23-жадвал

Маҳсулот таннархи ҳисоби

1. Маҳсулот бирлиги таннархини ҳисоблаш

Харажатлар нинг элементлари	Умумий таннарх и, п.б.	ТМ, бирл ик	Норма тив йўқоти шлар, бирлик	ТИЧ экв. бир (д/о)	Экв. бирлиги суммаси	Бирлик таннархи, п.б.
Материаллар	5000	600	100	300	1000	5.0
Қайта ишлаш қиймати	3400	600	100	150 (300 x ½)	850	4.0
	8400					9.0

2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархи (д/о):

Материаллар (300 бир. x 5 п.б.)	1500	
Қайта ишлаш қиймати (150 бир x 4 п.б.)	<u>600</u>	2100

3. Тайёр маҳсулот (600 бир x 9 п.б.)

плюс норматив йўқотишлар (100 б.х 9 п.б.)	<u>900</u>	<u>6300</u>
		<u>8400</u>

Энди олиб кўрайлик, йўқотишлар ишлаб чиқариш 50 % якунланиш босқичига етганда аниқланди. Маҳсулот таннархини ҳисоблаш тартиби қуйидагича бўлади (3.24-жадвал):

3.24-жадвал

Маҳсулот таннархи ҳисоби

1. Маҳсулот бирлиги таннархини ҳисоблаш

Харажатларнинг элементлари	Умумий таннархи, п.б.	ТМ, бирлик	Норматив йўқотишлар, бирлик	ТИЧ экв. бир (д/о)	Экв. бирлиги суммаси	Бирлик таннархи, п.б.
Материаллар	5000	600	100	300	1000	5.0
Қайта ишлаш қиймати	3400	600	50 (100 x ½)	150 (300 x ½)	800	4.25
	8400					9.25

Норматив йўқотишлар:

Материалларнинг қиймати (100 бирлик x 5 п.б.) 500.00

Қайта ишлаш қиймати (50 бирлик x 4.25 п.б.) 212.50

712.50

Бизнинг мисолда йўқотишлар ишлаб чиқаришнинг 50% лик якунланганлик стадиясида аниқланди. Демак, йўқотишлар миқдорини тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ўртасида тақсимлаш керак. Агар йўқотишлар 60 %лик якунланганлик стадиясида аниқланганда эди, у ҳолда йўқотишлар тўлиқ тайёр маҳсулот таннархига олиб борилад эди.

Энди, меъёрдан ортиқча йўқотишлар юз берганда маҳсулот бирлигининг таннархини аниқлаш тартиби билан танишиб чиқайлик.

Масалан, ҳисобот даврининг бошида тугалланмаган ишлаб чиқариш захиралари нолга тенг. 1000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш бошланди. Шундан, 600 бирлиги тўлиқ ишлаб чиқарилди. 250 бирлиги 20% га тайёрланди, 150 бирлиги брак қилинди (бундан 100 бирлиги норматив йўқотиш, 50 бирлиги меъёрдан ортиқча йўқотиш). Йўқотишлар жараён тугагандан кейин аниқланди. Материалларнинг қиймати 8000 п.б. (барча материаллар ишлаб чиқаришнинг бошида киритилади), қайта ишлаш қиймати 4000 п.б.. Ҳисоб китоблар натижаларини 3.25-жадвалда расмийлаштирамиз:

3.25-жадвал

Маҳсулот таннархининг ҳисоби

1. Бирлик таннархини аниқлаш

Харажатларнинг элементлари	Умумий таннархи, п.б.	ТМ, бирлик	Норматив йўқотишлар,	НО Й, бирлик	ТИЧ экв. бир (Д/О)	Экв. бирлиги сумм	Бирлик таннархи,
----------------------------	-----------------------	------------	----------------------	--------------	--------------------	-------------------	------------------

			<i>бирлик</i>			<i>аси</i>	<i>п.б.</i>
Материаллар	8000	600	100	50	250	1000	8.0
Қайта ишлаш қиймати	4000	600	100	50	50 (250 x 20%)	800	5.00
	12000						13.00

2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархи (д\о)

Материаллар (250 бир. x 8 п.б.)	2000	
Қайта ишлаш қиймати (50 бир. x 5 п.б.)	<u>250</u>	2250

3. Тайёр маҳсулот (600 x13 п.б.)	7800	
плюс норматив йўқотишлар (100 бир. 13 п.б.)	<u>1300</u>	9100

4. Нормативдан ортиқ йўқотишлар (50 б. x13п.б.)	<u>650</u>	
	12000	

Жараён бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш смети

Материаллар	8000	Кейинги жараёнга ўтказилди	9100
Қайта ишлаш қиймати	<u>4000</u>	Фойда ва зарарлар ҳисобидан қопланган	
		нормативдан ортиқча йўқотишлар	650
Жами	12000	ТИЧ (д\о)	<u>2250</u>
			12000
ТИЧ (д\о)	2250		

Ушбу жараёндан кўриниб турибдики, норматив йўқотишлар тайёр маҳсулот таннарига олиб борилган. Нормативдан ортиқча йўқотишлар эса алоҳида ҳисобга олинган ва фойда ва зарарлар сметида олиб борилган. Уларнинг сотилмаслиги ҳисобга олинган.

Жараёнли калкуляция сўнгида жорий даврдаги ҳақиқий харажатлар меъёрий харажатлар билан солиштирилиб турилади. Бу эса харажатларни меъёрлардан четланишини назорат қилиб туриш имконини беради.

Айрим чет эл адабиётларида жараёнли калкуляцияда ҳисоб-китобларни 5 та босқичда амалга ошириш тартиби кўрсатилган. Ушбу босқичлар қуйидагилардан иборат:

1-қадам. Жисмоний бирликлар оқимларини ҳисоб-китоб қилиш.

2-қадам. Бошқа жараёнга чиқарилган эквивалент бирликларни ҳисоблаш.

3-қадам. Жами таннари ҳисобини тўплаш, қайсики ишлаб чиқариш жараёни сметининг жами дебет суммаси.

4-қадам. Эквивалент бирлиги таннарини ҳисоблаш.

5-қадам. Таннархни тугалланган бирликлар ва ишлаб чиқариш жараёни охиридаги бирликларга тақсимлаш.

Ушбу босқичларнинг бажарилишини қуйидаги мисолда кўриб ўтамиз.

А пластик компанияси катта ҳажмдаги болалар ўйинчоғини ишлаб чиқаради, қайсики компания жараёнли калкуляцияда иккита жараённи

кўллайди – *биринчи жараён* қуйиш бўлими, *иккинчиси* якунлаш бўлими. Тўғридан-тўғри материаллар қуйиш жараёнининг бошида киритилади ва қўшимча тўғридан-тўғри материаллар эса якунлаш жараёнининг охирида қўшилади. Қайта ишлаш қиймати ишлаб чиқариш жараёнида бир текисда қўшилиб боради. Қуйиш жараёни якунлангандан сўнг, маҳсулот зудлик билан якунлаш жараёнига ўтказилади ва бу жараёндан маҳсулотлар тайёр маҳсулотларга ўтказилади.

2009 йил март ойида қуйиш жараёнининг маълумотлари қуйидагича:

Ишлаб чиқариш жараёни:

Бошланғич заҳиралар:		10.000 бирлик
Тўғридан тўғри материаллар	\$4.000	
Қайта ишлаш харажатлари (40%)*	1.110	\$5.110
Март ойида якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар		48.000 бирлик
Март ойида кирим қилинган бирликлар		40.000 бирлик
Ишлаб чиқариш жараёни, охирги бирлик	2.000 бирлик (50%)*	
Март ойида қўшилган тўғридан-тўғри материал		\$22.000
Март ойида қўшилган қайта ишлаш харажатлари		\$18.000

Заҳиралар ҳисоби мақсадида бухгалтер қуйидагиларни амалга оширишлари лозим:

- Жараёнда (бизнинг мисолда қуйиш жараёни) якунланган ва бошқа жараёнга ёки бўлимга ўтказилган маҳсулот таннархини ҳисоблашлари;
- Ишлаб чиқариш жараёни якунида охирги заҳираларни ҳисоблашлари;
- Операциялар суммаларига журнал ёзувларини амалга оширишлари.

Юқоридаги мисол маълумотлардан фойдаланиб қайд этиб ўтилган босқичлар асосида маҳсулот таннархини жараёнли калкуляциясини амалга оширамыз.

1-қадам. Жисмоний бирликлар оқимларини ҳисоб-китоб қилиш.

Заҳиралар ҳисобида қолдиқ ва оборотлар ўртасидаги боғлиқликни белгилашда қуйидаги классик формуладан фойдаланамиз:

Бошланғич заҳира + Кирим қилинган бирликлар = Бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар + Охирги заҳира.

Ушбу формуладан фойдаланиб қуйидаги ҳисоб-китобларни амалга оширамыз.

Жисмоний бирликлар ҳисоб-китоби

Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич 10.000 (40%)*

Жорий даврда кирим қилинган бирликлар	40.000
Ҳисобга олиш учун бирлик	<u>50.000</u>
Жорий даврда якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар:	
Бошланғич заҳиралардан	10.000
Кирим қилинганлардан якунлангани	38.000
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	<u>2.000</u> (50%)*
Ҳисобга олинган бирлик	<u>50.000</u>

* Тугалланганлик даражаси, фақат шу бўлим қайта ишлаш қиймати учун, яъни тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги заҳиралар ҳолати тўғрисидаги маълумотлар.

1-қадамдаги ҳисоб-китоблар жараёнли калкуляциянинг иккита усули (ўртача салмоқли ҳамда ФИФО) учун ҳам бир хил амалга оширилади. Лекин, 2-5-қадамдаги ҳисоб-китоблар танланган усулга боғлиқ бўлади. Шу боис, ушбу босқичларнинг бажарилишини ҳар бир усулда алоҳида кўриб ўтамыз.

ЎРТАЧА САЛМОҚЛИ УСУЛ

2-қадам. Бошқа жараёнга чиқарилган эквивалент бирликларни ҳисоблаш.

Маҳсулотларни Қуйиш Бўлимида тўғридан-тўғри материаллар жараённинг бошида киритилади. Натижада, харажатларнинг материаллар моддаси бўйича жисмоний миқдор ва ишлаб чиқариш охирида қолган бирликлар учун эквивалент ҳисобланганда ишлаб чиқариши тўлиқ тугатилган ва ушбу бирликлар 100%га тўлиқ ишланган деб қаралади. Чунки, тўғридан-тўғри материаллар бир марта киритилиб барча жараёнга тақсимланади.

Тўғридан-тўғри материаллар учун эквивалент бирлик қуйидаги ҳисоб-китоблар бўйича амалга оширилади:

Тўғридан-тўғри материал

Тўлиқ якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар $48.000 \times 100\%$	48.000
Ишлаб чиқариш жараёни, охиридаги бирликлар $2.000 \times 100\%$	<u>2.000</u>
Ҳисобга олинган эквивалент бирлик.	<u>50.000</u>

Қайта ишлаш харажатлари моддаси учун эса эквивалент бирлик ҳисобланганда тўлиқ тугалланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар бўйича 100% тўлиқ олинади. Ишлаб чиқариш жараёни охиридаги бирликлар бўйича эса қанча фоизга тугатилганлигига қараб эквивалент бирлик ҳисобланади. Бизнинг мисолда тугатилганлик даражаси 50%ни ташкил этади.

Қайта ишлаш харажатлари учун эквивалент бирлик ҳисоби қуйидагича бўлади:

Қайта ишлаш харажатлари

Тўлиқ яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган
 бирликлар 48.000 x 100%. 48.000

Ишлаб чиқариш жараёни, охирида
 бирликлар 2.000 x 50%. 1.000

Ҳисобга олинadиган эквивалент бирлик. **49.000**

1 ва 2-қадамда амалга оширилган ҳисоб-китобларни қуйидаги кўринишдаги жадвалда умумлаштирамиз (3.26-жадвал):

3.26-жадвал

1-2-қадамдаги ҳисоб-китоблар

Маҳсулот ҳаракати (оқими)	1-қадам	2-қадам. Эквивалент бирлик	
	Жисмоний бирлик	Тўғридан-тўғри материаллар	Қайта ишлаш қиймати
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	10.000 (40%)*	Жорий даврга кадар ишланган	
Жорий даврда кирим қилинган бирликлар	40.000		
Ҳисобга олиш учун бирлик	50.000		
Жорий даврда яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган	48.000	48.000	48.000
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	2.000 (50%)*	2.000	1.000
Ҳисобга олинган бирлик	50.000		
Ишламга олинadиган бирлик		50.000	49.000

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўртача салмоқли усул ишламга олинadиган бирлик жорий даврда яқунланган ҳамда ишлаб чиқариш жараёни охиридаги бирликлардан ташкил топади.

3-қадам. Ушбу босқичда жами таннархи ҳисобини тўплаш, қайсики ишлаб чиқариш жараёни счетининг жами дебет суммасини аниқлаш талаб этилади. Масаланинг шартида берилган маълумотлар бўйича ишлаб чиқариш жараёнининг бошида қолдиқ \$5.110, бунга кўшилади март ойида амалга оширилган харажатлар, \$22.000 + \$18.000 = \$40.000. Жами таннарх \$45.110 (5.110+40.000)ни ташкил этади.

4-қадам. Бу босқичда эквивалент бирлик таннархи ҳисобланади. Ўртача салмоқли усулда эквивалент бирликларга тақсимланadиган таннархи жорий даврда амалга оширилган харажатлар ҳамда ишлаб чиқариш жараёнининг бошидаги қолдиғи суммасини қамраб олади. Ҳисоб-китобларни қуйидаги жадвалда амалга оширамиз (3.27-жадвал):

3.27-жадвал

Эквивалент бирлиги таннархининг ҳисоби

Таннарх	Жами	Шу жумладан		
		Тўғридан-тўғри материаллар	Қайта ишлаш қиймати	Эквивалент бирлик
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	\$5.110	\$4.000	\$1.110	
Жорий даврда амалга оширилган харажатлар	40.000	22.000	18.000	
Жами ҳисобга олинadиган таннарх	\$45.110	\$26.000	\$19.110	
Тақсимлаш учун эквивалент бирлик		50.000	49.000	
Эквивалент бирлик таннархи		\$0.52	\$0.39	\$0.91

5-қадам. Бу босқичда жами таннарх ишлаб чиқариши тугалланган ва ишлаб чиқариши тугалланмаган бирликларга тақсимланади. Масаланинг шартида 48.000 бирлик тўлиқ тугалланган ва бошқа жараёнга ўтказилган. 4-қадамда маҳсулот бирлигининг таннархи \$0.91 ($0.52+0.39$) аниқланган эди. Ишлаб чиқариш жараёнининг охирида 2000 бирлик таннархи унинг элементлари бўйича аниқланади, яъни тўғридан-тўғри материал моддаси бўйича 2000 бирлик \$0.52, қайта ишлаш қиймати бўйича эса 1000та эквивалент бирлик \$0.39 дан ҳисобланади. Ҳисоб-китоб натижаларини қуйидаги 3.28-жадвалда расмийлаштириш мумкин.

3.28-жадвал

Жами таннархни тугалланган маҳсулот ва ишлаб чиқариш жараёни охиридаги бирликларга тақсимоти (Ўртача салмоқли усул)

Кўрсаткичлар	Жами	Шу жумладан	
		Тўғридан-тўғри материал	Қайта ишлаш қиймати
Жорий даврда яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган	\$43.680	48.000 (\$0.91)	
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида (2000 бирлик):			
Тўғридан-тўғри материал	\$1.040	2.000 (\$0.52)	
Қайта ишлаш қиймати	390	1.000 (\$0.39)	
Жами	\$1.430		
Жами таннарх	\$45.110		

Юқоридаги барча босқичлар натижаларини қуйидаги жадвалда умумлаштирамиз (3.29-жадвал).

3.29-жадвал

Маҳсулот таннархи ҳисоботи. 31 март билан яқунланадиган ҳисобот даври. Ўртача салмоқли усул.

	Кўрсаткичлар	Жами	Шу жумладан	
			Тўғридан-тўғри материал	Қайта ишлаш қиймати
	Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	\$5.110	\$4.000	\$1.110
	Ҳисобот даври давомида қўшилган таннарх	40.000	22.000	18.000
3-қадам	Жами ҳисобга олиш учун таннарх	\$45.110	\$26.000	\$19.110
	Бўлинади: эквивалент бирлик		50.000	49.000
4-қадам	Эквивалент бирлик таннархи		\$0.52	0.39
5-қадам	Таннархни тақсимлаш: Жорий даврда яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган	\$43.680	48.000 (\$0.91)	
	Ишлаб чиқариш жараёни, охирида (2000 бирлик):			
	Тўғридан-тўғри материал	\$1.040	2.000 (\$0.52)	
	Қайта ишлаш қиймати	390	1.000 (\$0.39)	
	Жами	\$1.430		
	Жами ҳисобга олинган таннарх	\$45.110		

Жараёнли калькуляцияда бухгалтерия ёзувлари буюртмали калькуляцияга ўхшаш бўлади. Бунинг фарқи тарафи, фақат ишлаб чиқариш жараёни сметининг ҳар бир жараёнга очилиши билан белгиланади.

Юқоридаги мисол маълумотлари асосида журнал ёзувларини амалга оширамиз:

1. Ишлаб чиқариш жараёни – Қуйиш 22.000
Материал захиралари 22.000

Ёзув: Март ойида жараёнга киритилган материалларнинг қиймати суммасига

2. Ишлаб чиқариш жараёни – Қуйиш 18.000
Турли счётлар 18.000

Ёзув: Март ойида қайта ишлаш билан боғлиқ харажатлар, мисол учун ҳар хил таъминот, меҳнат ва амортизация

3. Ишлаб чиқариш жараёни – Қуйиш 43.680
Ишлаб чиқариш жараёни – Яқунлаш 43.680

Ёзув: Қуйиш жараёнида тугалланган маҳсулот таннархини Яқунлаш жараёнига ўтказиш

Юқорида 5 та қадамда амалга оширилган ҳисоб-китобларни ҳамда журнал ёзувлар “Ишлаб чиқариш жараёни – Қуйиш” Т-счёт кўринишидаги шаклига ўтказилса қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.30-жадвал):

3.30-жадвал

Ишлаб чиқариш жараёни - Қуйиш

	Жисмоний бирлик	Сумма		Жисмоний бирлик	Сумма
Бошланғич заҳира	10.000	\$5,110			
Амалга оширилди: Тўғридан-тўғри материал	40.000	22.000	Бошқа жараёнга ўтказилган	48.000	\$43.680
Қайта ишлаш қиймати		18.000			
			Охирги заҳира	2.000	1.430
Жами	50.000	\$45.110	Жами		\$45.110
Охирги заҳира	2.000	\$1.430			

Ушбу ҳисоб-китоб маълумотларидан кўриниб турибдики, бошқа жараёнга ўтказилган маҳсулот таннархи \$43.680, ишлаб чиқариш жараёни давр охирида \$1.430 ни ташкил этмоқда. Ушбу маълумотлар реализация қилинган маҳсулот таннархи кўрсаткичларини ҳисоблашда фойдаланилади ва охир натижада фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботларда стандартлар талабларига мувофиқ сифатли ахборотларни тайёрлашга асос бўлиб хизмат қилади.

ФИФО УСУЛИ

1-2-қадам. Жисмоний бирликлар ва эквивалент бирликларни аниқлаш. Юқорида таъкидлаганимиздек, 1-қадамдаги ҳисоб-китоблар ўртача салмоқли усулдаги каби амалга оширилади.

1-2 қадамда қилинган ҳисоб-китоб натижаларини қуйидаги жадвалда умумлаштирамиз (3.31-жадвал):

3.31-жадвал

Жисмоний бирлик эквивалент бирликлар ҳисоби. ФИФО усули.

Маҳсулотнинг ҳаракати	(1-қадам) Жисмоний бирлик	(2-қадам) Эквивалент бирлик	
		Тўғридан- тўғри материал	Қайта ишлаш қиймати
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	10.000 (40%)*	Жорий даврга қадар бажарилган	
Жорий даврда кирим қилинган бирликлар	40.000		
Жами ҳисобга олиш учун бирлик	50.000		
Жорий даврда якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар:			
Бошланғич заҳиралардан	10.000	-	6.000**
Кирим қилинганлардан якунлангани	38.000	38.000	38.000
Ишлаб чиқариш жараёни, охиргиси	2.000 (50%)*	2.000	1.000**

Жами ҳисобга олинган бирлик	50.000	40.000	45.000
-----------------------------	---------------	---------------	---------------

* Тугалланганлик даражаси, фақат шу бўлим қайта ишлаш қиймати учун, яъни тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги заҳиралар ҳолати тўғрисидаги маълумотлар

** $10.000 \times (100\% - 40\%) = 10.000 \times 60\% = 6.000$

$2.000 \times 50\% = 1.000$

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, эквивалент бирликни ҳисоблаганда бошланғич заҳираларда фақат қайта ишлаш қиймати моддаси бўйича олинади. Бошланғич заҳираларнинг 60% ҳисобот даврида қайта ишланади, чунки ишланнинг 40% жорий даврга қадар олдинги ҳисобот даврида амалга оширилган. Бошланғич заҳираларнинг тўғридан-тўғри материаллар моддаси бўйича эквивалент бирлик олинмайди, чунки 10.000 бирлик олдинги ҳисобот даврида ҳисобга олинган.

3, 4 ва 5 қадамлар. Маҳсулот таннархи ҳисоботи.

ФИФО усулида маҳсулот таннархи тўғрисидаги ҳисоботни тузишни 3.32-жадвалда кўриб ўтайлик:

3.32-жадвал

Қуйиш цехида маҳсулот таннархи ҳисоботи

	Таннарх	Жами	Шу жумладан	
			Тўғридан-тўғри материал	Қайта ишлаш қиймати
	Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	\$5.110	Жорий даврга қадар амалга оширилган	
	Жорий даврга амалга оширилган харажатлар	40.000	\$22.000	\$18.000
3-қадам	Жами ҳисобга олиш учун таннарх	\$45,110		
	Бўлинади: Эквивалент бирликлар		÷40.000	÷45.000
4-қадам	Эквивалент бирлик таннархи		\$0.55	\$0.40
5-қадам	Таннархнинг тақсимланиши: Яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликлар (48.000):			
	Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич (10.000)	\$5.110		
	Жорий даврга қўшилган харажатлар: Тўғридан-тўғри материал			
	Қайта ишлаш харажатлари	2.400		6.000*(0.40\$)
	Бошланғич заҳираларнинг жами	\$7.510		

	Кирим қилинган ва яқунланган (38.000)	36.100	38.000 (\$0.95**)	
	Бошқа жараёнга ўтказилган жами таннарх	\$43.610		
	Ишлаб чиқариш жараёни, охирида (2.000):			
	Тўғридан-тўғри материал	\$1.100	2.000* (\$0.55)	
	Қайта ишлаш қиймати	400		1.000* (\$0.40)
	Жами	\$1.500		
	Жами ҳисобга олинган таннарх	\$45.110		

* Бажарилган эквивалент бирлик

** Эквивалент бирликнинг жами таннархи = \$0.55 + \$0.40 = \$0.95

ФИФО усулининг қўлланилишини ўрганиш учун 3.9-жадвални тўлдирилишини диққат билан ўқиш керак бўлади. Жадвалдан кўриниб турибдики, ҳисоб-китобларда биринчидан тугалланган ва бошқа жараёнга чиқарилган маҳсулотларнинг таннархи, яъни 48.000 бирликнинг таннархи аниқланган ва у \$43.610 ни ташкил этмоқда. Иккинчидан ишлаб чиқариш жараёни охирида 2.000 бирликнинг таннархи аниқланиб, у \$1.500 бўлган. Бунга тугалланган ва бошқа жараёнга ўтказилган маҳсулот таннархи \$43.610 қўшилиб, жами таннархи \$45.110 аниқланади ва бу кўрсаткич ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич суммаси (\$5.110) ва жорий даврда қўшилган таннарх (\$40.000) йиғиндиси \$45.110 га тенг бўлиш керак. Ушбу тенглик ҳисоб-китобларнинг тўғри бажарилганлигини кўрсатади.

Ўртача салмоқли усулда маҳсулот эквивалент бирлигининг ўртача таннархи $\$43.610 \div 48.000 = \0.9085 . ФИФО усулида эса маҳсулот бирлигининг таннархи \$0.95 ни ташкил этмоқда. ФИФО усули ва ўртача салмоқли усул ўртасидаги асосий фарқ эквивалент бирлик қандай ҳисобланганлиги натижасида келиб чиқади. Эквивалент бирликларни ҳисоблашга оид жадвалларни солиштириш натижасида аниқлаш мумкин:

- **Ўртача салмоқли** – бу санагача бажарилган ишларнинг жамига асосланади (барча салмоқли қийматнинг жорий давр давомида тайёрланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликларга *плюс* ишлаб чиқариш жараёни охиридаги қолдиқларнинг бажарилган қисмига ўтказилишига таянади)
- **ФИФО** – фақат жорий даврда бажарилган ишларга асосланади (Қийматнинг келиб тушган ва тугалланган бирликларга *плюс* жорий даврда ишлаб чиқариш бошида ва охиридаги қолдиқларга ўтказилишига таянади)

Юқоридаги мисолимизда эквивалент ишлаб чиқарилган маҳсулот ва захиралар таннархи ўртасидаги фарқларни қуйидаги жадвалда умумлаштиришимиз мумкин (3.33-жадвал):

3.33-жадвал

Ўртача салмоқли ва ФИФО усуллари натижаларини солиштириш

Кўрсаткичлар	Ўртача салмоқли	ФИФО
Бошқа жараёнга чиқарилган маҳсулот таннархи	\$ 43.680	\$43.610
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	1.430	1.500

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ФИФО усулида ишлаб чиқариш жараёни, охирида бирликлар қиймати \$70 ёки 4.9% (\$70/\$1430) га тенг. Бу турли ойларда тўғридан-тўғри материаллар ва қайта ишлаш қиймати бўйича эквивалент бирлиги қиймати фарқи ҳисобидан юзага келади. ФИФО усулида эквивалент бирлиги таннархи \$0.95 (\$0.55+0.40) бўлса, ўртача салмоқли усулда \$0.91 (\$0.52+0.39)ни ташкил этади. Шу боис, ФИФО усулида ишлаб чиқариш жараёни охирида бирлик таннархи юқорироқ, якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган маҳсулот бирлиги қиймати эса пастроқ бўлади.

3-савол. Таннархнинг бошқа жараёнга ўтказилиши.

Юқоридаги қайд қилганимиздек, ишлаб чиқариш жараёни бир қанча бўлимлардан ёки жараёнлардан ўтади. Юқоридаги мисолни давом эттирган ҳолда якунлаш цехида маҳсулот таннархини шакллантириш механизмини ўртача салмоқли ва ФИФО усулларида кўриб ўтайлик.

Куйиш цехидан маҳсулотлар якунлаш цехига ўтказилади. Бунда ушбу жараёнда қўшимча тўғридан-тўғри материаллар жараён сўнгида қўшилади. Қайта ишлаш қиймати эса қайта ишлаш жараёнида бир текис қўшилиб боради. Якунлаш жараёни тугалланиши билан маҳсулот зудлик билан тайёр маҳсулот бўлимига ўтказилади.

Якунлаш жараёнига доир маълумотлар куйида келтирилган:

Ишлаб чиқариш жараёни,	12.000 бирлик	
Бошланғич захиралар:		
Бошқа жараёндан ўтказилган қиймат	\$10.920	
Қайта ишлаш қиймати (66 2/3%)	10.080	\$21.000
Март ойи давомида якунланган бирликлар		44.000
Март ойи давомида кирим қилинган бирликлар		?
Ишлаб чиқариш жараёни, охирги захира (37 ½%)		16.000
Март ойида қўшилган тўғридан-тўғри материал қиймати		\$13.200
Март ойи давомида қўшилган қайта ишлаш қиймати		\$63.000
Март ойи чиқарилган таннарх:		
Ўртача салмоқли усул		\$43.680
FIFO усул		\$43.610

Захира-таннарх мақсадларида бухгалтер:

- Якунлаш жараёнида якунланган ва ташқарига чиқарилган маҳсулот таннархини ҳисоблаш;
- Ўртача салмоқли усул ҳамда ФИФО усулидан фойдаланиб бўлимдаги захираларнинг охирги қолдиғи суммасини аниқлаш;
- Тайёр маҳсулотларнинг чиқишига оид журнал ёзувларини тайёрлаш.

Таннарх Ўтказишлари ва Ўртача Салмоқли Усул

Юқоридаги мисолимиздаги каби ҳисоб-китобларни 5 та босқичда амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

1-2-қадамларда жорий даврда жисмоний бирликларнинг ташқарига чиқарилиши ва эквивалент бирликлар ҳисоби қуйидаги жадвалда келтирилган (3.34-жадвал):

3.34-жадвал

1-2-қадамлар ҳисоби

Маҳсулотнинг ҳаракати	жисмоний	(1-қадам) Жисмоний бирлик	(2-қадам) Эквивалент бирлик		
			Бошқа жараёндан ўтказилган қиймат	Тўғридан-тўғри материаллар	Қайта ишлаш қиймати
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич		12.000 (66 2/3%)	Жорий даврга қадар бажарилган		
Жорий давр давомида киритилган		48.000			
Жами ҳисобга олиш учун бирлик		60.000			
Жорий давр давомида яқунланган ва чиқарилган		44.000	44.000	44.000	44.000
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида		16.000 (37 1/2%)	16.000	-	6000*
Жами ҳисобга олинган бирлик		60.000			
Санада бажарилган			60.000	44.000	50.000

Бошқа жараёндан ўтказилган қиймат бу олдинги жараёнларда шаклланган ва ишлов бериш учун навбатдаги бўлимга жўнатиладиган таннархдир. Жисмоний бирликлар бир бўлимдан бошқа бўлимга ҳаракатланиши давомида уларнинг таннархига ҳам улар билан бирга ҳаракатланади. Шу боис, яқунлаш жараёни таннарх элементлари бўлиб олдинги жараёндан ўтказилган қиймат, жараёнда қўшилган тўғридан-тўғри материаллар, қўшилган қайта ишлаш қийматидан ташкил топади.

3-4-5-қадамларда бажариладиган ҳисоб-китобларни қуйидаги жадвалда расмийлаштирамиз (3.35-жадвал).

3.35-жадвал

Яқунлаш бўлими. Маҳсулот таннархи ҳисоботи. Ўртача салмоқли усул. Март 2005 й.

Қадамлар	Таннарх	Жами	Шу жумладан		
			Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат	Тўғридан-тўғри материаллар	Қайта ишлаш қиймати
	Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	\$21.000	\$10.920	\$-	\$10.080
	Жорий даврда қўшилган	119.880	43.680	13.200	63.000

	таннарх				
3-кадам	Жами ҳисобга олиш учун таннарх	\$140.880	\$54.600	\$13.200	\$73.080
	Бўлинади: эквивалент бирликка (2-кадам)		÷ 60.000	÷ 44.000	÷ 50.000
4-кадам	Эквивалент бирлик таннархи		\$0.91	\$0.30	\$1.4616
5-кадам	Таннарх тақсимланиши: Тугалланган ва ташқарига чиқарилган (44.000)	\$117.550	44.000 (\$2.6716*)		
	Ишлаб чиқариш жараёни, охирги (16.000): Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат	\$14.560			
	Тўғридан-тўғри материал	-		-	
	Қайта ишлаш қиймати	8.770			6.000 (\$1.4616)
	Жами	\$23.330			
	Жами ҳисобга олинган таннарх	\$140.880			

*Маҳсулот эквивалент бирлигининг таннархи = \$0.90+\$0.30+\$1.4616 = \$2.6716

Т кўринишидаги сёт куйидагича бўлади (3.36-жадвал):

3.36-жадвал

Ишлаб чиқариш жараёни - Яқунлаш

	Жисмони й бирлик	Сумма		Жисмони й бирлик	Сумма
Бошланғич заҳира	12.000	\$21.000			
Кирилган: Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат	48.000	43.680	Тайёр маҳсулотга ўтказилган	44.000	\$117.550
Тўғридан-тўғри материал		13.200			
Қайта ишлаш қиймати		63.000	Охирги заҳира	16.000	\$23.330
Жами	60.000	\$140.880	Жами	60.000	\$140.880
Охирги заҳира	16.000	\$23.330			

Ишлаб чиқариш жараёнидан тайёр маҳсулот сётига ўтказилишида куйидаги бухгалтерия проводкаси берилади:

Тайёр маҳсулотлар заҳираси 117.550

Ишлаб чиқариш-Яқунлаш 117.550

Ёзув: Бирликларнинг тайёр маҳсулотларга ўтказилиши

Бухгалтерия ёзувларини амалга оширишда қўлланиладиган счётларнинг номланиши компаниянинг ички счётлар режасида кўзда тутилади.

Таннарх ўтказилишлари ва ФИФО Усули

Ташқарига чиқарилган жисмоний бирликлар ва эквивалент бирликлар ҳисоби ФИФО усулида қуйидагича амалга оширилади (3.37-жадвал):

3.37-жадвал

ФИФО усули. Жисмоний ва эквивалент бирлик ҳисоби

<i>Маҳсулотнинг жисмоний ҳаракати</i>	<i>(1-қадам) Жисмоний бирлик</i>	<i>(2-қадам) Эквивалент бирлик</i>		
		<i>Бошқа жараёнда н ўтказилган қиймат</i>	<i>Тўғридан-тўғри материаллар</i>	<i>Қайта ишлаш қиймати</i>
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	12.000 (66 2/3%)	Жорий даврга қадар бажарилган		
Жорий давр давомида киритилган	48.000			
Жами ҳисобга олиш учун бирлик	60.000			
Жорий давр давомида яқунланган ва чиқарилган:				
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич заҳирандан	12.000	-	12.000	4.000*
Кирим қилинган ва яқунланган	32.000	32.000	32.000	32.000
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	16.000 (37 1/2%)	16.000	-	6000**
Жами ҳисобга олинган бирлик	60.000			
Жорий ҳисобот даврида бажарилган		48.000	44.000	42.000

*12.000 x 33 1/3% = 4.000

**16.000 x 37,5% = 6.000

ФИФО усулида маҳсулот таннархи тўғрисидаги ҳисобот қуйидаги кўринишга эга бўлади (3.38-жадвал):

3.38-жадвал

Яқунлаш бўлими. Маҳсулот таннархи ҳисоботи. ФИФО. Март 2005 й.

Қадамлар	Таннарх	Жами	Шу жумладан		
			<i>Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат</i>	<i>Тўғридан-тўғри материаллар</i>	<i>Қайта ишлаш қиймати</i>
	Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	\$21.000	Жорий даврга қадар бажарилган		
	Жорий даврда қўшилган таннарх	119.810	43.610	13.200	63.000

3- қадам	Жами ҳисобга олиш учун таннарх	\$140.88 0			
	Бўлинади: эквивалент бирликка (2-қадам)		÷ 48.000	÷ 44.000	÷ 42.000
4- қадам	Эквивалент бирлик таннархи		\$0.90854	\$0.30	\$1.5
5- қадам	Таннарх тақсимланиши: Тугалланган ва ташқарига чиқарилган (44.000): Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич (12.000) Жорий давр давомида кўшилган: Тўғридан-тўғри материал	\$21.000 3.600	12.000 (\$0.30)		
	Қайта ишлаш қиймати	6.000	4.000 (\$1.50)		
	Жами бошланғич захирадан	\$30.600			
	Кирим қилинган ва яқунланган (32.000)	86.673	(32.000 x \$2.70854*)		
	Ташқарига чиқарилган жами таннарх	\$117,273			
	Ишлаб чиқариш жараёни, охирги (16.000): Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат	\$14.560	16.000 (\$0.90854)		
	Тўғридан-тўғри материал	-	-		
	Қайта ишлаш қиймати	9.000			6.000 (\$1.5)
	Жами	\$23.537			
	Жами ҳисобга олинган таннарх	\$140.81 0			

Юқоридаги жадвал маълумотлари бўйича Т кўринишдаги сётни чизамиз.

Ишлаб чиқариш жараёни - Яқунлаш

	Жисмони й бирлик	Сумма		Жисмони й бирлик	Сумма
Бошланғич захира	12.000	\$21.000			
Киритилган: Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат Тўғридан-тўғри материал Қайта ишлаш қиймати	48.000	43.610 13.200 63.000	Тайёр маҳсулотга ўтказилган Охирги захира	44.000 16.000	\$117.273 \$23.537
Жами	60.000	\$140.81 0	Жами	60.000	\$140.88 0
Охирги захира	16.000	\$23.330			

Ҳисоб-китоб маълумотларидан кўриниб турибдики, юқорида таъкидлаганимиздек, жараёнли калкуляциянинг қўлланилиши кўп жихатдан унинг тўғри тушуниб олиниши, услубий тўғри ёндашилишига боғлиқ. Амалиётимизда жараёнли калкуляциянинг усулбуй қўлланилиши масалалари ҳали етарли даражада ёритилмаган. Шу боис, бу борада илмий ишлар олиб боришимиз, илғор тажрибаларни жорий қилишимиз талаб этилади.

Таянч атамалар.

1. Қайта ишлаш қиймати бу бошқарув ҳисоби мақсадларида меҳнат ҳақи харажатлари ва ишлаб чиқариш устама харажатлари суммасини қамраб олувчи кўрсаткич билан тавсифланади.

2. Эквивалент бирликлар деганда бу ушбу жараёнда тўлиқ якунланган ҳамда қисман якунланган бирликларнинг тўлиқ маҳсулот бирлигига айлантирилганда ҳисобга олинган бирликлари тўплами тушунилади.

3. Ҳисобга олиш учун бирлик – бу жараён марказида давр давомида ишланадиган жисмоний бирликларлардан иборат ресурслардир. Бу икки бирликлар йиғиндисидан ташкил топади: ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич бирликлар ҳамда жорий давр давомида киритилган ресурслардан иборат бирликлар.

4. Ҳисобга олинган бирлик – бу жараён марказида давр давомида ишланган жисмоний бирликлардан ташкил топади. Кўп бирликлар жорий давр давомида якунланиб келгуси жараёнга ёки тайёр маҳсулотларга ўтказилади, айримлари эса ишлаб чиқариш жараёни, охирида қолдирилади.

5. Ҳисобга олиш учун таннарх – бу жараёнли калкуляцияда жами таннарх ва маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисоблаш учун асос бўладиган кўрсаткичдир.

6. Ҳисобга олинган таннарх – бу жараёнли калкуляцияда маҳсулот бирлигининг таннархи асосида бошқа жараёнга ўтказилган маҳсулотнинг таннархи ҳамда элементлар таннарих бўйича ишлаб чиқариш жараёни, охирида таннарх кўрсаткичларидан иборатдир.

7. Ўртача салмоқли усул – бу санагача бажарилган ишларнинг жамига асосланади (барча салмоқли қийматнинг жорий давр давомида тайёрланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликларга *плюс* ишлаб чиқариш жараёни охиридаги қолдиқларнинг бажарилган қисмига ўтказилишига таянади).

8. ФИФО усули – Фақат жорий даврда бажарилган ишларга асосланади (Қийматнинг келиб тушган ва тугалланган бирликларга *плюс* жорий даврда ишлаб чиқариш бошида ва охиридаги қолдиқларга ўтказилишига таянади)

9. Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат (*Transferred in costs*) бу ишлаб чиқаришнинг олдинги жараёнларда шаклланган ва ишлов бериш учун навбатдаги бўлимга жўнатиладиган таннархдир.

10. Бошқа жараёнга ўтказиладиган таннарх (*costs transferred out*) бу ушбу жараёнда қайта ишлаш натижасида якунланиб бошқа жараёнга ўтказиладиган бирликлар таннархидир.

11. Маҳсулот таннархи ҳисоботи – бу ҳисобот даври ёки маҳсул давр давомида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бирлиги ва уларнинг таннархи тўғрисидаги ахборотларни мужассамлантирувчи ҳисоботдир.

Ўзини ўзи текшириш учун саволлар.

1. Жараёنли калкуляциянинг моҳияти ва мазмуни.
2. Жараёнли калкуляциянинг 5 та босқичи (қадам).
3. Биринчи иккита қадамнинг кейинги учта қадамдан фарқли жиҳатлари.
4. Жараёнли калкуляцияда бирликларнинг жисмоний ҳаракатини тавсифлаш учун тенглик (баланс) усулидан фойдаланиш.
5. “1-қадам барча ҳисобга олиш усуллари бўйича бир хил бажарилади, қолган қадамлар танланган усулларга боғлиқ ҳолда амалга оширилади” деган фикрга қўшиласизми?
6. Жараёнли калкуляцияда таннархи иккита таснифга асосланади. Улар нимадан иборат?
7. Ўртача салмоқли усулда нима учун эквивалент бирлик ҳисобланганда бошланғич заҳиралар ҳисобга олинмайди?
8. Жараёнли калкуляция билан буюртмали калкуляцияда журнал ёзувлари ўртасидаги асосий фарқ нимадан иборат?
9. ФИФО усулида эквивалент бирликларни ҳисоблаш тартибини тушунтириб беринг?
10. Ўртача салмоқли усулда эквивалент бирликларни ҳисоблаш тартибини тушунтириб беринг?
11. “Жараёнли калкуляцияда бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкасидан фойдаланишга зарурият йўқ” фикрига қўшиласизми? Асосланг.
12. Нима учун бухгалтер олдинги жараёндан ўтказилган қиймат ва тўғридан-тўғри материаллар қийматини фарқлаши лозим?
13. Таннарх ўтказилишини тушунтириб беринг?
14. Жами ҳисобга олиш учун таннарх ва жорий даврда амалга оширилган таннарх кўрсаткичлари ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг?

Тестлар.

1. Жараёнли калкуляцияда

- А. Маҳсулот партиялари бўйича таннарх ҳисобланади
- Б. Маҳсулот бирлиги ва таннарх бир жараёндан бошқа жараёнга ўтказилади.
- С. Меъёрий ва ҳақиқий калкуляция қўлланилади.
- Д. Ишлаб чиқариш жараёни бошида қолдиқ бўлмайди.

2. Буюртмали усулда билвосита бўлган айрим харажатлар жараёни калкуляцияда тўғридан-тўғри харажат сифатида қаралиши мумкинми?

- А. Мумкин эмас
- Б. Стандартларда кўзда тутилган ҳолларда мумкин
- С. Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомда кўзда тутилган ҳолларда мумкин
- Д. Мумкин (Жараёндан келиб чиқиб)

3. Қайта ишлаш қиймати - бу

- А. Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи харажатлари ва асосий воситаларни тутиб туриш харажатлари
- Б. Билвосита ва тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи харажатлари
- С. Меҳнат ҳақи харажатлари ва устама ишлаб чиқариш харажатлари
- Д. Устама ишлаб чиқариш харажатлари

4. Ишлаб чиқариш бошланган ва якунланган бирлик 10.000, ишлаб чиқариш жараёни охирида бирлик 1000, Бу 30%га тайёр бўлса харажатларнинг материал элементи бўйича эквивалент бирлик қанча бўлади.

- А. 10300 бирлик
- Б. 11000 бирлик
- С. 10.000 бирлик
- Д. 3300 бирлик

5. Ишлаб чиқариш бошланган ва якунланган бирлик 10.000, ишлаб чиқариш жараёни охирида бирлик 1000, Бу 30%га тайёр бўлса харажатларнинг қайта ишлаш қиймати элементи бўйича эквивалент бирлик қанча бўлади.

- А. 11000 бирлик
- Б. 10000 бирлик
- С. 10300 бирлик
- Д. 3300 бирлик

6. Агар эквивалент бирлик таннархи материал элементи бўйича 5 п.б.га, қайта ишлаш қиймати бўйича 2 п.б. га тенг бўлса, якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган 10000 бирлик маҳсулот таннархи қанча бўлади.

- А. 20000 п.б.
- Б. 50000 п.б.
- С. 70000 п.б.
- Д. 30000 п.б.

7. Агар эквивалент бирлик таннархи материал элементи бўйича 5 п.б.га, қайта ишлаш қиймати бўйича 2 п.б. га тенг. Ишлаб чиқариш жараёни, охирида 1000 бирлик маҳсулот мавжуд. 50%га тайёр. Ишлаб чиқариш жараёни, охирида қиймати тенг бўлади.

- А. 6000 п.б.
- Б. 7000 п.б.
- С. 3500 п.б.
- Д. 5000 п.б.

8. Навбатдаги жараёнга 500 бирлик материал, 20%лик норматив йўқотиш, материал қиймати 10000 п.б. ўтказилди. Материал бирлигининг таннархи

- А. 20 п.б.
- Б. 18 п.б.
- С. 25 п.б.
- Д. 22.5 п.б.

9. Норматив бракни сотишдан олинган даромад

- А. Маҳсулот таннархининг камайишига олиб борилади
- Б. Нормадан ортиқча йўқотишлар четининг кредитига олиб борилади
- С. Режалаштирилмаган даромадга олиб борилади
- Д. Фавқулотдаги даромадларга олиб борилади

10. Нормативдан ортиқча бракларни сотишдан олинган даромад

- А. Маҳсулот таннархининг камайишига олиб борилади
- Б. Нормадан ортиқча йўқотишлар четининг кредитига олиб борилади
- С. Режалаштирилмаган даромадга олиб борилади
- Д. Фавқулотдаги даромадларга олиб борилади

11. Тўлиқ яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирлик 50000 (100% га тайёр), ишлаб чиқариш жараёни, охирида 1000 бирлик (50%га тайёр). Ўртача салмоқли усулда харажатларнинг материаллар ва қайта ишлаш элементлари бўйича эквивалент бирликни аниқланг.

- А. 51000 бирлик, 50500 бирлик
- Б. 50500 бирлик, 51000 бирлик
- С. 51000 бирлик, 51000 бирлик
- Д. 50000 бирлик, 1000 бирлик

12. Ишлаб чиқариш жараёни бошида 5000 (60%), жорий даврда қирим қилинган бирлик 30000. Жорий даврда яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган: бошлангич заҳиралардан 5000 бирлик, қирим қилинган заҳиралардан 28000 бирлик, ишлаб чиқариш жараёни,

охирида 2000 бирлик 40% тайёр. ФИФО усулида материаллар ва қайта ишлаш моддаси эквивалент бирликни аниқланг:

- А. 30000 бирлик, 30000 бирлик
- Б. 30800 бирлик, 30000 бирлик
- С. 30000 бирлик, 28000 бирлик
- Д. 30000 бирлик, 30800 бирлик

13. Жами ҳисобга олиш учун таннарх 20000 п.б., шу жумладан материал бўйича 15000 п.б., қайта ишлаш қиймати 5000 п.б., эквивалент бирлик материал – 500 бирлик, қайта ишлаш бўйича 400 бирлик. Ўртача салмоқли усулда эквивалент бирлик таннархини аниқланг.

- А. 30 п.б., 12.5 п.б.
- Б. 37.5 п.б., 10 п.б.
- С. 40 п.б., 50 п.б.
- Д. 30 п.б., 10 п.б.

14. Жорий даврда амалга оширилган таннарх 50000 п.б., шундан материаллар 30000 п.б., қайта ишлаш қиймати бўйича 20000 п.б.. Эквивалент бирлик мос равишда 15000 ва 20000 бирликка тенг бўлса эквивалент бирлик таннархини харажатлар элементлари бўйича аниқланг.

- А. 1 п.б., 2 п.б.
- Б. 1.33 п.б., 1.5 п.б.
- С. 2 п.б., 1 п.б.
- Д. 3.33 п.б., 2.5 п.б.

15. Эквивалент бирлик таннархи материал бўйича 0.50 п.б., қайта ишлаш бўйича 0.40 п.б.. Жорий даврда яқунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган 10000 бирлик. Ишлаб чиқариш жараёни, охирида 2000 бирлик (50% га тайёр). Ушбу маълумотлар асосида ўртача салмоқли усулда бошқа жараёнга ўтказилган маҳсулот таннархи ва ишлаб чиқариш жараёни, охирида қийматини аниқланг.

- А. 9000 п.б., 1400 п.б.
- Б. 9000 п.б., 1800 п.б.
- С. 9900 п.б., 900 п.б.
- Д. 9900 п.б. 1400 п.б.

16. Эквивалент бирлик таннархи материаллар бўйича 0.50 п.б., қайта ишлаш бўйича 0.40 п.б.. Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич 5000 бирлик (60%га тайёр), қиймати 8000 п.б., ушбу даврда кирим қилинган ва яқунланган бирлик 20000 бирлик. Ишлаб

чиқариш жараёни охириди 3000 бирлик (40% га тайёр). Ушбу маълумотлар асосида ФИФО усулида бошқа жараёнга ўтказилган жами таннарх ва ишлаб чиқариш, охирида қийматни аниқланг.

A. 18000 п.б., 2700 п.б.

Б. 18000 п.б., 1980 п.б.

С. 26800 п.б., 2700 п.б.

Д. 26800 п.б., 1980 п.б.

МАСАЛАЛАР ВА КЕЙСЛАР

1-масала. Компанияда жараёнли калкуляцияда босқичли қадамлар асосида маҳсулот таннархи ҳисобланади. Қуйида пластик компаниясининг термоқуйиш жараёни бўйича июн ойида маълумотлар келтирилган:

Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич 50000 бирлик, 80 % га қайта ишлаш қиймати учун тайёр.

Жорий давр давомида олдинги жараёндан ўтказилган бирлик 200,000

Жорий даврда якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирлик 210,000

Ишлаб чиқариш жараёни, охирида, 40 % га қайта ишлаш қиймати учун тайёр.

Қўшимча тўғридан-тўғри материаллар жараённинг бошида қўшилади.

Талаб этилади:

Жорий давр учун эквивалент бирликни ҳисобланг: (1) ўртача салмоқли усул; ва (2) ФИФО усули бўйича

2-масала. Ўртача салмоқли усулда эквивалент бирлик. Қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Бирликлар ҳаракати	Жисмоний бирликлар
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	20000*
Жорий даврда кирим қилинган	70000
Ҳисобга олиш учун бирлик	90000
Жорий даврда якунланган ва бошқа жараёнга ўтказилган	?
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	5000**
Ҳисобга олинган бирлик	90000

*Маҳсулотларнинг тайёрлик даражаси: тўғридан-тўғри матераил, 60%; қайта ишлаш қиймати, 30%

**Маҳсулотларнинг тайёрлик даражаси: тўғридан-тўғри матераил, 80%; қайта ишлаш қиймати, 60%

Талаб этилади:

Ўртача салмоқли усулда тўғридан-тўғри материаллар ва қайта ишлаш харажатлари учун эквивалент бирлигини аниқланг. Натижаларни жадвалда расмийлаштиринг. Жадвалнинг биринчи устунига жисмоний бирликларни акс эттиринг.

3-масала. Gagliano Company си А бўлимига оид бўлган жисмоний бирликларнинг Апрель ойидаги ҳолатига оид маълумотларнинг ҳисоб-китоби куйидагича бўлган:

Якунланган бирликлар:

1 апрелдаги қолдиқни ишлов беришдан	10000
Апрел ойидаги маҳсулотдан	<u>30000</u>
	<u>40000</u>

Тўғридан-тўғри материаллар жараённинг бошида қўшилади. 30 апрелда ишлаб чиқариш жараёнида 8000 бирлик қолган. 1 апрелдаги ишлаб чиқариш жараёнида қайта ишлаш харажатлари бўйича 80%га якунланган ҳамда 30 апрелда ишлаб чиқариш жараёни охирида қайта ишлаш харажатлари учун 60%га якунланган.

Талаб этилади:

ФИФО усулида апрел ойи учун маҳсулотларнинг эквивалент бирлиги қанчага тенг бўлади. Қуйидаги жавоблардан бирини танланг:

	Тўғридан-тўғри материал	Қайта ишлаш қиймати
a	38.000	38.000
b	48.000	44.800
c	38.000	36.800
d	48.000	48.000

4-масала. ФИФО усулидан фойдаланиб ушбу жадвалдаги сўрок белгиси қўйилган катакчалардаги кўрсаткичларни аниқланг.

Маҳсулотларнинг харакати	Жисмоний бирлик	Эквивалент бирлик	
		Тўғридан-тўғри материал	Қайта ишлаш таннарни
Ҳисобга олиш учун бирлик: Ишлаб чиқариш жараёни, 31 Март	12000		

Апрел ойида кирим қилинган	?		
Ҳисобга олиш учун	67000		
Ҳисобга олинган бирлик:			
Жорий давр давомида яқунланган ва ташқарига чиқарилган:			
Бошланғич заҳиралардан	12000	??	??
Кирим қилинган ва яқунланган	47000	?	?
Ишлаб чиқариш жараёни, 30 апрел	?	???	???
Ҳисобга олинган	67000		
Жорий даврда бажарилган		?	?

* Тўғридан-тўғри материаллар 40%, қайта ишлаш қиймати 30%

** Тўғридан-тўғри материал 50%, қайта ишлаш қиймати 20%

5-масала. Компания фаолиятига оид май ойида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Кўрсаткичлар	Жисмоний бирликлар
Май ойида кирим қилинган	50000
Май ойида яқунланган	46000
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	12000
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	8000

Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғичида тўғридан-тўғри материалларда 90%га, қайта ишлаш қийматида 40%га яқунланган. Ишлаб чиқариш жараёни, охирида тўғридан-тўғри материалларда 60%, қайта ишлаш қийматида 30%га яқунланган.

Талаб этилади:

Эквивалент бирликлар жадвалини тайёрлаш (1) Санага бажарилган ишлар (ўртача салмоқли усулда), (2) Май ойи давомида санага бажарилган ишлар (ФИФО)

6-масала. Montez Enterprises компанияси фаолиятига доир қуйидаги маълумотлар келтирилган.

Маҳсулот ҳаракати	Жисмоний бирликлар
Ҳисобга олиш учун бирлик:	
Ишлаб чиқариш жараёни, 31 январ	10000
Феврал ойида олдинги жараёндан ўтказилган	80000
Жами ҳисобга олиш учун	90000

Ҳисобга олинган бирлик:	
Феврал ойида давомида якунланган ва ташқарига чиқарилган:	
Бошланғич заҳиралардан	10000*
Феврал ойида кирим қилинган ва якунланган	65000
Ишлаб чиқариш жараёни, 28 феврал	15000**
Жами ҳисобга олинган бирлик	90000

Феврал ойида амалга оширилган харажатлар:

* тўғридан-тўғри материаллар 20%, қайта ишлаш харажатлари 30%

** тўғридан-тўғри материаллар 50%, қайта ишлаш харажатлари 40%

Талаб этилади:

Олдинги жараёндан ўтказилган маҳсулот, тўғридан-тўғри материаллар ва қайта ишлаш қиймати учун эквивалент бирлик миқдорини аниқланг. ФИФО усулидан фойдаланинг.

7-масала. Colling Company си 1 апрел ҳолатида В бўлимида ишлаб чиқариш жараёнида 6000 бирликка эга. Бу бўлим иккинчи ҳамда охиридан олдинги жараён ҳисобланади. Ушбу 6000 бирликнинг таннари А бўлимдан ўтказилган таннари 12000 п.б., В бўлимга қўшилган тўғридан-тўғри материал харажатлар 2500 п.б. ва В бўлимда амалга оширилган қайта ишлаш харажатлари 2000 п.б. га тенг. Материаллар В бўлимдаги жараённинг бошида қўшилади. 1 апрелда қайта ишлаш 50 %га якунланган. Апрель ойи давомида 14000 бирлик маҳсулот А бўлимдан таннари 27000 п.б. га ўтказилди. В бўлимда материал харажатлар 3500 п.б., қайта ишлаш харажатлари 3000 п.б. амалга оширилган. 30 апрелда В бўлимида ишлаб чиқаришда 5000 бирлик мавжуд бўлган, қайсики улар 60% қайта ишлаш бўйича тайёр ҳолда бўлган. Ушбу 5000 бирликнинг таннари А бўлимдан қабул қилинган 10500 п.б., В бўлимда қўшилган 1800 материал таннари ва В бўлимда амалга оширилган 800 п.б. қайта ишлаш таннаридан ташкил топади.

Талаб қилинади:

Ҳар бир талаб қилинган саволга энг тўғри жавобни танланг:

1. Апрель ойида ўртача салмоқли усулдан фойдаланиб эквивалент бирлик миқдорини харажат элементлари бўйича аниқланг?

	<i>А бўлимдан ўтказилган</i>	<i>Тўғридан-тўғри материал</i>	<i>Қайта ишлаш қиймати</i>
A	15000	15000	15000
B	19000	19000	20000
C	20000	20000	18000
D	25000	25000	20000

2. Ўртача салмоқли усулда қайта ишлаш харажатлари моддаси учун эквивалент бирлиги таннархини аниқланг? (а) 4200 п.б./15000 бирлик, (б) 5000 п.б. / 18000 бирлик, (с) 5800 п.б. / 18000 бирлик, (д) 5800 п.б. /20000.

8-масала. Frito-Lay, Inc., озиқ-овқат ишлаб чиқариш билан шуғулланади, жумладан картошкали чипс ва маккажўхорили чипс. Маккажўхорили чипс тўртта босқичдан иборат, қайсики уларни алоҳида жараён сифатида қараш мумкин: тозалаш, қориштириш, пишириш ҳамда қуритиш ва қадоқлаш. Бухгалтерия ёзувларига мувофиқ ҳафта давомида Frito-Lay нинг қуритиш ва қадоқлаш бўлимига оид қуйидаги ахборотлар келтирилган:

Кейс:

Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич 5000 кейс, қайта ишлаш таннархи учун 80% га якунланган

Пишириш бўлимидан ўтказилган бирлик 20000

Якунланган бирлик 21000

Ишлаб чиқариш жараёни, охириги, 4000 бирлик, қайта ишлаш таннарих учун 40%га якунланган.

Таннарх:

Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич (29000 п.б. олдинги жараёндан ўтказилган таннарх, 9060 п.б. қайта ишлаш таннархи) 38060 п.б.

Пишириш бўлимидан ўтказилган таннарх 96000 п.б.

Қўшилган тўғридан-тўғри материаллар (жараённинг охирида қўшилган) 25200 п.б., қўшилган қайта ишлаш қиймати 38400 п.б., жами ҳисобга олинadиган таннарх 197.660 п.б.

Талаб этилади:

1. Олдинги жараёндан ўтказилган таннарх, тўғридан-тўғри материаллар ва қайта ишлаш таннархи элементлари бўйича эквивалент бирликни ҳисобланг: (а) ўртача салмоқли усул ва (б) ФИФО усули
2. Қуритиш ва қадоқлаш бўлими ўртача салмоқли усулдан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш таннархи тўғрисидаги ҳисоботни тайёрланг.
3. Қуритиш ва қадоқлаш бўлими ФИФО усулидан фойдаланган ҳолда маҳсулотнинг ҳафталик таннархидан келиб чиқиб маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисобланг.

9-масала. Қуйида Mabling Manufacturing Corporation бўйича ишлаб чиқариш таннархига оид ахборотлар келтирилган. Ҳисоботнинг ҳисобга олинган таннарх қисми берилган маълумотлар асосида тўлдирилади. Ишлаб чиқариш жараёни, охирида материаллар ва 50 фоизга якунланган қайта ишлашдан таркиб топган.

Mabling Manufacturing Corporation
Ишлаб чиқариш таннархи ҳисоботи
Декабр

Ҳисобга олиш учун бирлик		Ҳисобга олинган бирлик	
Ишлаб чиқариш жараёни бошланғич	3000	Бошқа жараёнга ўтказилган бирлик	10000
Ушбу даврда олдинги жараёндан ўтказилган	9000	Ишлаб чиқариш жараёни, охири	2000
Жами ҳисобга олиш учун бирлик	12000	Жами ҳисобга олинган бирлик	12000

Ҳисобга олиш учун таннарх	Таннарх	Эквивалент бирлик	Бирлик таннархи
Тўғридан-тўғри материал: Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич Жорий даврда Жами	\$6000 18720 24720	3000 9000 12000	\$2.00 2.08 2.06
Тўғридан-тўғри меҳнат: Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич Жорий даврда Жами	4220 19980 24200	2000 9000 11000	2.11 2.22 2.20
Устама ишлаб чиқариш харажатлари: Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич Жорий давр Жами Жами ҳисобга олиш учун таннарх	8440 39960 48400 \$97320	2000 9000 11000	4.22 4.44 4.40 \$8.66

Талаб этилади:

Таннарх тўғрисидаги ҳисоботнинг ҳисобга олинган таннарх бўлимини тўлдириш: 1) Ўртача салмоқли усулдан фойдаланиш; 2) ФИФО усулидан фойдаланиш.

10-масала. Fainer Corporation ишлаб чиқариш таннархида ФИФО усулидан фойдаланади. Жараён марказларидан бири тугаллаш жараёни ҳисобланади. Июл ойи давомида ишлаб чиқариш фаолияти ва таннархга оид қуйидаги ахборотлар берилган.

Тугаллаш бўлими

Июл ойи

Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич	2000 бирлик
Материалларнинг тугалланганлик фоизи	100%
Қайта ишлашнинг тугалланганлик фоизи	25%
Бошланғич захиралар таннари:	
Олдинги бўлимдан	\$ 7000
Тўғридан-тўғри материаллар	8000
Тўғридан-тўғри меҳнат	3500
Устама ишлаб чиқариш	1000
Ушбу ойда олдинги жараёндан ўтказилган бирлик	9000 бирлик
Жорий давр таннари:	
Олдинги жараёндан ўтказилган	\$33750
Тўғридан-тўғри материал	35100
Тўғридан-тўғри меҳнат	62080
Устама ишлаб чиқариш харажатлари	16975
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида	4000 бирлик
Материалларнинг тугалланганлик фоизи	100%
Қайта ишлашнинг тугалланганлик фоизи	80%

11-масала. “Shell” саноат ёғлаш материали иккита жараёнда бир қанча турдаги кимёвий хом-ашёларни қайта ишлаш натижасида олинади. 1-жараённинг маҳсулоти 2-жараёнга ўтказилади, қайсики бу жараёнда бошқа кимёвий элементлар билан аралаштирилади. Давр учун ишлаб чиқариш жараёни харажатлари қуйидагини ташкил этади:

1-Жараён

Материаллар	3000 кг 1 кг учун 0.25 \$
Меҳнат харажатлари	\$120
Жараён давомида техниканинг иш вақти	12 соат, 1 с. учун \$20

2-Жараён

Материаллар	2000 кг 1 кг учун \$84
Меҳнат харажатлари	\$84
Жараён давомида техниканинг иш вақти	20 соат, 1 с. учун \$13.50

Умумий устама харажатлари \$357ни ташкил этиб жараёнлар таннарига меҳнат харажатлари базаси асосида қўшилган. Норматив чиқиши 1-жараёнда бошланғич массасидан 80%, 2-жараёнда бошланғич массасидан 90%ни ташкил этади.

Ишлаб чиқариш отходлари 1-жараённики 1 кг \$0.20дан, 2-жараённики 1 кг. 0.30 \$дан сотилади. Давр учун маҳсулот чиқиши:

- 1-жараён 2300 кг.
- 2-жараён 4000 кг.

Моддий ишлаб чиқариш заҳиралари ва ишлаб чиқариш жараёнидаги заҳиралар ҳисобот даврининг бошида ва охирида 0 га тенг. Барча отходлар кўрсатилган нархларда сотилган.

Талаб этилади:

Юқорида қайд қилинган маълумотларни харажатлар счетларида акс эттиринг.

12-масала. Суюқ концентратли ўғит иккита кетма-кет келувчи жараёнда ишланади. Фақат 1-жараёнга киритиладиган кимёвий компонентлар сарфланиши спецификаси май ойи учун қуйида келтирилган:

1-Жараён	Л	\$
Давр бошида заҳира	4000	10800
Давр охирида заҳира	8000	24200
Омборхонага олинган материаллар	20000	61000

Ишлаб чиқариш жараёнларига оид бўлган маълумотлар қуйидаги жадвалда келтирилган.

	1-жараён	2-жараён
Асосий ишлаб чиқариш ишчилари меҳнати, \$	4880	10800
Тўғридан-тўғри харажатлар, \$	4270	-
Устама харажатларни тақсимлаш меъёрлари	Асосий ишлаб чиқариш ишчилари меҳнати харажатларига нисбатан 250%	Асосий ишлаб чиқариш ишчилари меҳнати харажатларига нисбатан 100%
Маҳсулот чиқиши, л	8000	7500
Ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич, л	Йўқ	Йўқ
Ишлаб чиқариш жараёни, охирида, л	5600	Йўқ
Маҳсулотнинг нормада чиқиши	Киритилган ресурсларга нисбатан 85%	Киритилган ресурсларга нисбатан 90%
Отходларни сотишдан тушган тушум, \$	Йўқ	Йўқ

Талаб этилади:

(а) Май ойида жараёнларнинг натижаларини акс эттирувчи счетларни ва ишлаб чиқариш таннархи ҳисоботини тайёрланг.

ХУЛОСАЛАР (МУҲИМ ТУШУНЧАЛАР ВА ҚОИДАЛАР)

Маъруза матнида келтирилган мавзуларда муҳим тушунчалар ва қоидаларни умумлаштириш асосида қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин:

1. Молиявий ҳисоб бу бухгалтерия ҳисобига оид Қонун ва ҳисоб тамойилари асосида юритиладиган ва асосан корхонанинг молиявий ҳолати билан боғлиқ ахборотларни шакллантирадиган тизим ҳисобланади.

Менежерларни бажарилаётган жараёнлар тўғрисида тезкор ахборотларни олишда ва бошқариш қарорларини қабул қилишда зарур ахборотлар билан таъминлашда бошқарув ҳисоби муҳим рол ўйнайди.

Бошқарув ҳисоби – бу мавжуд объектларни бошқариш учун зарур бўлган ахборотларни идентификациялаш, ўлчаш, тўплаш, тизимлаштириш, таҳлил ва интерпритациялаш ҳамда узатишдир.

2. Бошқарув бухгалтерия ҳисобининг таркибий элементлари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланиши лозим: таннарх бухгалтерия ҳисоби, стратегик режалаштириш, бюджетлаштириш, ички аудит ва қарорларни қабул қилиш.

Бир бутун бухгалтерия ҳисоби тизимини ташкил этувчи бошқарув бухгалтерия ҳисоби ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасида қатъий чегараларни белгилаш, бизнингча мақсадга мувофиқ эмас. Фақат, улар айрим

белгилари бўйича бир-биридан фарқланиши мумкин. Чунки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам пировард натижада фойдаланувчиларнинг ахборотларга бўлган талабларини қондиришга хизмат қилади.

3. Адабиётларни тадқиқ қилиш асосида хулоса қилиш мумкинки, бухгалтерия ҳисобига бошқарувдаги алоҳида функцияларни бириктириш мақсадга мувофиқ эмас. Бухгалтерия ҳисоби бошқарув фаолиятида режалаштириш воситаси сифатида «бюджет»ларни тайёрлашда бевосита иштирок этиш, назорат қилиш воситаси сифатида эса ҳаракатлар натижаларини ўлчаб “бажарилишлар ҳисоботлари”ни тузиш ва ҳақиқий натижалар билан режани таққослаш асосида мавжуд фарқларни аниқлаш, шунингдек, бошқарув тизимида “тескари боғлиқлик»ни ўрнатиш тизимидан иборатдир.

4. Харажатлар тушунчаси таннарх тушунчасидан кенгрокдир.

Харажатлар корхона ўз мақсадларига эришиш учун (маҳсулот ишлаб чиқариш, товар хариди, хизматлар) сарфланган ресурслар қийматининг пулдаги ифодасидир.

Таннарх эса маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш орқали маҳсулот қийматини яратиш билан боғлиқ харажатлардир. Бундай харажатларни ишлаб чиқариш харажатлари ҳам деб аташади.

Ҳозирги кунда харажатлар (таннарх) ҳисоби тизим сифатида юзага келмоқда. **Таннарх ҳисоби тизими** - бу таннарх объектига доир бўлган ахборотларни ўлчаш, ёзувини амалга ошириш, таҳлил ва интерпритация қилиш ҳамда таннарх ҳисоботини тузишда қўлланиладиган мунтазам-даврий жараёнлар ва процедуралар мажмуасидан иборатдир.

5. Таннарх объектларига олиб бориш усулига қараб: бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади.

Бевосита (тўғридан-тўғри) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан тўғри идентификацияланадиган (олиб бориш мумкин бўлган) харажатлардир.

Билвосита харажатлар (тўғридан тўғри бўлмаган) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан-тўғри идентификацияланмайдиган (олиб бориш мумкин бўлмаган) харажатлардир.

6. Харажатларни фойдани ҳаракатлантириш даврига олиб борилишига қараб: маҳсулот таннархи ва давр харажатлари.

Маҳсулот таннархи – бу савдо корхоналарида товарларни харид қилиш, ишлаб чиқариш корхоналарида эса маҳсулотни ишлаб чиқиш харажатларидир.

Бевосита (тўғридан-тўғри) материал бу ишлаб чиқаришда унинг асосини ташкил этадиган, яъни тайёр маҳсулот шу материалдан яратиладиган хом-ашё ва захирадир. Ишлаб чиқаришда ёрдамчи ёки иккиламчи аҳамиятга эга бўлган материалааллар ҳам ишлатилади. Бундай материаллар *билвосита харажатлар* бўлиб уларни *ишлаб чиқариш устама харажатларига* олиб бориш қабул қилинган.

Бевосита (тўғридан-тўғри) меҳнат бу ишлаб чиқаришга жалб қилинган материалларни тайёр маҳсулотга айлантириш ва маҳсулот турларига тўғридан-тўғри идентификациялаш мумкин бўлган харажатдир. Ишлаб чиқариш билан билвосита алоқадор бўлган ва уларнинг меҳнати бир қанча таннарх объекларига таллуқли бўлган ҳолларда ишчиларнинг меҳнати билвосита харажат сифатини эътироф этилиб *ишлаб чиқариш устама харажатларига* олиб борилади.

Устама ишлаб чиқариш харажатлари (manufacturing overhead МОН) - бу маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида қатнашадиган тўғридан-тўғри материал ва тўғридан-тўғри меҳнат харажатларидан ташқари барча амалга оширилган билвосита ишлаб чиқариш харажатларидир.

Давр харажатлари – бу захиралар таннархига олиб борилмайдиган ва юз бериш вақти қайси даврга оидлигига қараб ўша ҳисобот давriga олиб бориладиган харажатлардир. Давр харажатлари *сотиш харажатлари* ва *маъмурий-бошқарув харажатларидан* ташкил топади.

Сотиш харажатларига тайёр маҳсулотларни сақлаш ва уларни харидорларга етказиш билан боғлиқ харажатлар киради. *Маъмурий-бошқарув харажатлари* юз бериш вақтидан (тайёр маҳсулот ишлаб чиқишгача ёки ундан кейин) қатъий назар давр харажатлари деб эътироф этилади.

7. Таннарх драйвери (омили) бу ҳар қандай омил бўлиб, қайсики унинг ўзгариши таннарх объектига боғлиқ ҳолда жами харажатларнинг ўзгариши сабаб бўлади.

Ўзгарувчан харажатлар таннарх драйверига, яъни маҳсулот ҳажми ёки фаолият даражасига тўғридан-тўғри мутонасиб (пропорционал) равишда ўзгаради, яъни маҳсулот ҳажми икки карра кўпайса, ўзгарувчан харажатлар ҳам икки карра кўпаяди.

Доимий харажатлар ўрганилаётган даврда таннарх драйвери, яъни маҳсулот ҳажми ва фаолият даражасининг катта ўзгариши диапазонида микдор жиҳатдан ўзгаришсиз қолади.

8. Омиллар боғлиқлигини ўрнатиш учун одатда регрессия тенгламасидан фойдаланилади.

Агар, битта боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан ва боғланиш чизиқли бўлса, регрессия тенгламаси тўғри чизиқ тенгламаси кўринишига эга бўлади:

$$Y = a + bX$$

Бунда, y - x активлик даражасида умумий харажатлар;
 a – даврда умумий доимий харажатлар;
 b – маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар.
 x - маҳсулот ҳажми ёки харажат омили.

9. Харажатларнинг функцияларини баҳолаш усуллари:

1. Муҳандислик усули;
2. Счётлар таҳлили;
3. Энг катта ва энг кичик қиймат;
4. Диаграммада ифодалаш усули (График метод);
5. Регрессии.

10. ТМЗларни ҳисобга олишнинг *узлуксиз* ва *даврий тизимлари* қўлланилади. *ТМЗлар узлуксиз тизимида* ТМЗлар баланс счётида кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида тўлиқ маълумотларни ёзиш орқали юритилади.

ТМЗлар даврий ҳисобида деталли ҳисоб юритилмайди. ТМЗларнинг ҳақиқий миқдори инвентаризация қилиш орқали аниқланади.

11. Корхоналар заҳираларга қилинаётган сармояларнинг оптимал даражасини белгилашлари учун *заҳираларнинг таннархини* аниқлашлари лозим. Заҳиралар таннархи қуйидаги категориялардан таркиб топади: *буюртма қилиш таннархи; сақлаш таннархи ва заҳираларни чиқариш таннархи*

12. *Буюртманинг оптимал миқдорини (EOQ) ёки оптимал миқдордаги партияси* шундай буюртма қилинган миқдорки, буюртма ҳажми ва заҳираларни сақлаш қиймати минимал бўлади.

EOQ ни аниқлашнинг формуласи заҳираларнинг буюртма қиймати ва сақлаш харажатларининг графикаси асосида аниқланади. Қуйидаги белгилашларни киритиб оламиз:

A = Давр учун эҳтиёждан келиб чиқиб талаб қилинадиган заҳираларнинг миқдори.

P = Битта буюртмани бажариш харажатлари.

U = Ҳар бир номдаги бирликнинг таннархи

I = Бирликнинг таннархига нисбатан ҳисобланган фоизларда ифодаланган заҳираларни сақлаш харажати

Ушбу ўзгарувчилар жами буюртма харажатлари ва жами сақлаш харажатларини аниқлашда фойдаланиш ва ушбу суммани минималлаштириш асосидаги натижани қуйидаги математик формула орқали аниқлаш мумкин бўлади:

$$EOQ = \sqrt{2AP/UI}$$

13. Комбинациялашган иш ҳақи тизимида ишбай иш ҳақи бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига нисбатан ишбай ставкаси белгиланади. Лекин, бунда минимал ҳафталик иш ҳақи келишилади. Агар ҳафталик иш ҳақи белгиланган минималдан кам бўлган ҳолларда унга вақтбай асосида белгиланган минимал иш ҳақи тўланади.

Моддий рағбатлантириш тизимини қўллашдан мақсад ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлиги харажатларини қисқартириш ҳисобланади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг мукофат тизими ҳам ишбай тўловга асосланади ва бу тизимда вақтбай ҳамда ишбай тизимидаги айрим камчиликлар мавжуд эмас. Мукофатли рағбатлантиришнинг асосий ғояси норматив ишбай расценкаси бўйича тўловларни амалга ошириш ва тежаб қолинган вақтга қўшимча ҳақ тўлашга асосланади. Ушбу тўловнинг иккита усули қўлланилади:

* Ишчи 50% тежаб қолган вақт учун олади, яъни

Мукофат = (Норматив вақт - Ҳақиқий вақт) X соат ставкаси /2

** Мукофат миқдори сарфланган вақтни йўл қўйиладиган вақтга нисбати кўринишида аниқланади:

Мукофат = $\frac{\text{Ҳақиқий вақт}}{\text{Норматив вақт}}$ X тежалган вақт X соат ставкаси

14. Кўпчилик компанияларда иш ҳақи бўйича харажатлар харажатларнинг салмоқли моддасини ташкил этади ва шу боис, даврий равишда ўлчанган меҳнат унумдорлигини режалаштирилган миқдор билан таққослаб туриш муҳимдир. Бунда “норматив соатлардан” фойдаланилади.

Норматив соат – бу бир соат давомида тажрибали ходим томонидан меъёрларга мувофиқ ишлаб чиқарилиши шарт бўлган маҳсулот бирлиги миқдори ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлиги коэффициенти қуйидагича аниқланади:

Маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган норматив вақт
Ҳақиқатда сарфланган соатлар

15. Таннарх объекти ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бўлган ҳолларда билвосита харажатлар атамасининг ўрнига **устама (накладной) ишлаб чиқариш харажатлар** (УИЧХ) атамаси фойдаланади. Тўғридан-тўғри харажатларни таннарх объектига аниқ йўналтирилганлиги боис, уларни у ёки бу таннарх объектига тўғри ва ягона усулда олиб бориш мумкин. Устама (накладной) харажатлар бўйича бундай ёндашишнинг имкони йўқ. Устама

харажатларнинг ҳар бир харажат объектига тўғридан-тўғри олиб бориш имкони бўлмаслигининг асосий сабаби ушбу харажатлар бир қанча таннарх объекти билан алоқадорлиги ҳисобланади. УИЧХларига мисол қилиб билвосита материаллар; билвосита меҳнат ҳақи; ишлаб чиқариш воситалари ва бино амортизацияси; электр-энергия; ёритиш, иситиш ва совутиш; мол-мулк солиғи; мол-мулк суғуртаси; ишчиларнинг овқатланиши ва уларга медицина хизматини кўрсатиш; бошқа умумишлаб чиқариш ва умумцеҳ харажатларини киритиш мумкин.

16. Харажатларнинг таннарх объектига тақсимлаш учун асос *харажатларни тақсимлаш базаси* ёки *харажатлар омили* деб аталади. Тақсимлаш базаси муҳим бўлган ҳолатларда *сабаб-оқибат тақсимланиши* ва тақсимлаш базаси муҳим аҳамият касб этмаган ҳолларда *шартли тақсимлаш* атамалари қўлланилади. Яқин вақтга қадар кўпчилик компаниялар билвосита харажатларни шартли тақсимлаш усулидан фойдаланиб келдилар. Устама (накладной) харажатларни бундай тақсимлаш тизими харажатларни *анъанавий тақсимлаш тизими* деб аталади.

Билвосита харажатларни таннарх объектлари бўйича аниқ тақсимлашда сабаб оқибат тақсимлаш усулини қўллаш ўринлидир. Бундан тизим *калькуляциянинг функционал тизими* деб ном олган (ABC тизими ҳам деб аталади “activity-based costing”).

17. Тақсимлашнинг иккибосқичли жараёндан фойдаланиш учун кўйидаги туртта кадамни амалга оширилиши талаб этилади:

1) Барча ишлаб чиқариш устама харажатларини *ишлаб чиқариш* ва *хизмат кўрсатувчи харажат марказлари* бўйича тақсимлаш;

2) Хизмат кўрсатувчи харажат марказларига (сервис харажатлари маркази) тўғри келадиган харажатларни харажатларнинг ишлаб чиқариш марказлари бўйича қайта тақсимлаш;

3) Ҳар бир харажатлар ишлаб чиқариш марказларига тўғри келадиган устама харажатларнинг алоҳида ставкасини ҳисоблаш;

4) Устама харажатларни ҳар бир харажатларнинг ишлаб чиқариш марказларига тўғри келадиган харажатларини маҳсулот турлари ёки бошқа танланган таннарх объектларига тақсимлаш

Устама харажатларни тақсимлаш ставкасини аниқлаш формуласи:

Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси = Устама харажатлар/ тақсимлаш базаси (харажат омили)

Бу формула таннархни калкуляция қилишнинг анаъавий ва функционал тизимларининг ҳар қандай босқичида қўлланилади.

18. Хизмат кўрсатувчи бўлимлар асосий ишлаб чиқариш бўлимларига хизмат кўрсатишлари билан бирга бир-бирларига ҳам хизмат кўрсатадилар. Бундай ҳолларда харажатларни тақсимлаш жараёни қийинлашади. Бунда хизмат кўрсатувчи бўлимлар бошқа бўлимларнинг (қайсики уларнинг хизматидан фойдаланади) харажатларини ўзида тўплайди ва бу харажатлар яна қайта тақсимланиши талаб этилади. Ёрдамчи бўлимларнинг харажатлари қўйидаги усуллар ёрдамида тақсимланиши мумкин:

- Тўғридан-тўғри (direct);
- Қадамба-қадам (step-down);
- Такроп тақсимлаш (step-by-step);
- Чизиқли тенглама тизими (reciprocal)

19. Таннархнинг функционал калькуляцияси – Activity-Based Costing (ABC) – бу бевосита ишлаб чиқариш ҳажмининг жисмоний ҳажмига (масалан, асбоб-ускуналар наладкаси, материалларни жойлаштириш ва бошқалар) боғлиқ бўлмаган фаолият турлари (функциялари)нинг устама харажатларини маҳсулот таннархига олиб бориш усули бўлиб, бунда ушбу функцияларда маҳсулотларга талаблар асосида харажатларни тақсимлашнинг махсус ставкалари ҳисобланиб чиқилади.

Ҳажм кўрсаткичлари ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ва сарфланаётган ресурслар ўртасида ўзгарувчан боғлиқлик бўлган ҳолларда аниқ маълумотларни беради, яъни ўзгарувчан харажатлар учун тўлиқ мувофиқ келади. Бу ресурсларга тўғридан-тўғри материал, тўғридан-тўғри меҳнат, ўзгарувчан электроэнергия ва асбоб-ускуналар билан боғлиқ ўзгарувчан харажатларни мисол келтириш мумкин. Лекин, фаолият учун зарур бўлган ҳамда нисбатан қисқа муддатли келажакда доимий бўладиган кўпчилик ресурслар (функциялар) жисмоний ҳажм кўрсаткичлари билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмайди. Бундан функцияларга *материаллар хариди, материалларни жойлаштириш, асбоб-ускуналар наладкаси, ишлаб чиқариш жараёни графикасини ишлаб чиқиш, маҳсулотларни оралиқларда назорат қилиш.*

20. Таннархнинг буюртмали калькуляцияси – бу таннархни калькуляция қилиш методи бўлиб, бунда мақсадли харажат (ҳисоб объекти) бўлиб маҳсулотнинг (иш, хизмат) ўзи ёки маҳсулотнинг катта бўлмаган партияси, яъни буюртмалар ҳисобланади. Ушбу маҳсулот (иш, хизмат) кўп ҳолларда буюртма деб юритилади. Бундан ушбу калькуляция қилиш методининг номланиши келиб чиқади. Таннархни калькуляция қилишнинг буюртмали усулида харажатлар аниқ маҳсулотга тўғри ва онсон ёндашилади.

21. Бюджетлаштирилган устама харажатлар ставкасини ҳисоблаш учун қўйидаги босқичдаги ишлар амалга оширилади.

1-босқич. Тақсимлаш базаси танланади ва у барча маҳсулотлар учун (таннарх объекти) умумий бўлинувчи бўлиши керак. Тақсимлаш базаси бўлиб тўғридан-тўғри меҳнат соатлари, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ва машина соатлари ва бошқа базаларни мисол келтириш мумкин.

2-босқич. Режалаштирилаётган йил учун фабрика устама харажатларининг бюджетларини тузиш талаб этилади. Бунда икки масала ҳал қилиниши лозим бўлади: (а) бюджетлаштирилган жами устама ва б) тақсимлаш базаси учун асос қилиб олинadиган бюджетлаштирилган ҳажм рақами.

3-босқич. Бюджетлаштирилган устама харажатларнинг ставкасини ҳисоблаш. Бунинг учун бюджетлаштирилган жами устама харажатларини тақсимлаш базаси бўлган бюджетлаштирилган ҳажм рақамига бўлиш талаб этилади, яъни:

Тақсимлашнинг бюджетлаштирилган устама ставкаси = жами бюджетлаштирилган фабрика устамаси / бюджетлаштирилган тақсимлаш базаси жами ҳажми

4-босқич. Ҳисобот санаси якуни билан ҳақиқий тақсимлаш базасини аниқлаб олиш талаб этилади. Мисол учун ҳақиқий ишланган машина соат.

5-босқич. Бюджетлаштирилган устама харажатлари ставкаси ҳақиқий тақсимлаш базасига кўпайтирилиб, маҳсулот ёки ишларнинг таннархига олиб бориладиган устама харажатлар суммаси аниқланади.

6-босқич. Йил сўнгида маҳсулот таннархига олиб борилган устама харажатлар суммаси билан ҳақиқатда жамғарилган устама харажатлари суммаси ўртасидаги фарқ аниқланади.

22. Жараёнли калкуляцияни қуйидаги бешта босқичга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

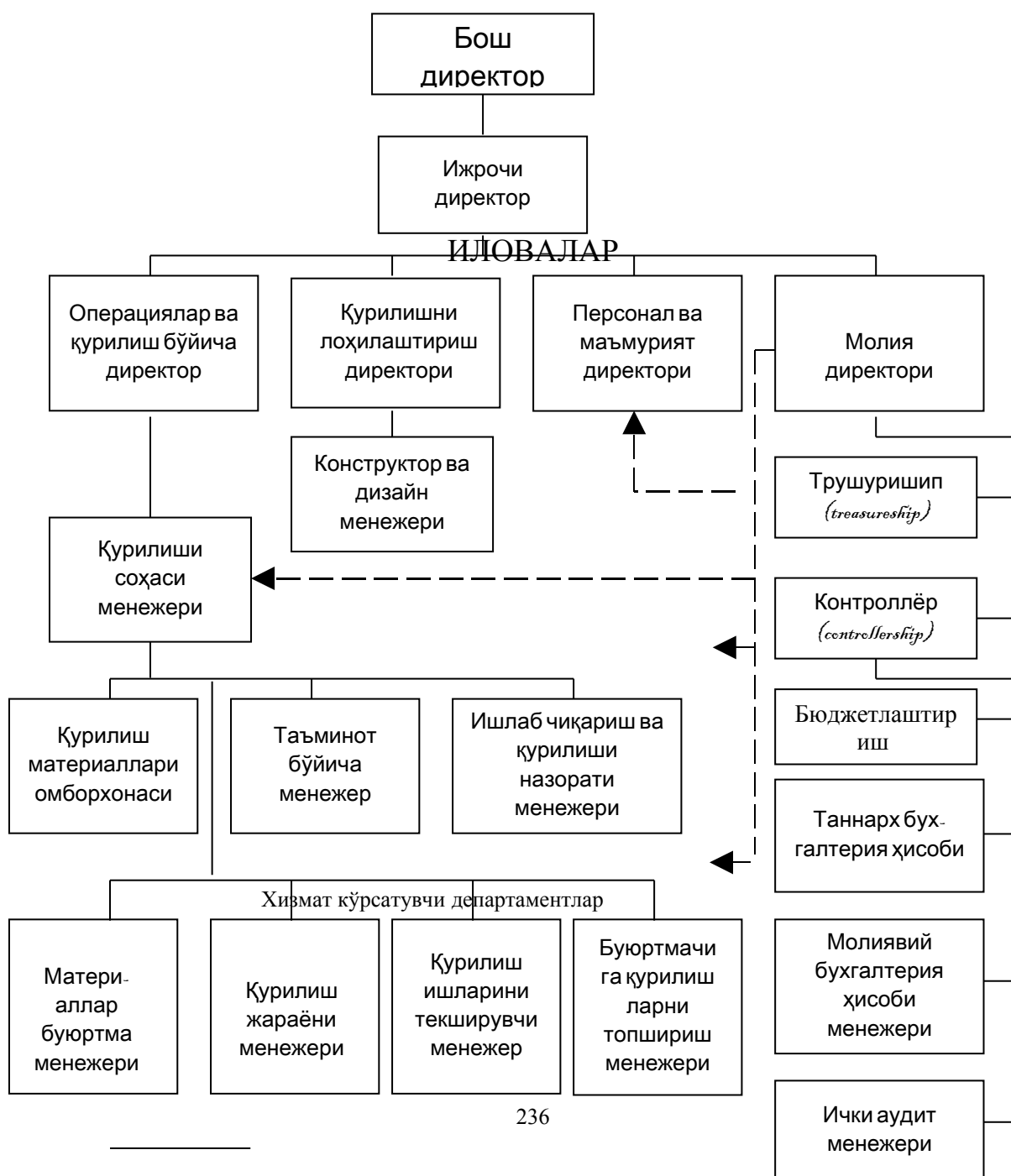
- **Биринчи босқич:** Бирликларнинг жисмоний миқдорини ҳисоблаб чиқиш.
- **Иккинчи босқич:** Харажатлар моддалари бўйича бирлик таннархини ҳисоблашда эквивалент бирликлар миқдорини аниқлаш.
- **Учинчи босқич:** Харажат моддалари бўйича ҳамда жами таннархни Ишлаб Чиқариш Жараёни счёти маълумотлари бўйича аниқлаш.
- **Тўртинчи босқич:** Эквивалент бирлик таннархини ҳисоблаш.
- **Бешинчи босқич:** Таннархни тўлиқ якунланган бирликлар ҳамда Ишлаб Чиқариш Жараёни охиридаги бирликларга тақсимлаш.

23. 1-қадамдаги ҳисоб-китоблар жараёнли калкуляциянинг иккита усули (ўртача салмоқли ҳамда ФИФО) учун ҳам бир хил амалга оширилади. Лекин, 2-5-қадамдаги ҳисоб-китоблар танланган усулга боғлиқ бўлади.

- **Ўртача салмоқли** – бу санагача бажарилган ишларнинг жамига асосланади (барча салмоқли қийматнинг жорий давр давомида тайёрланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликларга *плюс* ишлаб

чиқариш жараёни охиридаги қолдиқларнинг бажарилган қисмига ўтказилишига таянади)

- **ФИФО** – фақат жорий даврда бажарилган ишларга асосланади (Қийматнинг келиб тушган ва тугалланган бирликларга *плюс* жорий даврда ишлаб чиқариш бошида ва охиридаги қолдиқларга ўтказилишига таянади)

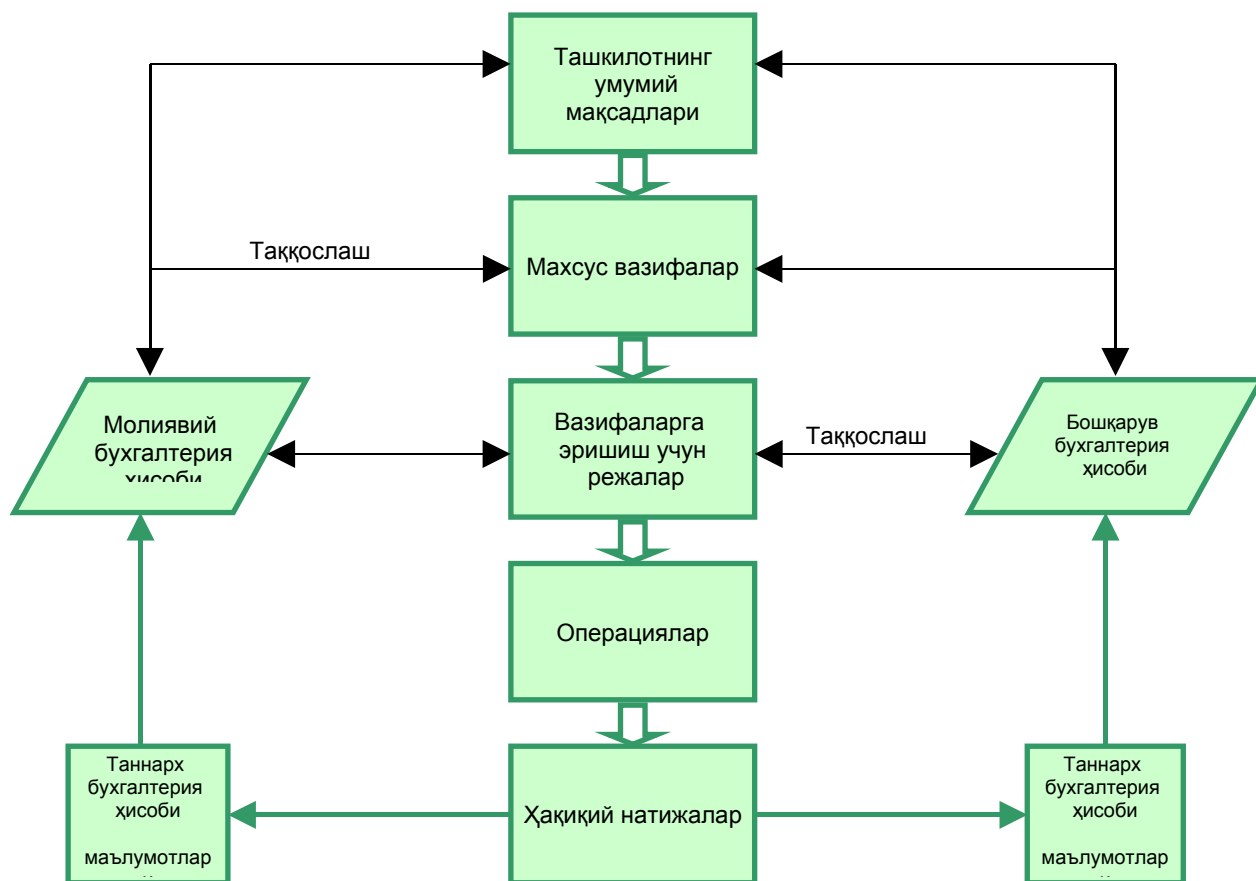

Қурилиш (ишлаб чиқариш) департаменти

Чизиқли ваколат

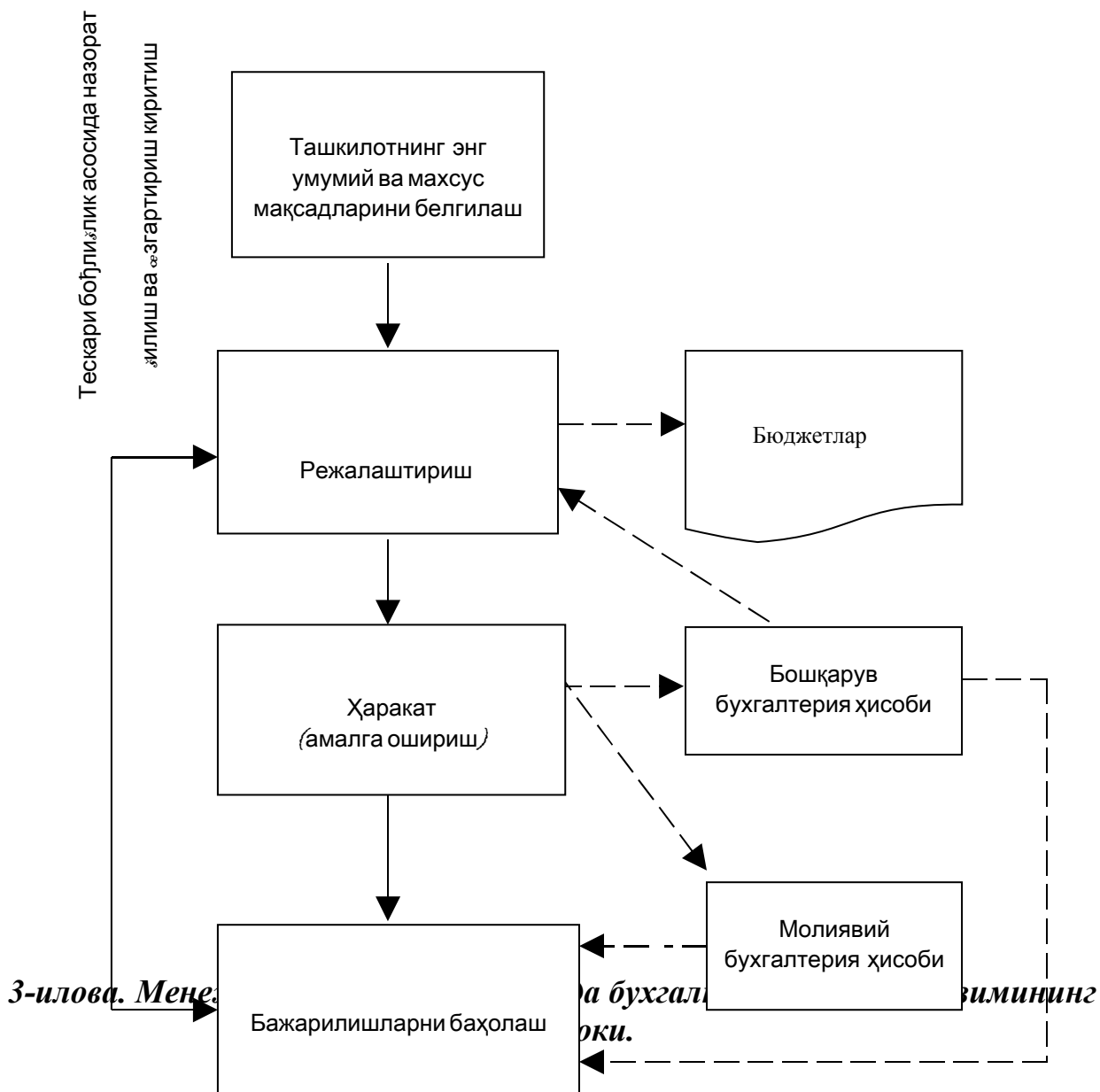
Стаф ваколоти

1-илова. Буюк Британиядаги “Laing Alarco JV” компаниясининг Самарқанд сигарет фабрикаси қурилиши лойиқаси бўйича ишлаган “Лэнг Аларко Узбекистон ” шўъба корхонаси ташкилий тузилиши.

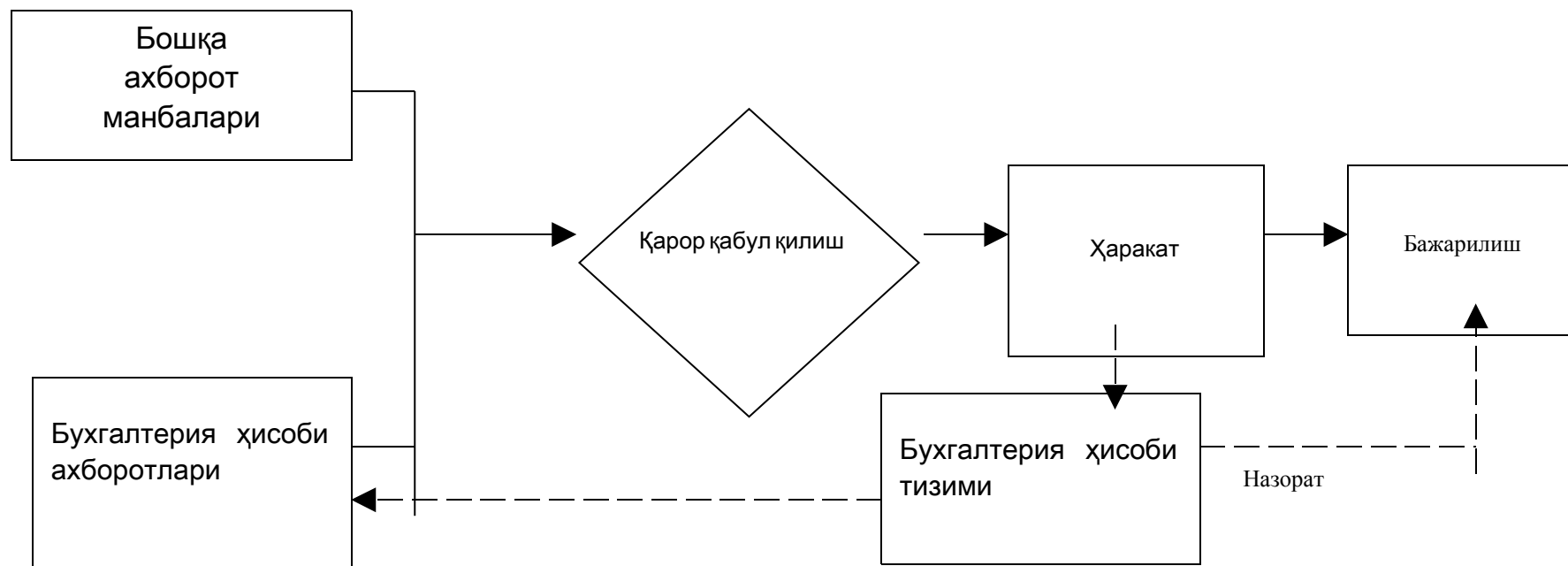

2-илова.

(Манба: *Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING* - 6-бетдаги чизма қайта ишланди).

(Манба: Charles T. Horngren, George Foster. Cost accounting. Prentice-Hall International, Inc. 1991. 5-бетдаги чизма қайта ишланди).

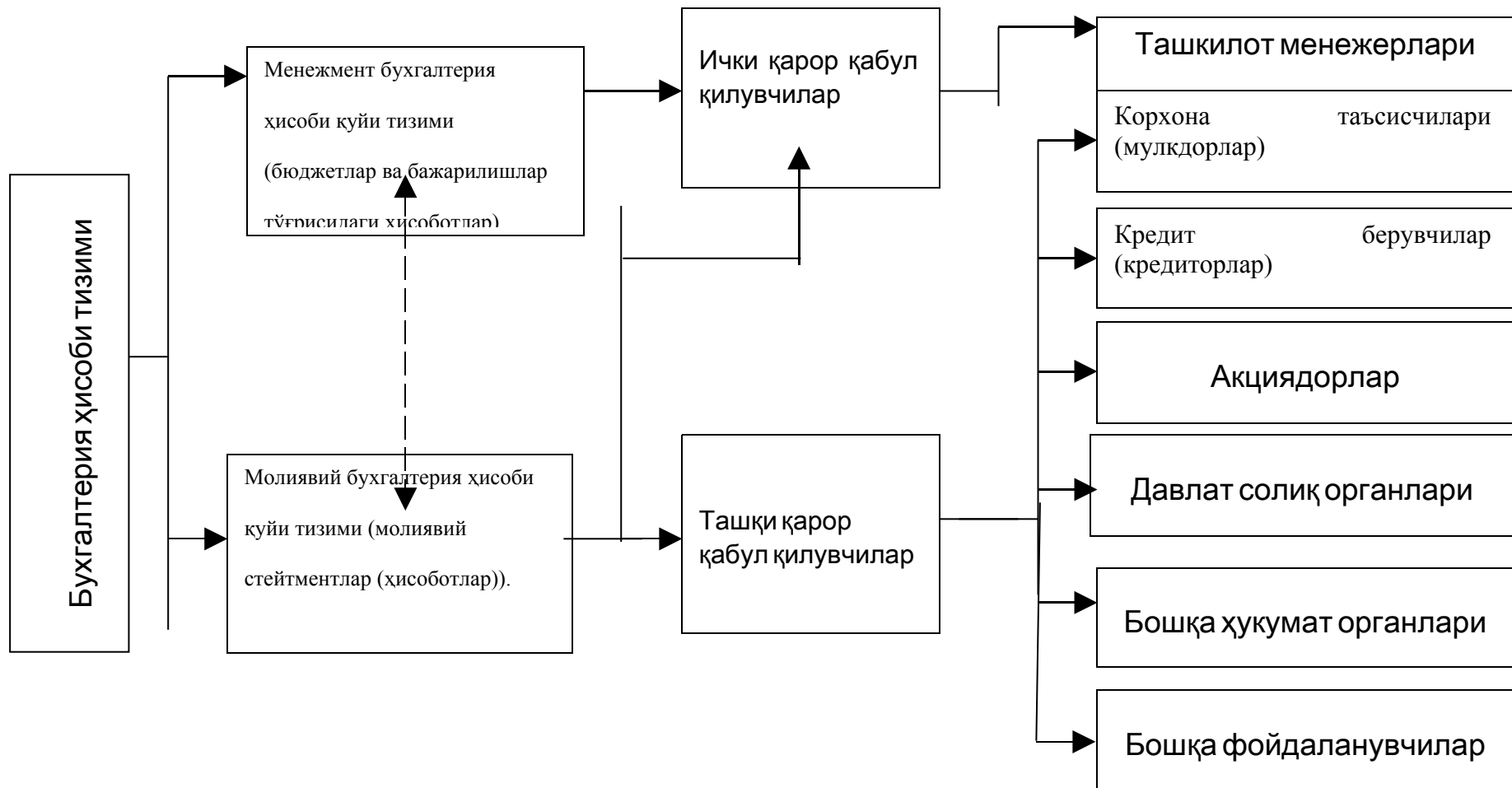
4-илова. Бухгалтерия ҳисоби ахборотларининг менежмент қарорлари қабул қилишда фойдаланиши ва уларнинг бажарилишининг назорат қилиниши.

(Манба: Laster E. Heitger, Serge Matulich. Cost accounting. McGraw-Hill Book Company. 1985. 10 бетдаги чизма муаллиф томонидан қайта ишланди.)

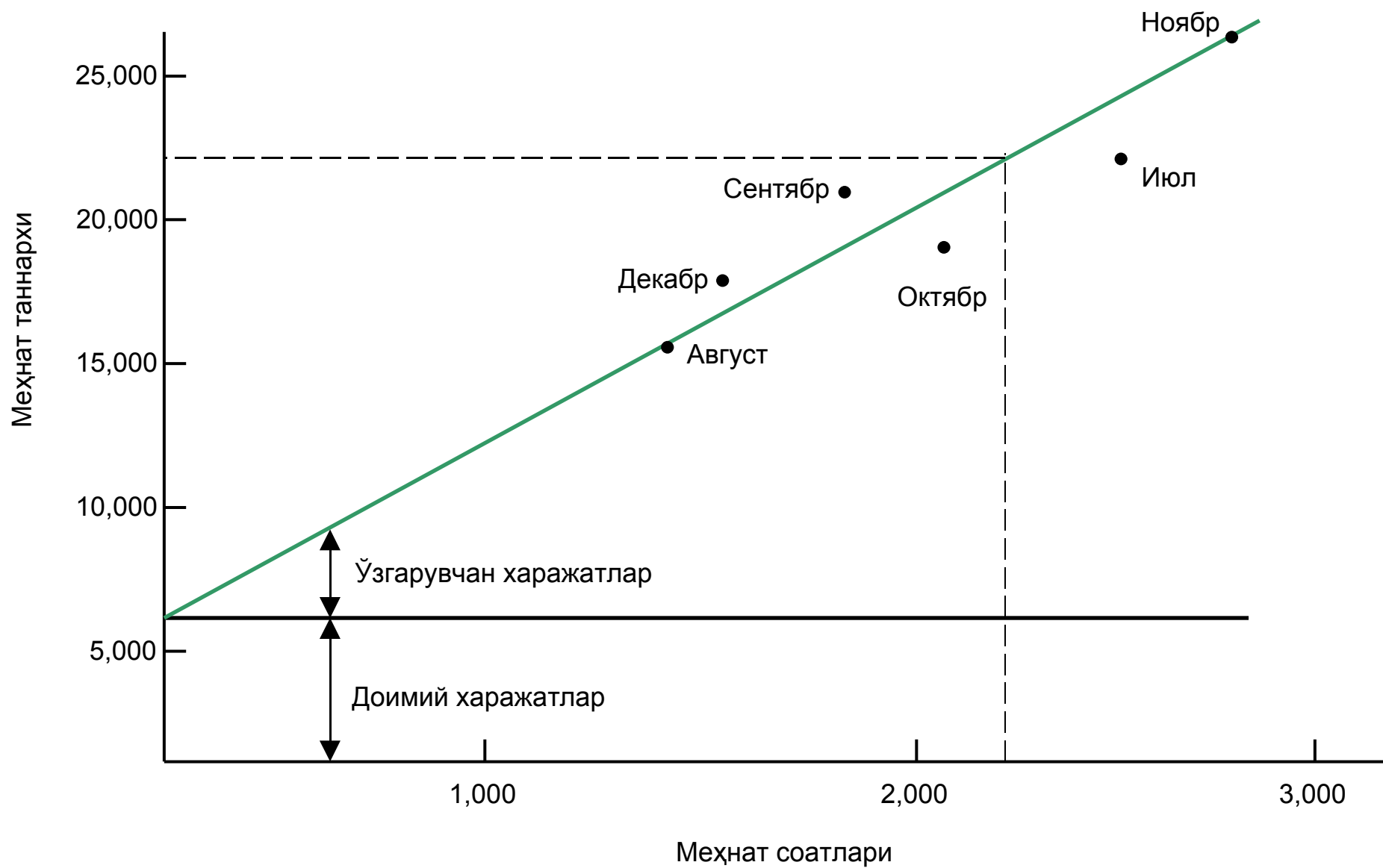
АҚШ даги Бухгалтерлар Миллий Ассоциацияси томонидан эътироф этилган бошқарув (менежментлик) ва молиявий бухгалтерия ҳисоби ўртасидаги фарқлар

Белгилари	Бошқарув (менежментлик) бухгалтерия ҳисоби	Молиявий бухгалтерия ҳисоби
1. Бош фойдаланувчилари га қараб (Primary users)	Турли хил даражадаги менежерлар	Ташқи доиралар, жумладан, сармоядорлар ва давлат маъмурлари, бироқ фақат ташкилотнинг юқори даражадаги менежерлари
2. Танловдаги эркинлик (Freedom of choice)	Таннархнинг менежмент қарорларининг савиясини ошириш асосида даромадларга алоқадорлигидан бошқасига амал қилмаслик	Умум қабул қилинган бухгалтерия ҳисоби тамойилларига (GAAP) амал қилиш
3. Хулқий иштирок (Behavioral implications)	Менежерларнинг кунлик хулқ атворида ўлчовлар ва ҳисоботлар қандай таъсири тўғрисида қизиқади.	Иқтисодий ҳодисалар қандай ўлчанилиши ва таҳлил қилиниши тўғрисида қизиқади. Хулқ атвор иккинчи даражали қисобланади.
4. Вақт оріентацияси (Time focus)	Келгусидаги оріентацияси: бошланғич ўзувлар каби бюджетдан формал фойдаланиш. Мисол: 19х3 бюджет версияси 19х3 ҳақиқий бажарилиши	Ўтган оріентацияси: бошланғич қийматланиши. Мисол учун 19х3 ҳақиқий версияси 19х2 ҳақиқий бажарилиши
5. Вақт оралиғи (Time span)	Соатдан тортиб 10 ёки 15 йил вақт оралиғида мосланувчан тебранади.	Кам мосланувчан . Одатда бир йил ёки чоракликни ўз ичига олади.
6. Ҳисобот (Reports)	Ҳисоботнинг деталлиги: бирликнинг қисмлари, маҳсулотлар, департаментлар, ҳудудлар ва бошқалар тўғрисидаги деталли қизиқади	Суммали ҳисоботлар: Асосан бутун бир бирлик тўғрисида қизиқади
7. Фаолиятнинг ёритиб берилиши (Delineation of activities)	Ўрганиш доираси аниқ чегараланмаган. Экономикс, қарорлар асоси, хулқ атвор фанларида "heavier" қўлланилади	Ўрганиш доираси кўпроқ аниқ чегараланган. Боғлиқ фанларда "lighter" қўлланилади

Манбаси: Charles T. Horngren , Gary L. Sundem. Introduction to management accounting. London 1993,

6-илова. Бухгалтерия ҳисоби қуйи тизимларининг ички ва ташқи қарор қабул қилувчиларга мўлжалланганлиги.

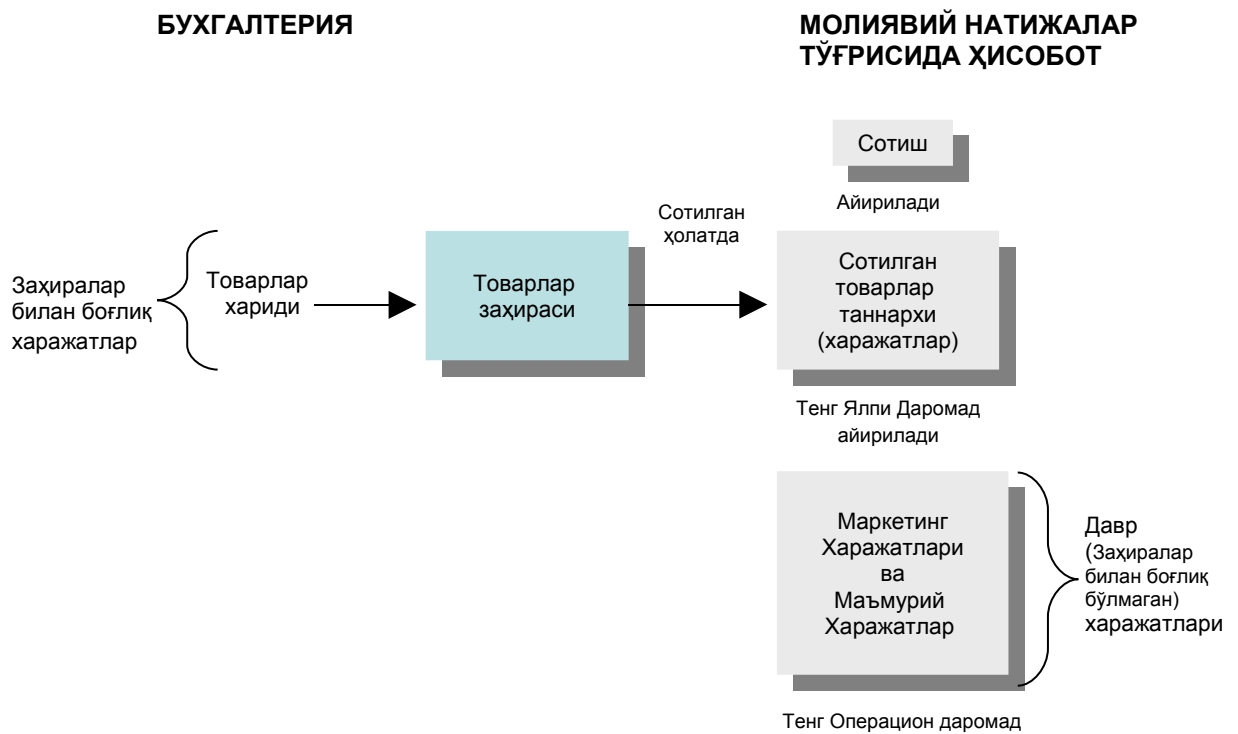
7-илова. (Манба: Lester E. Heitger and Serge Matulich *COST ACCOUNTING* - 74-бетдаги чизма қайта ишланди).

Олимлар томонидан товар-моддий заҳиралар қийматини баҳолаш усулларининг
эътироф этилиши

Афзалликлари ва камчиликлари	мансон Р. Кер-	Б. Нидз	тони Р. Н. Эн-	А. З. Байрашев
	1	2	3	4
I. Ҳаммасини идентификациялаш усули : Афзалликлари: 1. Сотилган заҳиралар ва охириги қолдиқ заҳираларининг таннархи ҳақиқатдаги махсус идентификацияланган таннархга асосланади-1,2,3. 2. Йирик ҳажмдаги заҳиралар, масалан автомобил, мебеллар ва бошқа ҳар бирини идентификациялаш қўлай бўлган заҳиралар бўйича ушбу усулнинг қўлланилиши самаралидир-1,2 3. Таннарх оқимини ўз ичига олмасдан, балки заҳираларнинг жисмоний ҳаракатидаги таннархни тавсифлайди.-1 4. “Узлуксиз” ва “даврий” заҳиралар усулида бир хил натижани таъмин этади ва етарли даражада аниқ ҳисобланади-1 Камчиликлари: 1. Ҳамма вақт ҳам айни бир хил заҳираларда қайси идентификацияланган таннархга оидлигини аниқлаш қийинлашади -1, 2 2. Даромадларни манипуляциялашувига имкон туғилади.-1, 2	+ + + +	+ +	+	
II. ФИФО Афзалликлари: 1. Қўллаш жуда қўлай ҳисобланади-1 2. Таннарх ҳаракати заҳираларнинг нормал физик ҳаракати билан корреспондентияланади.-1,3 3. Даромадларнинг манипуляциясига имкон туғилмайди-1 4. Заҳираларнинг бухгалтерия балансидаги суммаси жорий бозор қийматига яқинлашади.-1,3,4 5. “Узлуксиз” ва “даврий” заҳиралар усулида бир хил натижани таъмин этади -1 6. ФИФОда заҳираларнинг физик ҳаракатига боғлиқ бўлмаган ҳолда қиймат ҳаракати ҳисобга олинади-2 7. Инфляция шароитида ҳисоботларда фойда суммасини ошириб кўрсатиш-3 Камчиликлари: 1. Қоғоздаги фойдани қайд қилиши-1 2. Инфляция даврида қўлланилиши солиқ юкининг ошишига олиб келади-1 3. Иқтисодий тараққиёт доирасининг даромад кўрсаткичига таъсирини оширади-2 4. Фойдани потенциал ошириб кўрсатади ва заҳиралар ҳисобини қийинлаштиради-4	+ + + +	+ +	+ +	+
III. ЛИФО Афзалликлари: 1. Фойдани аниқроқ ҳисоблаш имконини беради (реализация қилинган заҳаралар кейинги баҳода ҳисобланади)-1,2 2. Инфляция даврида қўлланилиши ялпи даромадни (соф фойда) камайтириб кўрсатиш имконини туғдиради.-1,4 3. Иқтисодий тараққиёт доираси таъсирини текислайди-2 4. Солиқларнинг камайиши-4 Камчиликлари: 1. Заҳираларнинг таннархи унинг физик ҳаракати билан мувофиқлашмайди-1,3,4 2. Заҳираларнинг балансидаги қиймати ҳозирги кундаги қийматида ифодаланмайди-1,2,3,4 3. Даромадларни манипуляциялашувига йўл қўйилади-1. 4. Инфляция шароитида товарлар нархи тушган тақдирда солиққа тартиладиган даромаднинг ошишига ва солиқларнинг қўпайишига олиб келади -3 5. Инфляция шароитида товарлар нархи ошса, фойдани камайтирилиб кўрсатилади ва акцияга тўғри келадиган фойда суммаси камайиши-3 6. Қўтилаётган айланма капитал қисқаради-4	+ + +	+ +	+ +	+ +
IV. Ёртача салмоқли қиймат усули: Афзалликлари: 1. ФИФО ва ЛИФО усулининг ўрталама натижасини беради-1,3 2. Даромадларнинг манипуляциялашувига анча қийинлашади-1 3. Ҳисоб-китоблар соддалашади ва минимумлашади-4 Камчиликлари: 1. Даромадларни баҳолашда энг сўнги нархлар бўйича амалга оширилмайди-2	+ +	+	+	+

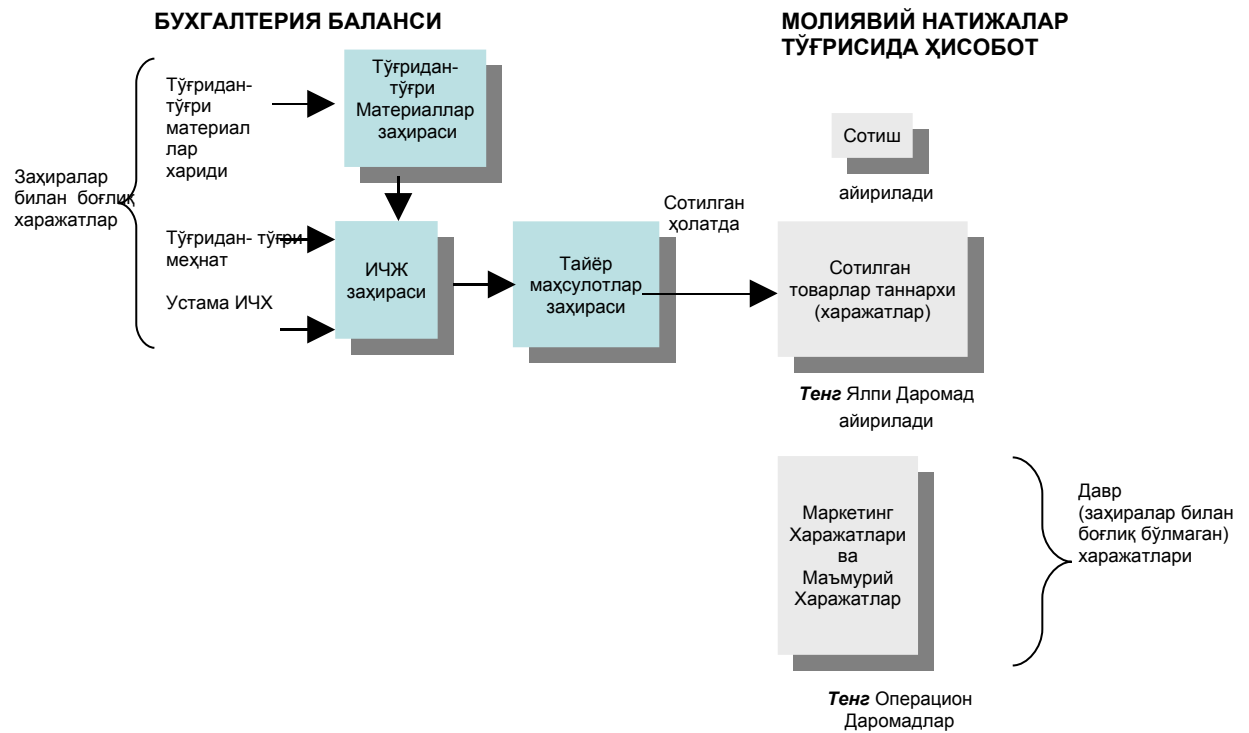
2. Заҳиралар таннархини реал қийматидан фарқ қилган ҳолда баҳолайди.-4					+
--	--	--	--	--	---

САВДО-ТИЖОРАТ КОМПАНИЯЛАРИ (ЧАКАНА ЁКИ УЛГУРЖИ САВДО)

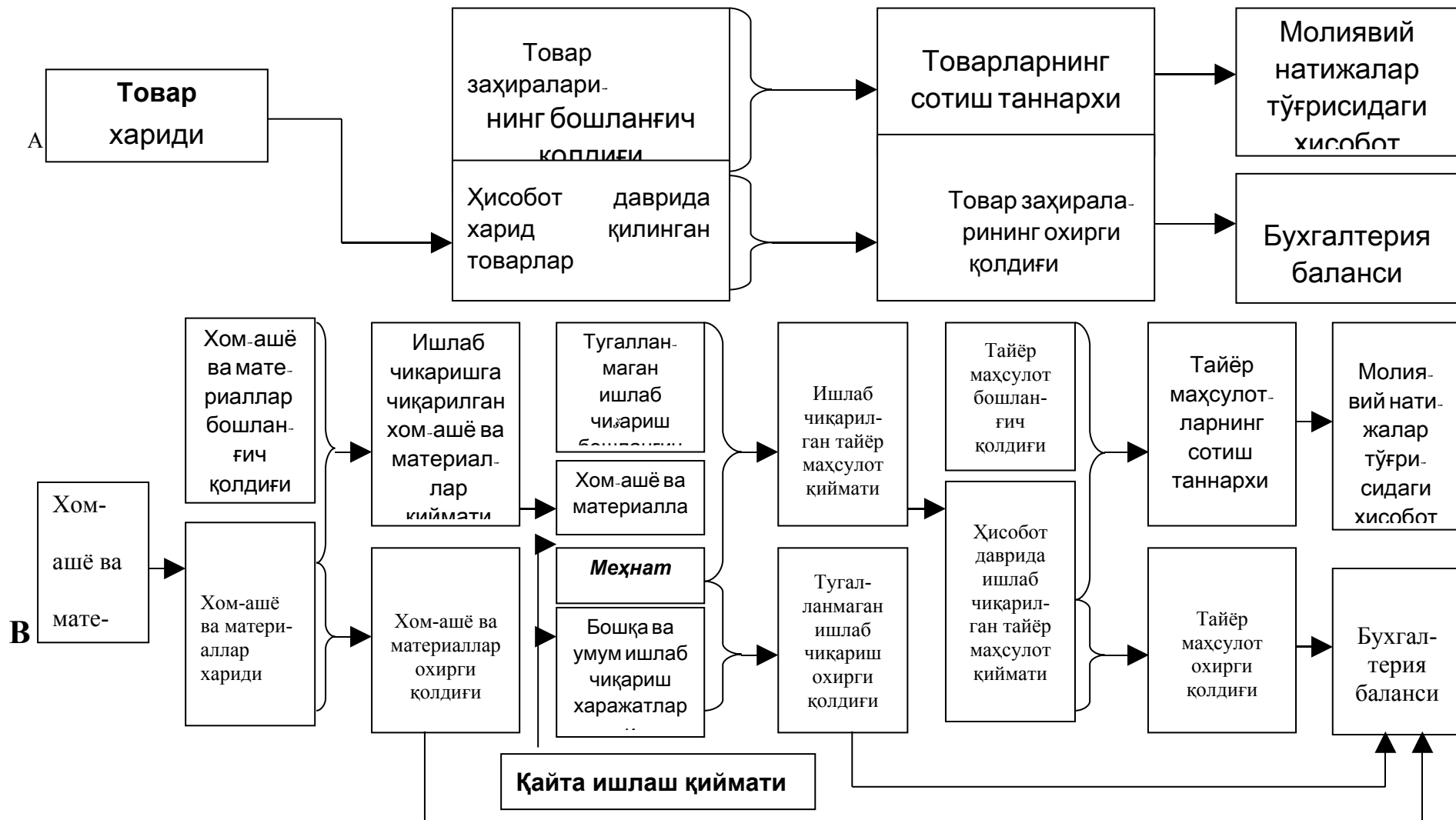

9-илова. Савдо-тижорат компаниялари харажатлар схемаси

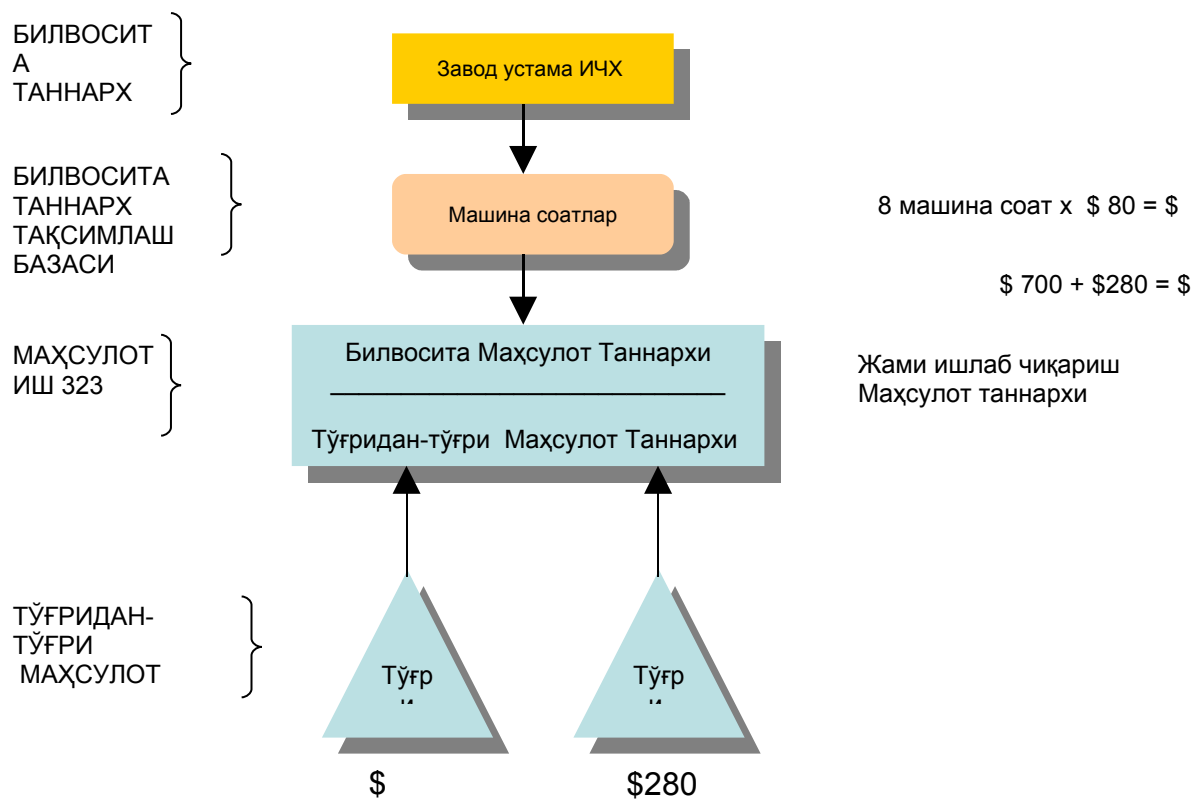
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОМПАНИЯСИ

10-илова. Ишлаб чиқариш компанияси харажатлар схемаси

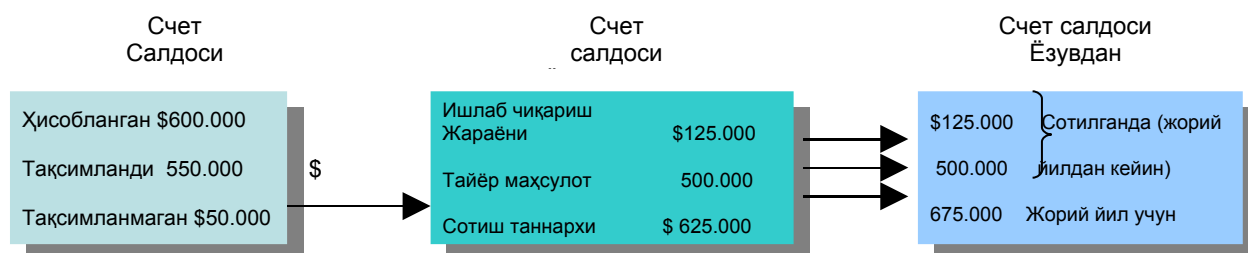

11-илова. Заҳираларнинг бошланғич қиймати ва сотилган заҳиралар таннархининг шаклланиши ва молиявий ҳисоботларда акс эттирилиши: А – савдо-тижорат корхоналарида, В – ишлаб чиқариш корхоналарида.

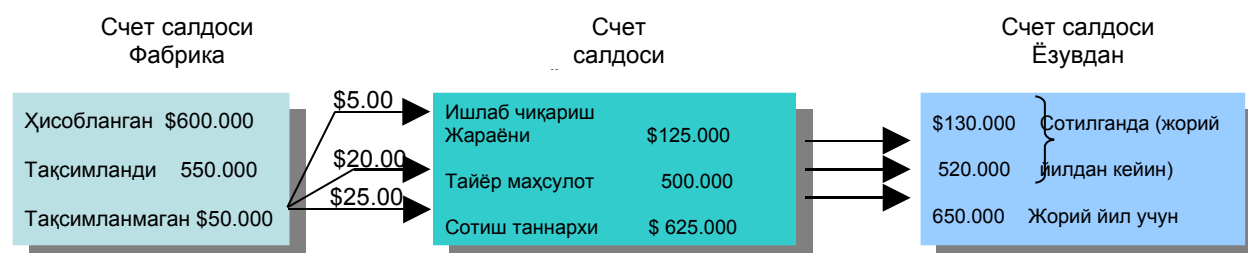

12-илова. Билвосита харажатларни тақсимлаш.

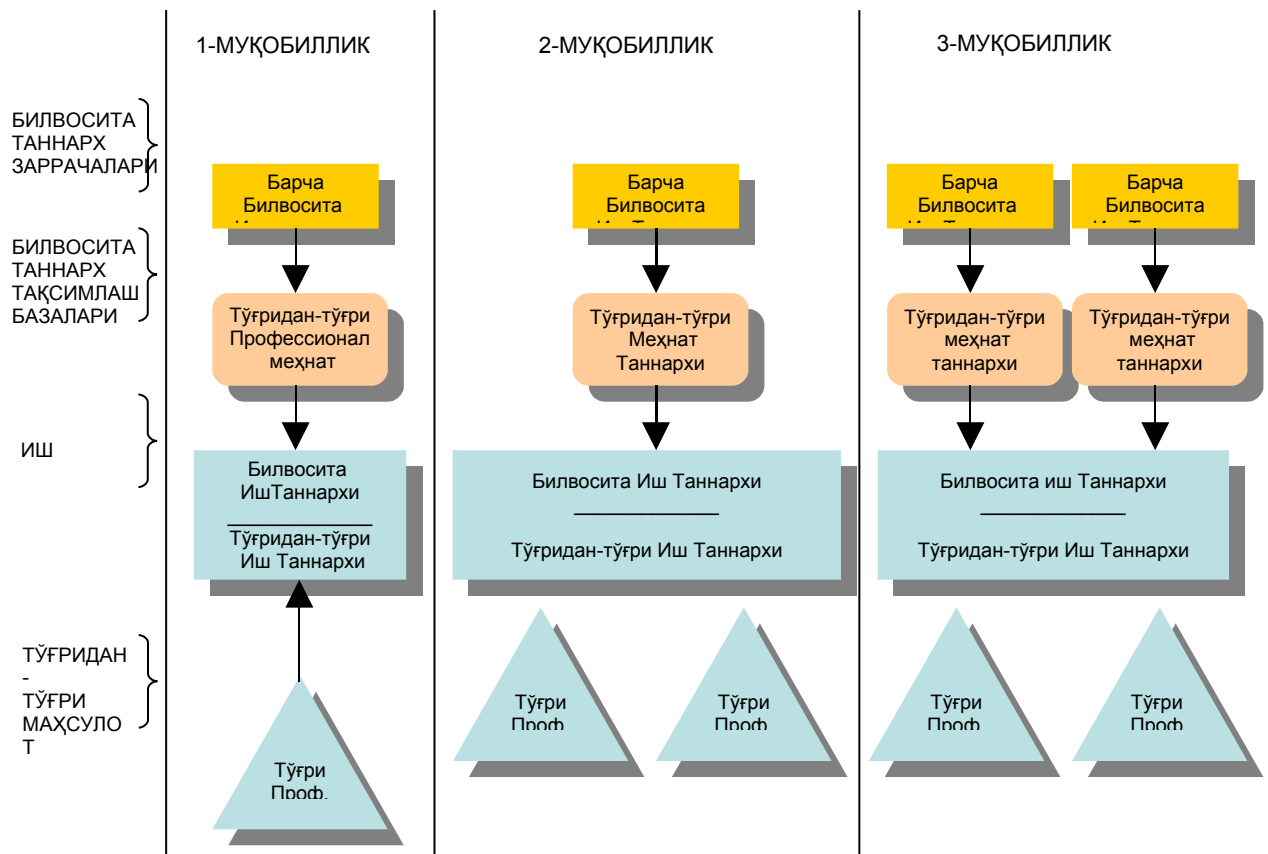
1-МЕТОД : ЗУДЛИК БИЛАН ЁЗУВЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШ

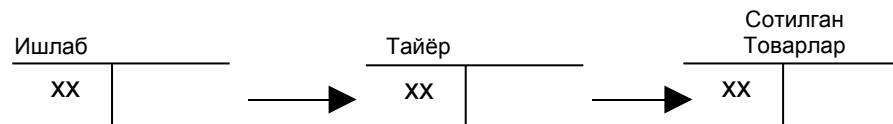
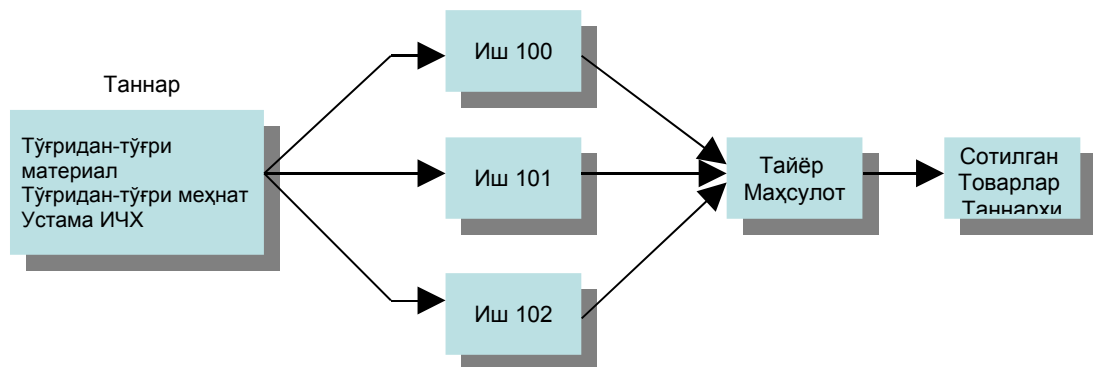
2-МЕТОД: ЗАҲИРАЛАР ВА СОТИЛГАН ТОВАРЛАР ТАННАРХИ ЎРТАСИДА ТАҚСИМЛАШ

13-илова. Тақсимланмай қолган УИЧХ қайта тақсимлаш усуллари

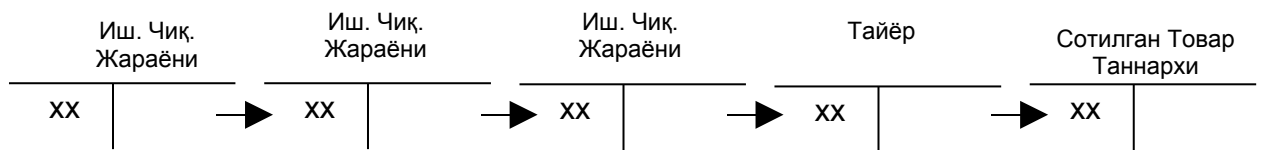
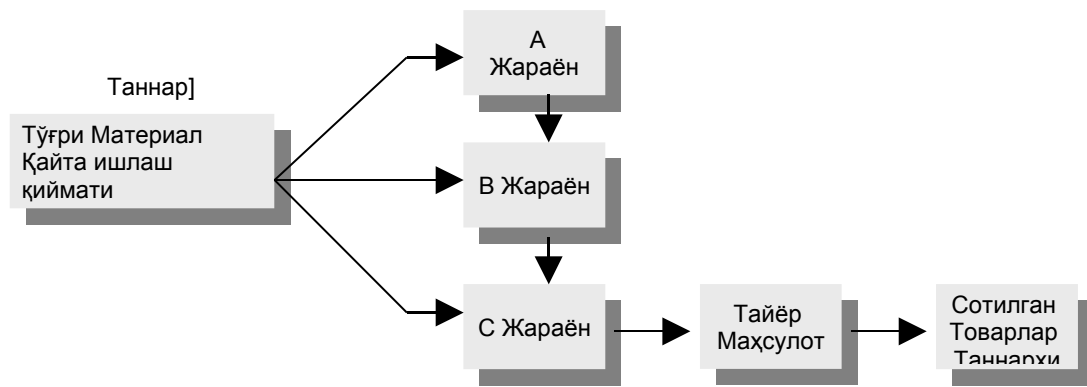

14-илова. Муқобил усуллар

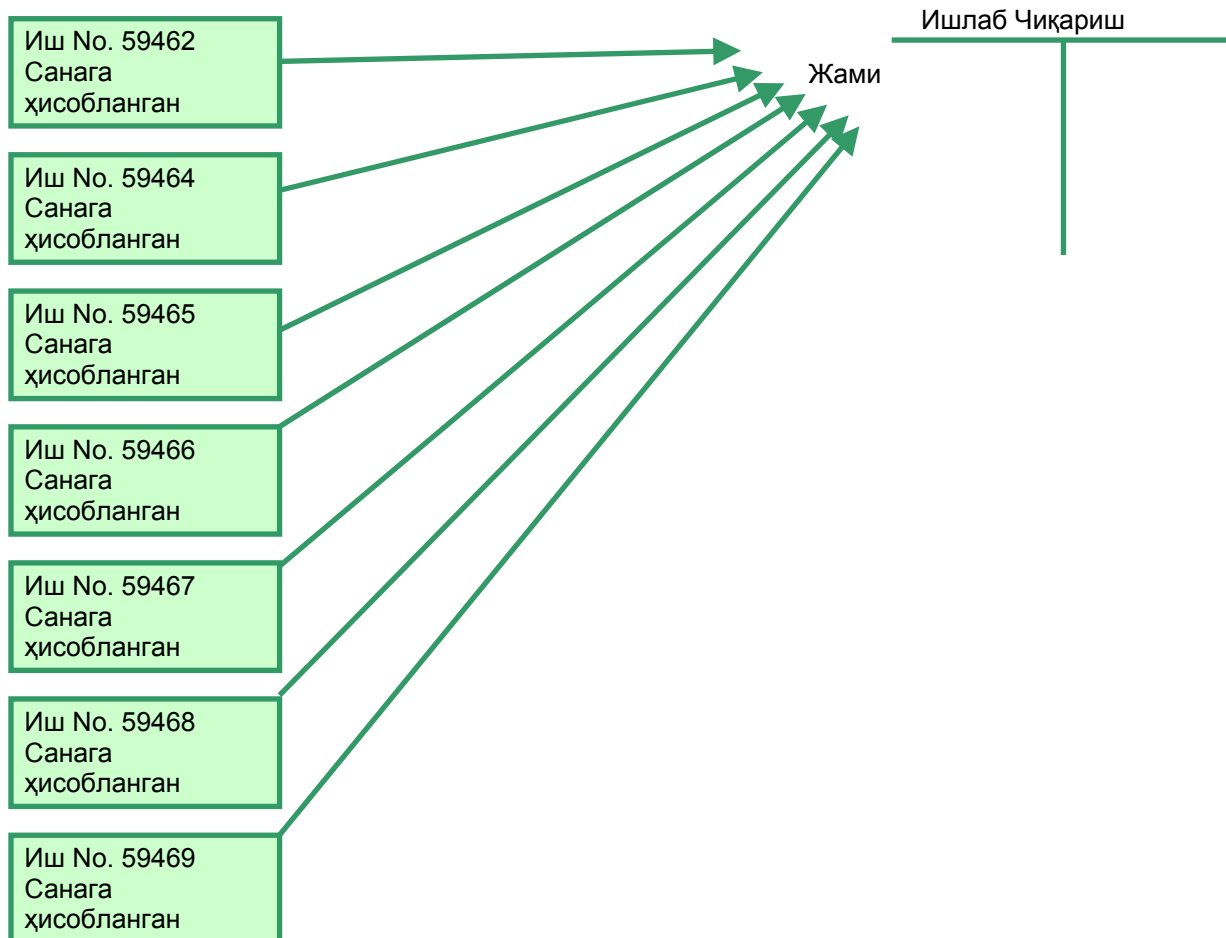

15-илова.

БУЮРТМАЛИ калкуляция: Мисол чоп эттириш, қурилиш, таъмирот ва ювелир буюртмалари

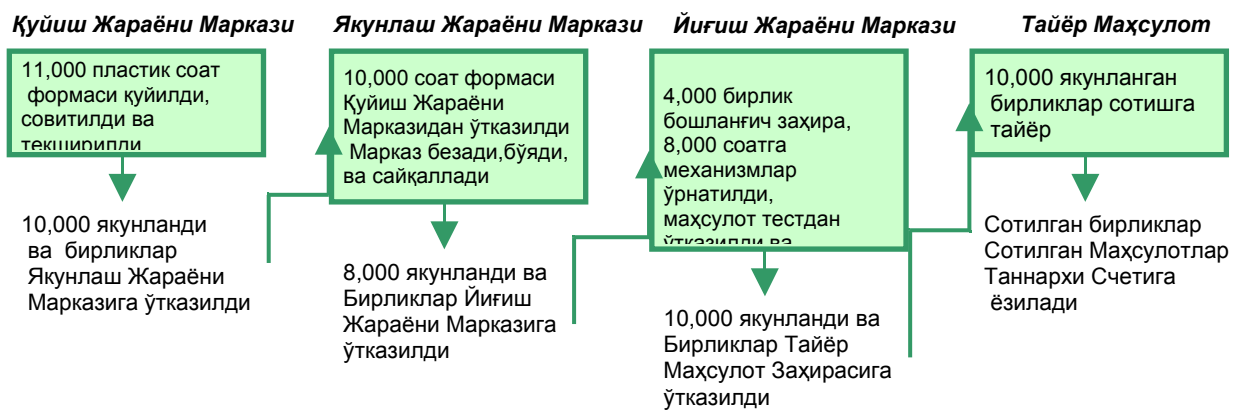

16-илова. Жараёнли калкуляцияда таннарх шаклланиши

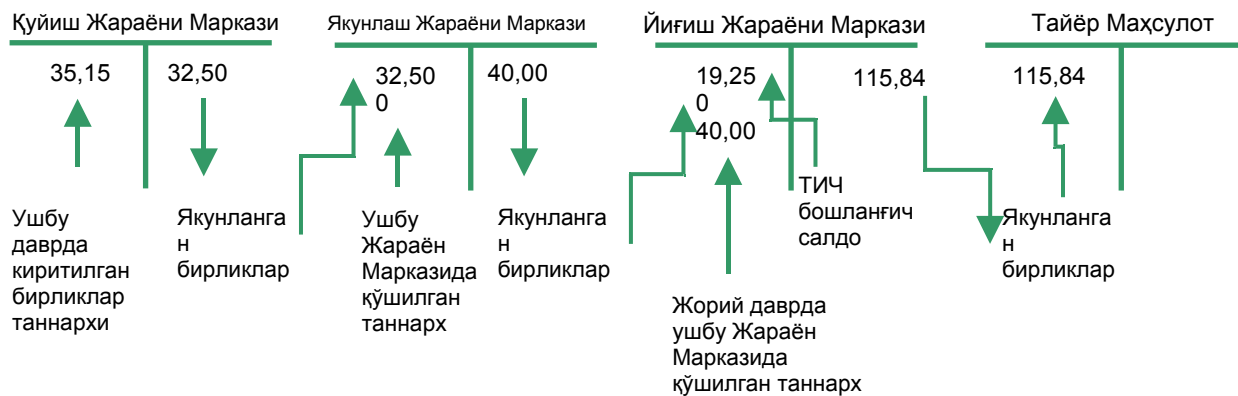
17-илова. (Манба: Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 134-бетдаги чизма қайта ишланди).

МАҲСУЛОТЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ ОҚИМИ

18-илова. (Манба: *Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 170-бетдаги чизма қайта ишланди*).

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАННАРХИ ОҚИМИ

19-илова. (Манба: *Lester E. Heitger and Serge Matulich COST ACCOUNTING - 170-бетдаги чизма қайта ишланди*).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, Ўзбекистон, 2008.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. 1996 й.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 2000 й.
5. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. Ташкент, NORMA, 2008 й.
6. «Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотишга доир харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги» Низом, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5-февралдаги Қарори (54-сон).
7. Международные стандарты финансовой отчетности 2005: Издание на русском языке М.: Аскери - АССА, 2005
8. Сборник Национальных Стандартов Бухгалтерского Учета Республики Узбекистан.— Ташкент: Издательский дом “Мир экономики и право”, 2008 г.
9. Абдуллаев Р.А. Бухгалтерский учет и аудит. Учебное пособие. Ташкент, “Иқтисод-молия”. 2010 й.
10. Бобожонов О., Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби. Дарслик –Т., ТДИУ, 2005 й. 368 бет.
11. Пардаев А.Х. Бошқарув ҳисоби. Тошкент, “Академия” нашриёти, 2002 й.
12. Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х. Бошқарув ҳисоби. Тошкент, “Ғофир Ғулом” номидаги матбаа ижодий уйи. 2008 йил. 252-бет.
13. Ташназаров С.Н. Молиявий бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи: халқаро ва миллий жиҳатлари. Монография - Т., “Иқтисод-молия” 2009, 168 б.
14. Управленческий учет 1. Учебное пособие. (Байрашек А.З. Ванина М.С. и др)- Ассоциация преподавателей бизнес дисциплин Узбекистана, 2003.
15. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби. /Дарслик – Т.: Иқтисод-молия, 2005.– 307 б.
16. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт.-Т.:, “Молия” нашриёти, 2003.
17. Хорнгрен Ч.Т., Дж. Фостер. Бухгалтерский учёт: управленческий аспект.: пер. с англ. /Под ред. Я.В. Соколов. –М., “Финансы и статистика”, 2003.
18. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш. /Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 2005. –170 б.
19. Уразов К.Б. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 2004.

20. Cost accounting: A Managerial Emphasis, 7th edition Charles T. Horngren/George Foster 1991.
21. L. E. Heitger, S. Matulich. Cost accounting. Mc.Graw-Hill Book Company, 1991.
22. Hermanson, Roger H. Accounting: a business perspective /Roger H. Hermanson, James Don Edwards, Michael W. Maher. 6th ed., Irwin, Printed in the USA, 1995. 926 p.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ.....	4-6
1-БЎЛИМ	БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ. ТАННАРХ ҲИСОБИГА КИРИШ	
1-маъруза	Бошқарув ҳисобининг умумий тавсифи	7-21
2-маъруза	Харажатлар тавсифи ва таснифи	21-54
3-маъруза	Харажатларнинг чизиқли функциялари	55-65
2-БЎЛИМ	ТАННАРХ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ	
4-маъруза	Хом-ашё ва материаллар бўйича харажатларнинг ҳисоби	66-94
5-маъруза	Меҳнат бўйича харажатларнинг ҳисоби	94-109
6-маъруза	Ишлаб чиқаришга доир устама харажатлар ҳисобининг анъанавий усули	109-138
7-маъруза	Ишлаб чиқаришга доир устама харажатларнинг функционал усули	139-153
3-БЎЛИМ	ТАННАРХНИ КАЛКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ ТИЗИМЛАРИ	
8-маъруза	Маҳсулот таннархини буюртмали усулда калкуляция қилиш (Order Job Costing Systems)	154-182
9-маъруза	Маҳсулот таннархини жараёнли усулда калкуляция қилиш (Process-Costing Systems)	182-227
	ХУЛОСАЛАР.....	228-235
	ИЛОВАЛАР.....	236-255
	АДАБИЁТЛАР	256-257
	РЎЙХАТИ.....	
	Мундарижа	258

